

Дніпровський національний
університет ім. Олеся Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

Дніпропетровський регіональний
інститут державного управління
Національної академії державного
управління при Президентіві України

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2020 ТОМ 23 № 6-7

Видається з вересня 1998 року
12 разів на рік

Дніпро
Видавництво «Грані»
2020

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Дніпропетровський регіональний
інститут державного управління
Національної академії державного
управління при Президентів України,
ГО «Центр соціально-політичних
досліджень»

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказу Міністерства
освіти і науки України від 02.07.2020
№ 886 журналу надано статус
фахового видання з філософських,
політичних та соціологічних наук.

Друкується за рішенням Вченої
ради Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара
(протокол № 15 від 30.06.20).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
eLibrary
Ulrichs web

Видавець:
Видавництво «Грані»
Україна, 49000, Дніпро
вул. Старокозачка, 12д, оф. 8
+38(050)258-83-86
grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703

Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей.

Висловлені у цих статтях думки
можуть не збігатися з точкою зору
редакційної колегії і не покладають
на неї ніяких зобов'язань.
Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2020

Редакційна колегія

Квітка С.А.	головний редактор д.держ.упр., проф. (Україна)
Аяган Б.Г.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Бородін Є.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Вятр Єжі	д.п.н., проф. (Польща)
Гао Тяньмін	д. екон. н., доц. (КНР)
Городяненко В.Г.	д.і.н., проф. (Україна)
Іваненко В.В.	д.і.н., проф., акад. Укр. академії іст. наук (Україна)
Іванова С.А.	к. філол.н., доцент (Україна)
Ісетті Дж.	д. філос. н. старший науковий співробітник (Італія)
Жук С.І.	д.і.н., проф. (США)
Кривошеїн В.В.	д.п.н., проф. (Україна)
Кузнецовенє Й.	д.філос.н., проф. (Литва)
Окороков В.Б.	д.філос.н., проф. (Україна)
Ружевічус Юзас	д.н. із соц. ком., проф. (Литва)
Робертс Кен	д.соціол.н., проф. (Великобританія)
Світленко С.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Сидиков Е.Б.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Сорокіна Л.М.	к.соціол.н., доц. (Україна)
Схюрман Паул	д.філос.н. (Нідерланди)
Токовенко О.С.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Хейнемаа Сара	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Шевцов С.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шляхов О.Б.	д.і.н., проф. (Україна)

Редакція

Головний редактор: Квітка С.А.
Заступники головного редактора: Іванова С.А.,
Колесников К.М., Кривошеїн В.В., Шевцов С.В., Шляхов О.Б.
Технічний редактор: Лобода Р.С.
Коректор української та російської мов: Левщанова О.О.
Коректор англійської мови: Комлева Ю.В.

Контакти:

Тел.: +30(050)258-83-86; +38(097)269-55-13
e-mail: granidp@gmail.com
www.grani.org.ua

GRANI

Scientific and theoretical almanac

23 (6–7) 2020

Founders:

Oles Honchar Dnipro national university,
Dnipropetrovsk regional institute for public administration
National academy for public administration under the President of Ukraine,
Centre of social and political researches

Registration license

KB № 19758 – 9558 ПП issued 19.03.13

By Decree № 886 of 02 July 2020 issued by the Ministry of Education and Science of Ukraine the status of specialized publication on philosophical, political and sociological sciences was given.

Published by the decision of the Academic council of Oles Honchar Dnipro national university (protocol № 15 dated 30.06.20).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:
DOAJ

Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
eLibrary
Ulrichs web

Publisher:

Publishing house «Grani»
12d, Starokosatska St., office 8,
Dnipro, Ukraine, 49000
+38(050)258-83-86
grani-print.dp.ua

graniprint@gmail.com

Publishing license

ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703

Responsibility for facts, quotations, private names, enterprises and organizations titles, geographical locations etc. to be bared by the authors.

The editorial office and board do not always share the views and thoughts expressed in published articles.

Reprints and translations are allowed on the written consent with the editorial office and the author.

© «Grani» 2020

Editorial board

Kvitka S.A.	Editor in Chief
	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ayahan B.H.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Borodin Ye.I.	Full Prof., Dr. (Ukraine)
Vyatr Ezhi	Full Prof. Dr. (Poland)
Gao Tianming	Assoc. Prof. Dr. (PRC)
Gorodyanenko V.G.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ivanenko V.V.	Full Prof. Dr., Academician of the Ukrainian Academy of Historical Science (Ukraine)
Ivanova S.A.	Assoc. Prof. PhD (Ukraine)
Isetti G.	PhD., Senior Researcher (Italy)
Zhuk S.I.	Full Prof. Dr. (USA)
Kryvoshein V.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kuznecoviene J.	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Okorokov V.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ruzhevichus Yuzas	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Roberts Ken	Full Prof. Dr. (United Kingdom)
Svitlenko S.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Sydykov E.B.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Sorokina L.M.	Assoc. Prof. PhD (Ukraine)
Schuurman Paul	Full Prof. Dr. (Netherlands)
Tokovenko O.S.	Full Prof. Dr., Academician of the Ukrainian Academy of Historical Science (Ukraine)
Heinamaa Sara	Full Prof. Dr. (Finland)
Shevtsov S.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Shlyakhov O.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.A.

Deputies Chief Editor: Ivanova S.A., Kolesnikov K.M.,

Kryvoshein V.V., Shevtsov S.V., Shlyakhov O.B.

Technical Editor: Loboda R.S.

Corrector of Ukrainian and Russian languages: Levshchanova O.O.

Corrector of English language: Komleva Y.V.

Contacts:

Tel.: +30(050)258-83-86; +38(097)269-55-13

e-mail: granidp@gmail.com

www.grani.org.ua

Зміст

Соціологія

С. 5

Оксана Бурак

Міжкласова мобільність: життя на рубежах

С. 14

Ярослав Бондар

Степан Бандера як теоретик української національно-визвольної боротьби

С. 26

Едуард Гугнін

Політичні, соціо-демографічні та економічні аспекти нестійкості держави як чинника зовнішнього впливу в Україні: соціологічний ракурс

С. 39

Олександр Кацьора

Соціологічна інтерпретація соціальних проблем

С. 46

Світлана Лісіна, Лілія Керенович

Інформаційні ресурси забезпечення комунікації священнослужителів із парафіянами

Політологія

С. 55

Мустафа Харб

Теоретичні основи демократичного переходу: механізми демократизації

С. 65

Дмитро Ягунов

Тотальні інституції в політиці соціального контролю

Філософія

С. 75

Анастасія Прушковська

Концепція людини в «антропології шансу» Ж. Батая

С. 84

Анна Ільїна

Ідея квазі-трансцендентального у філософії деконструкції

С. 101

Олександр Кулик

Думки студентів щодо навчання предмету «Філософія»

Рецензія

С. 119

Валентин Іваненко

Динаміка добросусідського партнерства

Contents

Sociology

P. 5

Oksana Burak

Class transition: a life in between

P. 14

Yaroslav Bondar

Stepan Bandera as a theorist of the Ukrainian national liberation struggle

P. 26

Eduard Gugin

Political, socio-demographic and economic aspects of state instability as a factor of external influence in Ukraine: a sociological perspective

P. 39

Olexander Katsora

Sociological interpretation of social problems

P. 46

Svitlana Lisina, Liliia Kerenovych

Information resources for communication of priests with parishioners

Politology

P. 55

Mustafa Harb

Theoretical Framework of Democratic Transition: Mechanisms of Democratization

P. 65

Dmytro Yagunov

Total institutions in the policy of social control

Philosophy

P. 75

Anastasiia Prushkovska

Conception of a man in Bataille's anthropology of chance

P. 84

Anna Ilyina

Idea of Quasi-transcendental in Philosophy of Deconstruction

P. 101

Oleksandr Kulyk

Students' Opinions on Philosophy Courses

Review

C. 119

Valentyn Ivanenko

Dynamics of good neighborly partnership

Соціологія

DOI: 10.15421/172060

УДК: 316.332

Class transition: a life in between

Oksana Burak, University of Vienna Institute for Sociology

An individual must always be considered in the context of a "collective memory" because he always belongs to several groups, either simultaneously or consecutively. Sometimes these groups overlap, they develop and are constantly in motion".

Didier Eribon

The author would like to thank Prof. Dr. Christof Reinprecht for the inspiration and his essential contribution in her sociological formation with the seminar "Origin – Deconstruction of a sociological category".

Most scholars within sociology of education focus on the reproductive function of the education system and on inequalities related to it. Rarely attention is paid to cases which don't reproduce the class of origin. In particular to the circumstances under which the class-crossers succeed to make an upward transition and to their life after they enter the upper class. However even P. Bourdieu has actually searched for the mechanisms that could prevent reproduction of social inequality by means of education. This topic remains relevant also in the modern time of (un)equal access to the educational institutions. The problem of reconstruction of exiting social order by educational systems has been not solved yet. It would notably contribute to the reduction of social inequality if we could reconstruct the pattern, that promote/hinder social mobility during the education path. In this article, we analyze the class transition experience of P. Bourdieu and D. Eribon based on their self-analysis and try to integrate a new non-reproduction approach of C. Jaquet in this pattern of social mobility through the education. On the basis of the autobiographical life-stories of mentioned above two sociologists we try to reconstruct the main driving force that has enabled them the way up and also to determine how the life of a class-crosser looks after they succeed the transition. After analyzing the work of P. Bourdieu named "Ein soziologischer Selbstversuch" and the work of D. Eribon named "Rückkehr nach Reim" we could confirm an assumption of C. Jaquet that ambition is the most powerful driving force for social mobility. Moreover, we can conclude that not only a person can be willing to leave the milieu of origin, but that he/she can be just displaced by the milieu. In such a situation he/she is a refugee and is forced to flee. In the most cases of escape and desire to climb up the social ladder such "negative" feelings as shame play a role of a driving force. Besides, the fact of social mobility is usually regarded as an end destination when in fact this transition is a process that never ends but transmutes in new forms.

Keywords: *class-crosser, split identity, social reproduction, inequality, non-reproduction, complexion, origin, affect, social mobility*

Міжкласова мобільність: життя на рубежах

Оксана Бурак, Інститут соціології Відентського університету

Більшість науковців соціології освіти займаються дослідженням репродуктивної функції освітньої системи та соціальної нерівності, яка безпосередньо з нею пов'язана. Набагато рідше звертається увага на випадки, в яких особистість не репродукує клас свого походження, коли їй вдається перетнути межу і увійти до класу вищого, ніж клас її походження, підвищити свій соціальний статус. Сам П. Бурд'є, який зробив досить суттєвий внесок саме в теорію репродукції, насправді намагався знайти механізми, які б допомогли мінімізувати вплив системи освіти на репродукцію соціальної нерівності. Ця тема залишається актуальною до сьогодні, коли начебто кожен має рівне право доступу до послуг освітньої системи і відповідно рівні шанси соціальної мобільності. Однак проблема нерівності в освіті залишається невирішеною і тому актуальною. Реконструкція схеми, яка уможлиблює/перешкоджає індивіду досягти вищого соціального статусу завдяки освіті, значно б допомогла на шляху мінімізації соціальної нерівності. У цій статті ми аналізуємо досвід соціальної мобільності П. Бурд'є та Д. Ерібона на основі їхніх текстів самоаналізу та намагаємось інтегрувати новий підхід «нерепродукції» Ш. Жаке в цю модель зміни соціального статусу. На основі автобіографічних історій згаданих вище соціологів ми намагаємось реконструювати головну рушійну силу, яка дозволила їм подолати шлях з нижчого до вищого соціального класу, а також визначити, як виглядає життя «дезертирів» після такого транзиту.

Проаналізувавши життєві історії П. Бурд'є та Д. Ерібона, ми змогли підтвердити припущення Ш. Жаке про те, що найпотужнішою рушійною силою соціальної мобільності є амбіція – одна зі складових описаного нею комплексу афектів. Більше того, ми можемо зробити висновок, що не тільки індивід може хотіти залишити клас свого походження, але і що він може бути просто витіснений самим цим класом. У цьому випадку він є біженцем і змушений мігрувати. У більшості випадків міграції до вищого класу такі «негативні» почуття, як сором, грають роль рушійної сили. Крім того, часто ці випадки соціальної мобільності, сприймаються як кінцева ціль, як «хеппі енд». Насправді цей перехід – це не просто факт, а процес, який ніколи не закінчується і просто набуває нових форм.

Ключові слова: *подвійна ідентичність, соціальна мобільність, міжкласовий «дезертир», соціальна нерівність, соціальна (не)репродукція, «комплекція», афект, походження*

Межклассовая мобильность: жизнь на рубежах

Оксана Бурак, Институт социологии Венского университета

Большинство ученых социологии образования занимаются исследованием репродуктивной функции образовательной системы и социального неравенства, непосредственно с ней связанной. Гораздо реже обращается внимание на случаи, в которых личность не репродуцирует класс своего происхождения, когда ей удается пересечь границу и войти в класс выше, чем класс ее происхождения, повысит свой социальный статус. Сам П. Бурдье, который сделал достаточно существенный вклад именно в теорию репродукции, на самом деле пытался найти механизмы, которые бы помогли минимизировать влияние системы образования на репродукцию социального неравенства. Эта тема остается актуальной до сих пор, когда вроде каждый имеет равное право доступа к услугам образовательной системы и соответственно равные шансы социальной мобильности. Однако проблема неравенства в образовании остается нерешенной и поэтому актуальной. Реконструкция схемы, делает/препятствует индивиду достичь высокого социального статуса благодаря образованию, значительно помогла на пути минимизации социального неравенства. В этой статье мы анализируем опыт социальной мобильности П. Бурдье и Д. Эрибона на основе их текстов самоанализа и пытаемся интегрировать новый подход «нерепродукции» Ш. Жаке в эту модель изменения социального статуса. На основе автобиографических историй упомянутых выше социологов мы пытаемся реконструировать главную движущую силу, которая позволила им преодолеть

путь из низшего к высшему социальному классу, а также определить, как выглядит жизнь «дезертиров» после такого транзита.

Проанализировав жизненные истории П. Бурдьё и Д. Эрибона, мы смогли подтвердить предположение Ш. Жаке о том, что самой мощной движущей силой социальной мобильности является амбиция – одна из составляющих описанного ею комплекса аффектов. Более того, мы можем сделать вывод, что не только индивид может хотеть покинуть класс своего происхождения, но и он может быть просто вытеснен самим этим классом. В этом случае он является беженцем и вынужден мигрировать. В большинстве случаев миграции к высшему классу такие «отрицательные» чувства, как стыд, играют роль движущей силы. Кроме того, часто эти случаи социальной мобильности, воспринимаются как конечная цель, как «хэппи энд». На самом деле этот переход – это не просто факт, а процесс, который никогда не заканчивается и просто приобретает новые формы.

Ключевые слова: двойная идентичность, социальная мобильность, межклассовый «дезертир», социальное неравенство, социальная (не)репродукция, «комплексия», аффект, происхождения

Introduction

The topic of social mobility through educational institutions and the role of the last in the modern society as a powerful agent of social structure stays to be controversial and doesn't lose its relevance also in modern society that seems to provide equal access to education for every member of society. The research in the field of sociology of education began in the middle of the 19th century with the work of E. Durkheim on moral education and with the M. Weber's Chinese literati. After World War II, with industrialization and democratization of society when the education system started to open its doors for all, the interest in the field of education in sociology has increased. Different theoretical perspectives have appeared. The Political Arithmetic tradition (Hogben, 1938) in Great Britain which had more quantitative character and dealt with social inequality based on the research about the place of school structure in social class inequalities issues. Later this approach was criticized because of its quantitative intention. The tradition of structural functionalism had the functions of education in scope. The followers of this tradition tried to crystalize some groups of functions. According to this tradition there were some manifest functions of education like to provide the possibility of upward mobility and the chances of good career and success for students. Latent functions dealt more with socialization of individual. At the later stage the functionalists paid attention also to the inequality in education. R. Meighan agrees, stating that large numbers of capable students from working-class backgrounds fail to achieve satisfactory standards in school and therefore

fail to obtain the status they deserve (Meighan, & Siraj-Blatchford, 1997, p. 143). M. Sargent confirms this arguing that schooling supports continuity, which in turn supports social order (Sargent, 1994, p. 201). The purpose of educational system to maintain social inequality was also widely discussed in the frame of conflict theory. According to conflict theorists the reproduction of social inequality occurs because of ideology provided by the dominant group and the fact that education is available to all is a myth. Moreover, the system blames an individual in case he/she doesn't achieve a success (Sargent, 1994, p. 84). This perspective has been criticized as deterministic and pessimistic, while there is some evidence for social mobility among disadvantaged students (Kislev, 2016). This reproductive function of educational system has been theorized by P. Bourdieu in connection with class inequalities and cultural capital. However, in this article will be discussed not only his theoretical ideas but also his own experience from his own words will be analyzed. In order to compare and to make some conclusions about some consistent patterns in this respect an educational path of D. Eribon which he explicated in such works as "Retour a Reims" and "La société comme verdict. Classes, identités, trajectoires" will be also an object of analysis. But the most important aim of this article is to integrate a new approach of C. Jaquet of non-reproduction in the theory of social reproduction based on the sociological self-analysis of mentioned above sociologists. Besides, it is aimed to analyze how the life of class-crossers changes when they pass from the class of ruled in the class of rulers: where and when this transition ends up.

It has been written a lot about social inequality that is reproduced through the educational system but as also E. Kislev noted there are some evidence of upward mobility among disadvantaged students and C. Jaquet tries to explain and theorize this phenomenon which is also to be seen in the life of Bourdieu and Eribon but which were not explained enough from themselves. They succeed an upward mobility in spite of their disadvantaged start position and origin but what helped them to do so? Are there some patterns on the way of class-crossers? C. Jaquet tries to answer this question and thereby to cover the blanks in the theory of reproduction.

Institutional Dimension

A decisive criterion of class transition or social advancement is education. An increasing social mobility without legitimate proof from the educational institutions is hardly possible and to get this recognition through the education is a great challenge caused by social structure. That is the reason why this topic has been widely discussed in works also of such sociologists as P. Bourdieu and D. Eribon. The experience of both authors who crossed the class borders though the education is a relevant subject for sociological analysis.

Bourdieu describes the difficulties that have him so overwhelmed, on the one hand, in the form of teachers' unlimited power, which the institution confers on them (Bourdieu, 2002, p. 108) and, on the other hand, in the form of violence in relations among the pupils, which often took the form of a class racism (Bourdieu, 2002, p. 111). He tells a story that he often experienced with one of the classmates. This boy often hurt Bourdieu by pronouncing his name like the farmer's one or by making fun of the name of his home village (Bourdieu, 2002, p. 111).

He felt a discrepancy between high academic recognition (because he was successful) and a lower social background. This caused the feeling of divided habitus marked by tension and contradictions. This point undoubtedly contributed to his contradictory relationship with school. It was a mixture of rebellion and conquest, distancing and self-defense (Bourdieu, 2002, p. 113). As C. Jaquet claims, it is not about fix placing in a new milieu but just a finding of a right distance between two of them (Jaquet, 2018, p. 147).

Just as Bourdieu, Eribon was an excellent student. But he was also impudent and disrespectful to his teachers" and "often doubled his sarcasm and vulgarity" (Eribon, 2016, p. 151). It was probably a protective reaction against failure, against other children who already knew a lot of stuff and took many things for granted and against teachers who tried to sanction the difference. An example could be a language: Eribon writes that it is more a game with the linguistic levels, with milieu- and situation-specific registers (Eribon, 2016, p. 99) and that he found it difficult to improve pronunciation and adapt his self-expression to new academic style. Music lessons were also a real challenge for him: the question was whether certain pieces were familiar and understandable or unfamiliar to one (Eribon, 2016, p. 160). Eribon had no competence in this field and hid this under sarcasm and disobedience. Interest in art or literature was also a matter of access to such things outside the school or even before the school. It was a reason for distinction and exclusion if you were a stranger in this area. Although such a challenge intimidated Eribon, he did everything to become like "these people" (Eribon, 2016, p. 98). According to Jaquet it is a positive effect of an intensive feelings of anger, hate and shame which make one not to give up, to become an opposite value in order to replace these unpleasant feelings (Jaquet, 2018, p. 75). The following phrase demonstrate which traces the whole thing has left in Eribon's self-perception: "I am a product of insult, a son of shame." (Eribon, 2016, p. 194). One can hardly imagine what kind of strength one needs to go on in this situation and not to give up. In this case an obstacle turns into an advantage. The bigger the obstacle is, the bigger is also the wish to overcome it (Jaquet, 2018, p. 31). If one assumes that one affect can only be defeated by another contra effect which is stronger than the first one, then a great shame can be dispelled by a great pride (author: success for example) (Jaquet, 2018, p. 189).

The phenomenon of continuous social transformation that has become a theme in the works of Bourdieu and Eribon is probably experienced by each member of society in his own way. Social mobility would not have been possible otherwise. Regardless of the extent and nature of the transition, "defectors" share similar feelings and face a number of similar

difficulties. A transition is always painful. The individual stands between the worlds, in a vacuum and between two poles each of which attracts him to itself. One is in the middle of nowhere and it is a time of metamorphosis and transformation. It is the time when the individual is not aware of his own habitus, which he perceives "through the observations of other people". One flees to the "better world" but the price is high. One has to fight and only when he is sure of his goal, he doesn't give up and tries to overcome the obstacles on the way. Eribon speaks of "re-education", which one has to go through in order to be able to move vertically, to enter another world, another social class (Eribon, 2016, p. 93).

Initiation in a new world

Eribon describes the time of adaptation to the culture of school and learning as a long and chaotic process and speaks of physical and mental discipline, which is not something innate and for which one needs time and patience (Eribon, 2016, p. 158). One had to unlearn what he had originally been. He had to work on the things that were self-evident to others, day after day, month after month. Eribon points out that the whole process changed his habitus and personality from the ground up. Bourdieu explains the painfulness of this process with the argumentation, that it is a physical learning through the body (Jaquet, 2018, p. 131). One should appropriate a new behavior model, transform old values, relearn a language and it can bring to overtaxing. It means to bend one's body and mind to constraints that oppose and contradict the established habits to such an extent that the acquisition of a new attitude can become a torture (Jaquet, 2018, p. 131). Besides, there is no guarantee that sometimes it will be over: "It is not easy to describe this double movement between two worlds: one discovers that one is different, one tries to organize one's life according to this otherness and to shape oneself according to it: At the same time, however, one recognizes that this new identity is something shameful that can only be lived in the sign of fear". (Eribon, 2017, p. 47).

The question is why a person wants to change the environment where he/she lives? Behind this is necessarily a desire to escape or a search for something better, which in the end makes you flee again. The trigger is usually a certain dissatisfaction with the condition of the things

that one has. This dissatisfaction should be strong enough to make one decide to take a risk. One can assume that the reason could be a wish of better life and that is the decision only of the class-crossers. But Jaquet supposes that a class-crosser could be forced to do this step because his native milieu rejects him and ejects him as a foreign element with the aim to maintain its own order (Jaquet, 2018, p. 80). The potential class-crosser has just no place there any more, he is a black sheep, he is superfluous and must migrate as he has no acceptance in the native class but instead ignorance and contempt (Jaquet, 2018, p. 81). The reason can be quite different. In the case of Eribon it was his homosexuality which could be not accepted in his milieu in any case. He had to go away, he had no other choice and he wanted to take revenge on fate.

Eribon describes his integration into the higher school as exile. He had to break away from his family and social ties and learn to live differently (Eribon, 2016, p. 191). To keep these two spheres together, to belong to both at the same time, was practically impossible. "It was a split between my two personalities" (Eribon, 2016, p. 159) writes Eribon. He felt himself "terrorized" (Eribon, 2016, p. 194). It seemed to him as if everyone knew who he really was and that he wanted to hide something. He describes himself as a defector and his path as the path of a climber (Eribon, 2016, p. 23). In his decision to leave the city of his birth and adolescence he sees a chance to live as he wants (Eribon, 2016, p. 20). He had to leave Harlem behind him if he wanted to become a writer first of all (Eribon, 2016, p. 29). He was full of hopes and ideas about his future life in Paris. Unfortunately, the reality was different than he had dreamed. The in-between space was not easy for him to survive. "I had to fight, first and foremost against myself, to be granted opportunities and rights that were given to others from the beginning" (Eribon, 2016, p. 229). "The position that I reached in the mid-nineties, was granted to others much earlier in life" (Eribon, 2016, p. 320). This is about the capital that the others already had. They were already networked, they were familiar with the environment and ways of dealing with it on the unconscious level, they used the resources of their families, and in this case, one has to make multiple efforts to find his way and continue to get along, even to be ahead of others.

Bourdieu also felt himself alienated between these two worlds and their irreconcilable values (Bourdieu, 2002, p. 112). He interprets a split habitus as the result of a reconciliation of opposites (Bourdieu, 2002, p. 116). This dual experience reinforced the clear discrepancy between high academic recognition and a lower social background, and thus a split habitus dominated by tensions and contradictions. Like Eribon, he describes the Gymnasium in black, as a place full of betrayal and loneliness, where there is no peace. He describes the world of the boarding school as immense and terrible school of reality, where one always feels in need of survival (Bourdieu, 2002, p. 103). The whole thing often brought him to tears, because he felt hopeless, without anyone to complain to about his suffering (Bourdieu, 2002, p. 104). Bourdieu compares life in boarding school with the total institutions of Goffman (Bourdieu, 2002, p. 105).

But at the same time, in his work of self-analysis, he recounts how he felt at home, that he could not enjoy the holidays because he felt himself miserable also there. For the local people he was a "misery" who attends a secondary school. That made him the outside. Life at home was boring for him without the school things he got used to. He also felt lonely because he could no longer share anything with his old comrades from primary school (Bourdieu, 2002, p. 106). He was 12 and had no one whom he could trust or who could understand him: "Never was the loneliness as great as at those moments" (Bourdieu, 2002, p. 107). In this case he was just displaced within his own class.

To sum up, it can be said that the transition never takes place without sacrifice. Moreover, one has to accept life between two worlds, in a space between, and cope with a split habitus continuously: "He could not find a new paradise and the old one was not reachable anymore" (London, 1927, p. 266).

Split identity

The class-crosser is characterized by a double affiliation: he is in the midst of the milieus, but also at their point of contact, in the space in between (Jaquet, 2018, p. 135). At the point of contact of two worlds he experiences a double distance, namely to the milieu of origin and the milieu of arrival (Jaquet, 2018, p. 138). His life is a constant back and forth.

Jaquet claims that this distance, especially

to the milieu of origin, is more mental than spatial (Jaquet 2018, p. 139). Although the parting is very often about a change of place, precisely because the two worlds cannot coexist in the same space and on the same playing field. Therefore, historically, class change has been characterized also by a geographical separation such as crossing a border, city and country, capital and province, center and periphery, suburbs and dormitory towns, developed countries and developing countries ... (Jaquet, 2018, p. 141).

There is also a time dimension represented in such stages as the separation from the family of origin, the adaptation to a new way of life or the ascent in the arrival milieu, and this is not a linear progress; it is a mixture of flows and back flows, in which the past returns in the present. In this process, many things change about the person and there will never be a pure color, but a mixture of their shades. So, class-crosser is to think like a being that forms a knot of relationships and affects that are combined to produce a reconfiguration (Eribon, 2016, p. 101). His life path is often a chaotic hybridization, which is why his identity never becomes homogeneous.

There are different layers in this hybridization that also are expressed and felt differently. The intellectual layer and the layer of higher international culture can be modified more easily, but the layer of national culture and identity, national values and national character (the religious aspect also plays a role) is much more difficult to uproot. It is something different, something that lies at the core of personality and that one becomes with the mother's milk, and without that you "lose" yourself and always circle somewhere else, but again and again you can't find peace. National identity and cultural values are like a harbor where you hold the anchor.

The phantom of the world of origin and self-perception

It is difficult for the person to grasp and define the double habitus. It can lead to confusion, that is in its turn expressed in behavior and reactions. For example, Bourdieu reports constant difficulties at school because of his "bad behavior," and wonders whether it was probably his own fault, whether he himself was the cause of all these difficulties, which were defined as "his bad character" (Bourdieu, 2002, p. 106). This is probably

why he also describes his success at school as "unexpected", because he judged himself by how others perceived his behavior. He was described as "stubborn" and punished, but again he reacted to this with anger and confrontation.

Bourdieu reports in his self-analysis also about a feeling of guilt. This feeling arose from the betrayal of his origins, because very often in academic settings he was confronted with statements that insulted the people to whom he actually belonged, but he couldn't do anything about it because he didn't want to unmask himself. It was a mix of the feeling of shame with the feeling of guilt (because of the betrayal). He describes this mixture as if he "had to walk on coals" (Bourdieu, 2002, p. 114).

The same can be found in Eribon's work, where he says that he always had to deny his real identity. He calls his life a "social cupboard" because he always concealed his homosexuality and origin (Eribon, 2016, p. 20). He felt shame not only because of his sexual orientation but also because of his origin at the same time. This is expressed in his description of own brother, whose manners, posture showed that he belonged to a lower social class: "If anyone asked me about him, I was always terribly embarrassed, and I tried to distract from the subject" (Eribon, 2016, p. 101). He writes that his origin was for him a mixture of disgust and hatred (Eribon, 2016, p. 13).

It should also be noted that no matter how strong the desire of transition or hatred for the milieu of origin is, you can never get rid of your past and habitus embodied from birth. Class-crossers are always tied to their origin, whether they are aware of it or not. The bond of origin cannot be completely severed. Integration into another world does not know a point from which there is no turning back, because we are always referred to our origin, even if only at the moment when the death of our parents reminds us of it (Eribon, 2016, p. 135).

Eribon reports that he sent the letters home from time to time and describes the thoughts he had at that moment: "When writing the address, I wondered what the place where they lived looked like. I never pushed my curiosity further. When I had them on the phone three or four times a semester, often less frequently, my mother would ask me: when are you coming to visit us? I pretended to be very busy and promised to come soon. But I hadn't planned

to. I had fled from my family and did not feel the slightest desire to see them again" (Eribon, 2016, p. 9). Nevertheless, looking at the old photos in the album with his mother after his father's death, regretting that he did not try to talk to him before. It is difficult for the class-crossers to forget people that they left behind and who provided them a platform to start (Jaquet, 2018, p. 198).

In addition, the same rule applied to Eribon as to Bourdieu: he felt hatred when people in his environment spoke contemptuously or disrespectfully of the "vulgar people". They were in the end people from whom he originally came (Eribon, 2016, p. 23). He was tormented by his conscience but could not do anything about it (Eribon, 2016, p. 25). There it is exactly about the "split habitus" which he also mentions in his work. Although he wanted to finally free himself from his milieu, he does not succeed. He could not get rid of these embodied feelings of belonging to it. That is why he constantly felt himself as an insider and as a stranger at the same time in the place where he lived. He confesses that this balancing has become almost impossible for him over the years (Eribon, 2016, p. 25).

Social origin versus homosexuality in self-analysis

Both of the authors (Bourdieu and Eribon) in their self-analyses have dealt with the question of homosexual identity, leaving the issue of social origin more in the dark. They question the reason of it also themselves: "Why me, who were ashamed of his origin and either lied about it to people from other social classes that I met in Paris or confessed about it with the great embarrassment, so why did I never think of writing about this problem in a book or an essay?" (Eribon, 2016, p. 19). He answers the question himself: "It was easier for me to write about sexual shame than about social one" (Eribon, 2016, p. 19).

Eribon also critically questions Bourdieu's self-analysis. He seeks answers to the following questions (Eribon, 2016, p. 153–154): Why did he will to ascend triumph over his feeling of non-conformity? How did he get along with all these tensions and contradictions? How did he manage to overcome the difficulties and keep himself in a universe that he actually totally rejected but that he did not want to leave under any circumstances? He wonders why Bourdieu

didn't say something about the books he read, about the people who were important to him, who gave him a taste of this high culture, how people with whom he shared his environment before, who came from the same milieu, disappeared from his life and those who remained, for what reasons did they remain? How was the whole transformation possible? And how exactly did it happen?

It is interesting how Eribon reflects on his homosexuality. In his analysis of homosexuality, he refers back to his relationship with his father. He reports that he experienced his father's aggressive behavior like a nightmare and that probably the father himself was a reason for his homosexuality (Eribon, 2016, p. 88): "The horror that gripped me at that time did not come from the person acting, but from the social environment that made such actions possible. The scene with the bottles (author: which the father smashed against the wall) lasted only a few minutes but it burned me with a revulsion against my misery, with a rebellion against my social fate. It left the hidden but always painful wound in my everlasting memory" (Eribon, 2016, p. 90).

Probably the both authors associated their homosexuality with their experiences on early socialization stage which was not easy for them and played a dominant role. Besides, they had to leave the milieu and feel shame and guilt because their sexual orientation could be not accepted in their class of origin. The root course of their escape lies deep in their social origin and homosexuality is only one of the upper layers of the complex problem.

Conclusions

Both Bourdieu and Eribon in their self-reflections tried to understand and explain the process of social upward mobility / class transition for people from disadvantaged social classes from the perspective of social structure which (according to them) is responsible for the reproduction of inequalities. They describe the obstacles that stood in their way and the metamorphoses they experienced in the space in between. They paid for it with the life of misery, with life in the social cupboard, with the split habitus, with life in shame and constant fear. This was a successful attempt to discover the dimensions of judgement of social system in order to find a perspective that could help to overcome produced by the system obstacles.

Bourdieu has actually never seen the social reproduction as a fate or law notwithstanding that he has developed it. His aim was to understand the social determinants of judgement, in order to gain instruments that would help one to detach from them (Jaquet, 2018, p. 13). The attempt of C. Jaquet is a further step to develop this intention of Bourdieu. She tried to reconstruct patterns and mechanisms which help the class-crosses in the process of class transition. She proposes a new concept of "complexion" Complexion is the chain of determinations that link together to form the texture of a singular life (Jaquet, p. 101). The class-crosser in its turn is a being that forms a node of relationships and affects that are combined and composed to produce a new reconfiguration of a person (Jaquet, 2018, p. 131). Affects are physical and mental modifications, that touch, move and excite us (Jaquet, 2018, p. 67). According to Jaquet the most influential affect is ambition. It is an engine of non-reproduction and social upward mobility (Jaquet, 2018, p. 31). The driving force of ambition is the desire to surpass oneself (Jaquet, 2018, p. 33). This is not a careerism, but an expression of the desire to live, the appetite for life and self-affirmation (Jaquet, 2018, p. 34). One can suppose that there are people who have ambition and who do not have them naturally. Jaquet claims that ambition is not something given from the birth but a cognitive determination formed by affects (Jaquet, 2018, p. 36). It was the force that moved Bourdieu and Eribon like also other class-crossers. An empirical (qualitative) reconstruction of affects on the examples of the certain cases of social upwards mobility would be a relevant perspective for the further research concerning the issue.

Another conclusion to be made is the fact, that the way of class-crossing doesn't finish with entering new class but instead never ends. The class-crosser remains a survivor, an anomaly or an exotic curiosity (Jaquet, 2018, p. 148). He/she is not firmly in the saddle, his/her place is only on credit (Jaquet, 2018, p. 149). Based on this it can be said that social upward mobility is not only an elevation. It happens in almost direct proportion to the latent losses. The life way of the class-crosses after their entering an upper class could be also a subject for the further research.

REFERENCES

- Bourdieu, P. (2002). *Ein soziologischer Selbstversuch*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Bourdieu, P., & Passeron, J. C. (1988). *Die Illusion der Chansengleichheit*. Stuttgart.
- Eribon, D. (2016). *Rückkehr nach Reim*. Berlin.
- Eribon, D. (2017). *Gesellschaft als Urteil. Klassen, Identitäten, Wege*. Berlin, Suhrkamp.
- Fuller, C. (2009). *Sociology, Gender and Educational Aspirations: Girls and Their Ambitions*. A&C Black.
- Hogben, L. (1938). *Political Arithmetic: a symposium of population studies*. London: Allen & Unwin.
- Jaquet, C. (2018). *Zwischen den Klassen. Über die Nicht-Reproduktion sozialer Macht*. Göttingen: Konstanz University Press.
- Kislev, E. (2016). The effect of education policies on higher-education attainment of immigrants in Western Europe: A cross-classified multilevel analysis. *Journal of European Social Policy*, 26 (2), 183–199. doi:10.1177/0958928716637142.
- London, J. (1927). *Martin Eden*. Berlin. Büchergilde Gutenberg.
- Meighan, R., & Siraj-Blatchford, I. (1997). *A Sociology of Educating*. 3rd ed. Cassell, London.
- Sargent, M. (1994) *The New Sociology for Australians*. 3rd ed. Longman Cheshire, Melbourne.

Бурак Оксана

Кандидат соціологічних наук
Інститут соціології Віденського університету

Burak Oksana

Candidate of Sociological Sciences
University of Vienna, Institute for Sociology

Email: Oksana.burak20@gmail.com

ORCID: 0000-0003-0842-1646

Цитування: Бурак, О. (2020). Міжкласова мобільність: життя на рубежах. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (6–7), 5–13. doi: 10.15421/172060

Citation: Burak, O. (2020). Class transition: a life in between. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (6–7), 5–13. doi: 10.15421/172060

Стаття надійшла / Article arrived: 03.08.2020

Схвалено до друку / Accepted: 19.08.2020

Степан Бандера як теоретик української національно-визвольної боротьби

Ярослав Бондар, Ніжинський державний університет ім. Миколи Гоголя

Систематизовано положення теоретичної спадщини Степана Бандери щодо основних складових концепції української національно-визвольної боротьби. Вивчення положень теоретичних праць Степана Бандери дозволило констатувати, що автор створив комплексне бачення концепції української національно-визвольної боротьби за ключовими складовими. Це підтверджено в ході дослідження існуванням чіткої ідеологічної бази ведення революційно-визвольної боротьби, доведено, що концептуальні погляди Степана Бандери ґрунтовані на засадах позитивістсько-гуманістичної ідеології розвитку людини та суспільства. Визначено, що зазначений підхід має відповідні глибокі наукові, філософські засади і підкріплений змістовними протипадами тоталітарної ідеології. Під час аналізу теоретичної спадщини автора виокремлено його погляди на склад та характеристики ключових політичних акторів боротьби з тоталітарним радянським режимом, визначено його переконання щодо участі західних країн у цьому процесі, доведено цінність та незмінність у часі прогнозів Степана Бандери щодо загроз незалежності, територіальній цінності, самостійності України з боку імперської Росії. Доведено, що характеристика та класифікація фаз революційно-визвольної боротьби, визначені Степаном Бандерою, сформовані послідовно, з урахуванням логіки, теорії та практики ведення успішних заходів аналогічного типу. Розглянуті успішні приклади здійснення чітко організованої визвольної боротьби, особливо підкреслено фінський досвід становлення державності та визволення від СРСР власними національними силами. Визначено, що теоретична база спадщини Степана Бандери заслуговує окремого детального наукового дослідження за всіма проблемами, висвітленими автором у контексті методологічного забезпечення революційно-визвольної боротьби. Встановлено, що його концепція здійснення цього процесу є хоча і орієнтованою на українську реальність, але може вважатися уніфікованою й адаптованою до умов інших країн зі схожими особливостями розвитку. Дослідження фаз (етапів) української національної революції свідчить, що підхід до їх побудови в теорії ідеолога може виступати як універсальна модель боротьби проти тоталітаризму та створення незалежності для будь-якої республіки в складі СРСР.

Ключові слова: українська національно-визвольна боротьба, Степан Бандера, український націоналізм, концепція, революція, державність, національні сили, більшовизм, тоталітаризм

Stepan Bandera as a theorist of the Ukrainian national liberation struggle

Yaroslav Bondar, Nizhyn Mykola Gogol State University

The position of Stepan Bandera's theoretical heritage on the main components of the concept of the Ukrainian national liberation struggle is systematized. The study of the provisions of the theoretical works of Stepan Bandera allowed us to state that the author has created a comprehensive vision of the concept of the Ukrainian national liberation struggle on key components. This was confirmed during the study by the existence of a clear ideological basis for the revolutionary liberation struggle, it was proved that Stepan Bandera's conceptual views are based on the principles of positivist-humanistic ideology of human development and society. It is determined that this approach has the appropriate deep scientific, philosophical principles and is supported by meaningful counterbalances to totalitarian ideology. The analysis of the author's theoretical heritage highlights his views on the composition and characteristics of key political actors in the struggle against the totalitarian Soviet regime, identifies his beliefs about the participation of Western countries in this process, proves the value and consistency of Stepan Bandera's predictions Ukraine by imperial Russia. It is proved that the characteristics and classification of the phases of the revolutionary liberation struggle, defined by Stepan Bandera, are formed consistently, taking into account the logic, theory and practice of conducting successful events of a similar type. Successful examples of

a well-organized liberation struggle are considered, especially the Finnish experience of statehood and liberation from the USSR by their own national forces. It is determined that the theoretical basis of Stepan Bandera's legacy deserves a separate detailed scientific study of all the problems highlighted by the author in the context of methodological support of the revolutionary liberation struggle. It is established that his concept of implementation of this process, although focused on the Ukrainian reality, but can be considered unified and adapted to the conditions of other countries with similar features of development. The study of the phases (stages) of the Ukrainian national revolution shows that the approach to their construction in the theory of the ideologist can act as a universal model of the struggle against totalitarianism and the creation of independence for any republic within the USSR.

Keywords: *Ukrainian national liberation struggle, Stepan Bandera, Ukrainian nationalism, concept, revolution, statehood, national forces, bolshevism, totalitarianism*

Степан Бандера как теоретик украинской национально-освободительной борьбы

Ярослав Бондар, Нежинский государственный университет им. Николая Гоголя

Систематизированы положения теоретического наследия Степана Бандеры по основным составляющим концепции украинской национально-освободительной борьбы. Изучение положений теоретических трудов Степана Бандеры позволило констатировать, что автор создал комплексное видение концепции украинской национально-освободительной борьбы по ключевым составляющим. Это подтверждено в ходе исследования существованием четкой идеологической базы ведения революционно-освободительной борьбы, доказано, что концептуальные взгляды Степана Бандеры основаны на принципах позитивистской-гуманистической идеологии развития человека и общества. Определено, что указанный подход имеет глубокие научные, философские основы и подкреплен содержательными противovesами тоталитарной идеологии. При анализе теоретического наследия автора выделены его взгляды на состав и характеристики ключевых политических актеров борьбы с тоталитарным советским режимом, определены его убеждения относительно участия западных стран в этом процессе, доказано ценность и неизменность во времени прогнозов Степана Бандеры относительно угроз независимости, территориальной ценности, самостоятельности Украины со стороны имперской России. Определено, что характеристика и классификация фаз революционно-освободительной борьбы, определенные Степаном Бандерой сформированы последовательно, с учетом логики, теории и практики ведения успешных мероприятий аналогичного типа. Рассмотрены успешные примеры осуществления четко организованной освободительной борьбы, особенно подчеркнута финский опыт становления государственности и освобождения от СССР собственными национальными силами. Доказано, что теоретическая база наследия Степана Бандеры заслуживает отдельного детального научного исследования по всем проблемам, освещенным автором в контексте методологического обеспечения революционно-освободительной борьбы. Установлено, что его концепция осуществления этого процесса является хотя и ориентированной на украинскую реальность, но может считаться унифицированной и адаптированной к условиям других стран с похожими особенностями развития. Исследование фаз (этапов) украинской национальной революции свидетельствует, что подход к их построению в теории идеолога может выступать как универсальная модель борьбы против тоталитаризма и создания независимости для любой республики в составе СССР.

Ключевые слова: *украинская национально-освободительная борьба, Степан Бандера, украинский национализм, концепция, революция, государственность, национальные силы, большевизм, тоталитаризм*

Постановка проблеми.

Дослідження основних положень стратегії, методів, ідеології національно-визвольної боротьби в працях представників українського націоналізму є важливим через потребу встановлення об'єктивної картини їх внеску в розвиток даної проблематики. Питання розвитку української національно-визвольної революції розглядалися в наукових колах, серед фахівців через призму історичних, міждисциплінарних розвідок, у межах вивчення політичних та державотворчих процесів, історіографії політичної біографії представників зазначеного руху. Проблеми ідеологічних підходів, стратегій та методів ведення національно-визвольного руху розглядалися також на теоретичному рівні, і праці цих діячів потребують дослідження та аналізу. Критичний науковий аналіз теоретичної спадщини одного з представників цього руху С. Бандери заслуговує особливої уваги в контексті вивчення вказаних аспектів.

Аналіз досліджень і публікацій.

Дослідженню теоретичної, ідеологічної, політичної, геополітичної, історичної спадщини присвячені праці таких науковців, дослідників, зокрема: П. Дужий, І. Загребельний, А. Ілленко, О. Корнійчук, Р. Коршук, Ю. Сиротюк, М. Сливка, Р. Шляхтич тощо. Незважаючи на існування достатньо вагомої теоретичної бази щодо вивчення вказаних аспектів діяльності С. Бандери, потрібна комплексна оцінка його внеску стосовно концептуалізації проблеми української національно-визвольної боротьби.

Мета дослідження – систематизувати положення теоретичної спадщини С. Бандери щодо основних складових концепції української національно-визвольної боротьби.

Виклад основного матеріалу.

Дослідження основних положень стратегії щодо ідеологічних та методологічних питань у контексті української національно-визвольної боротьби в роботах С. Бандери буде здійснюватися навколо його масштабної праці «Перспективи української революції», яка складалась з творів, упорядкованих С. Ленкавським у 1978 р. Ці твори були написані С. Бандерою у період з 1946 р. по 1959 р.

Основною ідеєю нашого дослідження теоретичних праць С. Бандери є об'єктивна оцінка його концепції української національно-визвольної боротьби. Вивчення положень сутності поняття української національної революції,

визначеного С. Бандерою (1978, с. 45), дозволяє відзначити, що основними складовими цього процесу автор вважав, зокрема:

1) відстоювання права на життя та волю народу, людини. У частині цього трактування можемо відзначити, що С. Бандера в своїй ідеологічній роботі основним пріоритетом вважає саме життя народу, його розвиток. Тобто можна стверджувати, що інтереси, розвиток нації та окремої людини як її представника є цільовим орієнтиром визвольної боротьби;

2) боротьбу проти тоталітарного режиму, системи (у трактуванні С. Бандери – імперіалістичної, московсько-большевицької), комуністичної партії, які поневолили народи з метою власного панування під гаслами спекулятивних доктрин. Вивчення цієї частини підходу до розуміння сутності дослідженого поняття свідчить про те, що автор оцінює режим, систему та комуністичну партію як імперські, які не керуючись об'єктивною доктриною використовують та експериментують над народами. З вказаного підходу автора також можемо констатувати, що поневоленими народами він вважає громадян СРСР (організм двістімільйонових мас поневолених народів) (Бандера, 1978, с. 45), об'єднаних примусово (напочатку 1940 р. населення СРСР складало близько 200 млн осіб);

3) боротьбу за волю, гідність життя та розвитку народів і кожної людини, поневолених режимом більшовизму.

Зважаючи на вищезазначені змістовні складові української національної революції в ідеології С. Бандери, слід відзначити, що ключовими ознаками цього процесу, на нашу думку, є акцент на: 1) відстоюванні права на життя та волю народу, людини; 2) боротьбі проти тоталітаристського імперського поневолення народів; 3) боротьбі за волю, гідність усіх націй та людей тоталітарного простору на теренах СРСР.

Потрібно відзначити ґрунтовний підхід С. Бандери до порівняльного аналізу ідей українського націоналізму, які лежать в основі національно-визвольної боротьби, та тоталітаризму в СРСР. Нами було здійснено систематизацію основних поглядів автора на це питання (табл. 1). Серед основних ідей національно-визвольної боротьби визначено:

1) ідеї волі, рівності, поваги до людини, розвитку народів, які протиставляються в трактуванні С. Бандери поневоленню, знищенню народів, пригніченню ідей свободи, соціальної справедливості в тоталітарному режимі;

2) ідеї гуманізму, позитивізму, толерантності до всіх народів, гармонії розвитку, які порівнюються з жорстокістю, знеціненням людського життя, нетерпимістю до нестандартного мислення, неприйнятністю та заборонаю чужих цінностей у більшовицькій доктрині.

Можна підтримати твердження І. Загребельного (1978), що характер та зміст ідей С. Бандери щодо вказаної проблеми сформовані в межах ірраціональної волюнтаристсь-

кої філософії. Досліджуваний ідеологічний підхід створений у контексті загальноєвропейських тенденцій розвитку філософії в XIX – поч. XX ст. (на етапі звернення до ідеалізму, романтизму та ірраціоналізму). Також, за твердженням І. Загребельного, ці ідеї сформовані на засадах націоналістичних ідей, що є протилежними доктринерським ідеологіям, заснованим на раціоналізмі, матеріалізмі.

Таблиця 1

Ідеї українського націоналізму, які лежать в основі національно-визвольної боротьби, та тоталітаризму в СРСР (складено згідно з трактуванням С. Бандери)

№ п/п	Найменування ідей	Протиставлення в ідеях більшовизму
1	2	3
I	Ідеї волі, рівності, поваги до людини, розвитку народів	Поневолення, знищення народів, пригнічення ідей свободи, соціальної справедливості
1	Ідея волі, самобутності та вільного розвитку народів	Більшовицьке поневолення, нівелювання і винищування цілих народів
2	Ідея гідності й пошанування людини, її вільного розвитку, власної ініціативи, творчого та гідного самовключення до гармонійного укладу збірного національного і суспільного життя	Більшовицька тиранія, позбавлення гідності, нівечення свободи
3	Ідея соціальної справедливості	Спекулятивне зловживання соціальними гаслами, прикриття соціального пригноблення в СРСР
4	Ідея рівності та братерства всіх людей	Більшовицька теорія та практика перетворення народних мас на невільників і жебраків, необмеженість панування і свавілля комуністичної партії
II	Ідеї гуманізму, позитивізму, толерантності до всіх народів, гармонії розвитку	Жорстокість, знецінення людського життя, нетерпимість до нестандартного мислення, неприйнятність та заборона чужих цінностей
5	Ідея позитивної, творчої ролі держави, яка має обороняти, організувати і сприяти вільному життю і розвитку культурного поступу та господарського добробуту народу й людини	Більшовицька система гноблення, використання людей, народних мас державою (в трактуванні С. Бандери характеризується як великий концентраційний табір)
6	Ідея спрямування діяльності та зусилля держави й організованої в ній народної спільноти на творення, закінчення і помноження позитивних вартостей, які збагачують і підносять рівень життя народу та одиниці в усіх царинах, помножують їхній творчий вклад у скарбницю вселюдського поступу й культури	Безідейний більшовицький імперіалізм, націлений на панування в світі, насильство та загартництво
7	Повага до різних народів, їх культур, толерантність щодо культурних, соціальних відмінностей із відповідною підтримкою своїх цінностей	Московсько-більшовицька нетерпимість та ненависть до всього, що відмінне; прагнення до знищення інших народів і культур, людей, зрівняння всіх відповідно до єдиних стандартів
8	Співіснування вільних народів і мирні взаємини їхніх незалежних держав, без уваги на різницю суспільних і політичних систем	Більшовицька постійна ворожнеча, повна ізоляція і перманентна, відкрита чи прихована, війна проти небільшовицького світу
9	Ідея свободи творчої ініціативи одиниці й вільної діяльності, яка не загрожувала і не шкодила співгромадянам і народам	Тоталітаризм й диктатура, яка позбавляє людину всякої свободи, робить з неї раба, сковує її творчі сили кайданами всевладної тоталітарної комуністичної монополії
10	Ідея свободи релігії, сумління, думки і слова, вільної духово-культурної і мистецької творчості	Насильство над духом народів і людини, створення шаблонів у духовому, культурному і мистецькому житті та творчості
11	Віра в людину, її шляхетні, позитивні прикмети і пориви, її суспільницький інстинкт, плекання і піднесення добрих сторінок людської природи	Більшовицька ненависть і погорда до людини та породжений нею системі примусу, насильства і найжахливішого терору
12	Ідея природної гармонії, рівноваги і співгри поміж духовними і матеріальними елементами в житті й розвитку людства	Насильницьке нав'язування всім і всьому штучної, спекулятивної матеріалістичної доктрини комунізму, і протиприродного маніпулювання життям людей до її розуміння і твердження

Побудовано за (Бандера, 1978, с. 46–47)

На нашу думку, окрім вищезазначеного, можна відзначити, що розглянуті ідеї С. Бандери звернені не тільки проти матеріалізму та раціоналізму, а і проти тоталітаризму та диктатури в усіх її проявах. Відповідно, підхід С. Бандери був заснований на чіткому ідеологічному підґрунті, яке створене в межах позитивістсько-гуманістичної ідеології розвитку людини та суспільства. Цей підхід має відповідні глибокі наукові, філософські засади і підкріплені змістовними протипадами тоталітарній ідеології.

У наукових колах, серед фахівців існують певні розбіжності в поглядах щодо кількості фаз (етапів) української національної революції в теорії С. Бандери (1978, с. 51–52; с. 573). Дійсно, у творі «До засад нашої визвольної політики» (Бандера, 1978, с. 51–52) автор вказує на три фази, у творі «Перспективи української національно-визвольної революції» (Бандера, 1978, с. 573) визначено дві фази. Ми погоджуємося з поглядами на це питання, висловленими Р. Коршуком (2017, с. 12–13), який вказує, що стратегічний план С. Бандери передбачав саме три фази, дві перші з яких пов'язані з боротьбою (перманентна та визвольна революція (Бандера, 1978, с. 573)), а третя – з етапом державотворення незалежним національних держав, що склалися б з республік знищеного СРСР (Бандера, 1978, с. 51–52). Р. Коршук справедливо відзначає, що в зазначеному підході С. Бандери відсутні будь-які неузгодженості, оскільки в одному варіанті ідеолог розглядає комплексну картину революції (складається з трьох фаз), а в іншому таку, в якій приділена основна увага двом головним фазам, які передбачають боротьбу. Згідно з трактуванням Р. Коршука:

– у межах першої фази передбачено визначити та концептуалізувати революційну ідею, забезпечити організаційні аспекти розвитку боротьби. Це так званий перманентний етап, пов'язаний з поширенням революційних ідей серед мас, глобальними саботажами, підпільною діяльністю, партизанськими рухами;

– під час другої фази у стратегічному баченні С. Бандери планується здійснення всенародного збройного повстання, масової національної війни, яке охоплює переважну більшість населення та територій країни. Ця фаза, за твердженням ідеолога, може розвиватись у напрямку двох варіантів:

1) ведення боротьби із використанням сил партизанських об'єднань, які поступово могли б звільнити всю територію країни. Цей варіант

передбачає паралельне ведення війни СРСР із країнами Заходу. Результатом цього має стати відступ радянського режиму з території України. На нашу думку, такий розвиток подій автор враховував з огляду на геополітичну та військову ситуацію в СРСР за часів написання власної праці;

2) ведення боротьби за визволення від радянського режиму певної частини українських територій, створення на них незалежної держави з наступним веденням визвольного руху до кінцевого знищення СРСР. Це варіант передбачав боротьбу без зовнішнього втручання;

– на стадії третьої фази національної революції передбачено розбудову національної держави. Згідно з підходом С. Бандери (1978), факт повної перемоги можливий лише у випадку розвалу радянської тоталітарної держави, створення незалежних національних держав (с. 51).

Аналіз фаз (етапів) української національної революції свідчить, що підхід до їх побудови в теорії С. Бандери може виступати як універсальна модель боротьби проти тоталітаризму та створення незалежності для будь-якої республіки в складі СРСР. Вивчення змісту та структури фаз ведення революції, представлених автором показують, що його гуманістично-позитивістська ідеологія була націлена на звільнення всіх народів, поневолених тоталітаризмом радянської влади. Це підтверджує Р. Коршук (2017, с. 6) вказуючи, що, хоча С. Бандерою будувалась концепція національної революції з огляду, переважно, на українську ситуацію, можна припустити, вона характеризується універсальним характером, передбачає створення універсального проекту боротьби поневолених націй проти імперії.

У контексті вивчення концептуального підходу С. Бандери на бачення української національно-визвольної боротьби є оцінка його трактування характеру самої революції. Дослідження положень його творів «Перспективи української національно-визвольної революції» (Бандера, 1978, с. 534–535), «Третя світова війна і визвольна боротьба. Західна концепція політичної війни з більшовизмом» (Бандера, 1978, с. 232), «Завдання ОУН під сучасну пору» (Бандера, 1978, с. 262) свідчить, що автор чітко визначав характер визвольної революції як національний, а не соціальний (класовий). С. Бандера зауважує, що національна революція порівняно з внутрішньою (соціальною) схожа з національно-визвольною боротьбою проти

ворога. Також автор порівнює соціальні революції з барикадами, а національні – з дивізіями (Бандера, 1978, с. 262). Він пояснює, що останній є типом революції певної частки суспільства і націлений на усунення від влади певних політичних сил, зміну державного устрою, а національний тип боротьби пов'язаний і участю всіх прошарків нації. Таке бачення, на нашу думку, відповідає його гуманістично-позитивістській ідеології, яка передбачає цінність та повагу до життя, інтересів кожної людини, а не слідування цілям певних частин суспільства. Незважаючи на те, що на перший погляд такий підхід є утопічним, оскільки неможливо переконати всіх, що вони борються саме за свої ідеали, цілі та цінності, але вказане, на нашу думку, С. Бандера планував здійснити на перманентному етапі революції під час залучення людей до революційних ідей визволення. Підхід ідеолога залишається актуальним для України, країн колишнього СРСР, які на нинішньому етапі державотворення продовжують знаходитись на шляху трансформації.

Теорія української національно-визвольної боротьби передбачає організаційно-ідеологічне забезпечення цього процесу. Нами було розглянуто проблему ідеології автора щодо вказаного питання, на особливу увагу заслуговує проблема підготовки та підбору кадрів, які б стали на чолі національної революції, визначена С. Бандерою (1978, с. 284–291). Зазначений аспект роботи ідеолога української національної революції розглядав А. Ілленко (2009, с. 679–680). Керуючись трактуванням А. Ілленка, на підставі вивчення матеріалів праці «До питання основних кадрів національно-визвольної революції», нами було визначено, що С. Бандера в контексті формування політичної еліти країни (політичних кадрів) пропонує розглядати таку закономірність, зокрема:

- якщо у політичного руху сформована чітка, прийнятна ідеологічна позиція, він має високий рівень організації, є гарантія залучення нових, якісних кадрів, які стануть на його чолі;

- у разі, коли втрачена ідеологічна складова або вона перестала бути актуальною під впливом тих або інших чинників, вказаний рух стає не цікавим для передових людей, відбувається призупинення рекрутування нових учасників, може спостерігатись занепад боротьби. Також у контексті відсутності ідеологічних засад та організації руху С. Бандера зауважує, що для того, щоб політична еліта була успішною недостат-

ньо тільки того, що її сприймає народ, потрібен високий рівень ідеологічної та організаційної підготовки кадрів, самої ненависті до радянського режиму не вистачить для ефективності боротьби (Бандера, 1978, с. 286).

Вивчення проблеми залучення найкращих кадрів для ведення національно-визвольної боротьби, висвітлених у дослідженні С. Бандери (1978), показує, що найважливішим завданням першого етапу революції (перманентного) є боротьба за прихильність максимально великої кількості людей та прийняття переконань національно-визвольної боротьби в їх свідомості (с. 286). Для реалізації цієї цілі, на переконання С. Бандери, необхідний вплив трьох чинників, ідей та ідеології, революційної організації та активних дій, при цьому два перших є визначальними та такими, що формують основу подальших дій.

У розрізі перенесення ідей С. Бандери на сучасну українську ситуацію можна підтримати О. Корнійчука (2018), який справедливо відзначає, що:

- національні політичні сили в країні діють не з огляду на міцну ідеологію, а під кутом власних інтересів, інтересів тих, кого вони лобіюють у парламенті;

- у вітчизняній партійній та політичній системі навіть на прикладі сил, які демонструють консолідацію (наприклад, у рамках коаліції), відсутнє єднання за спільними ідеологічними напрямками. Зазвичай, така консолідація досягається з урахуванням домовленостей про врахування інтересів сторін, які не завжди є національними;

- засади політичного єднання в країні ґрунтуються на неідеологічній платформі самостійності та соборності держави, єдиному шляху розвитку нації, а на поступках супротивників країни;

- у політичному просторі існує пряме протиставлення у взаємовідносинах, відкрита ворожість замість толерантності, взаємоповаги.

Зважаючи на вищезазначене, можемо припустити, що українська національно-визвольна боротьба за самостійність від імперського курсу, визначальні положення та ідеї якої виокремлені С. Бандерою, ще триває, в сучасному політичному та електоральному просторі немає єдиного спільного курсу розвитку, підкріпленого відповідною ідеологічною платформою.

Важливе місце в теоретичній спадщині С. Бандери належить характеристиці, концептуалізації ідеологічного підґрунтя

національно-визвольної боротьби. Це питання розроблялось ним в багатьох творах, але на особливу увагу заслуговують положення праці «Фронт поневолених націй» (Бандера, 1978, с. 197–206).

Вивчення історичних, наукових, аналітичних праць (Дужий, 1998, с. 15; Шляхтич, 2013, с. 110–116) показало, що однією з важливих концепцій, розроблених пропагандистами ОУН, можна вважати концепцію Фронту поневолених націй (ФПН), орієнтовану на створення ідеологічного забезпечення боротьби народів проти радянської влади, тоталітарного режиму. Як свідчать історичні матеріали, ідея створення ФПН виникла в післявоєнні роки, хоча її засади були закладені ще в 1943 р., коли відбулась Перша конференція поневолених народів Сходу Європи та Азії. У межах конференції обговорювались перспективи того, що після перемоги у Другій світовій війні сили поневолених народів будуть націлені проти СРСР. С. Бандера не обійшов увагою питання участі України в складі вказаного об'єднання (ФПН). Теоретичний внесок С. Бандери в оцінку ролі України в ФПН розглядав Р. Шляхтич (2013, с. 111). Дослідник справедливо стверджує, що хоча С. Бандера і визначав Україні одну з ключових ролей в системі ФПН з огляду на геополітичне розташування та масштаби територій, кількість населення, але при цьому він наголошував, що це не означає нерівності у відносинах з іншими народами, поневоленими СРСР. На підставі вивчення та систематизації основних теоретичних положень підходу С. Бандери до системи ФПН нами було виділено основні принципи його функціонування, серед яких, зокрема:

– принцип суверенності в усіх питаннях державотворення. Це так званий принцип «в своїй хаті своя правда», за твердженням С. Бандери (1978), передбачає повагу до всіх державних рішень суверенних сусідніх держав, створених за волею народів (с. 203). У межах цього принципу С. Бандера порушує питання можливості створення суверенної держави на території Кубані, яка певний час входила до складу України (проголошення Законодавчою Радою 16.02.1918 р. про входження Кубанської Народної Республіки до складу України на федеративних умовах), була пов'язана з нашою державою історично, національно. За його твердженням, якщо при створенні нової федеративної держави на території Кубані будуть враховані інтереси, культурні орієнтири, цінності українсько-

го народу, що там проживає, Україна не стане втручатись у суверенне життя цієї держави;

– принцип суверенного розв'язання всіх внутрішніх питань функціонування новостворених держав. Цей принцип передбачає, за твердженням С. Бандери (1978, с. 203), можливість самостійного вирішення всіх релігійних, соціальних, державотворчих проблем без впливу з боку інших учасників ФПН, зокрема від України. Цей принцип, як і попередній, сильно перекликаються з сучасною політичною та державотворчою ситуацією, що відбувалась у Грузії, Україні, на території Молдови, Азербайджану, Вірменії, в яких Російська Федерація визнала себе в ролі сторони, яка наводить лад в територіальних, релігійних, історичних, соціальних сферах інших держав, і за допомогою нових засобів ведення агресії змогла змінити територіальний устрій, погіршити політичну ситуацію, і стала в певних випадках окремим учасником військових конфліктів проти цих держав;

– стратегічний принцип революції – використання власних сил та революційна національно-визвольна боротьба. За твердженням автора, цей принцип можна назвати наступним чином: «поневолені нації визволять себе лише самі!» (Бандера, 1978, с. 203). С. Бандера наголошує на тому, що результат створення незалежної та суверенної держави залежить саме від національної мобілізації власних сил і самостійного повалення окупанта в особі радянської влади. Як аргумент потреби самостійного встановлення незалежності від революції до боротьби автор вказує на успішний проект Фінляндії і не достатньо вдалі ситуації з отриманням незалежності в умовах так званих «безкровних» революцій в Чехії, Болгарії, Польщі тощо. Можемо припустити, що приклад з Фінляндією автор наводить з огляду на те, що весь фінський народ керувався ідеєю незалежності від тоталітарної держави і, відповідно, вся стратегія боротьби була вдалою через прийняття ідеології на всіх рівнях. І такий варіант, безумовно, був прикладом успішної революційно-визвольної боротьби.

Систематизовані та охарактеризовані нами принципи функціонування системи ФПН в розумінні С. Бандери дозволяють стверджувати про те, що автор сформулював їх, керуючись глобальним баченням перебігу історичних фактів, закономірностей розвитку державотворчих процесів, з огляду на прогностичні підходи до ство-

рення суверенної держави. Потрібно відзначити, що наукове дослідження підходу автора до бачення цих принципів дозволяє стверджувати, що вони не втрачають власну актуальність, наукову та практичну цінність в умовах державотворення сучасної країни.

Вивчення основних положень дослідження, яке здійснює М. Сливка (2009, с. 139–144) у контексті аналізу теоретичної спадщини С. Бандери, можна відзначити, що проблема використання власних сил в українській революційно-визвольній боротьбі розглядалась як протиположна активній участі в поваленні СРСР з боку західних держав. За справедливим твердженням М. Сливки (2009), можливість співпраці з іншими зовнішніми силами розглядалась С. Бандерою в розрізі їх відношення до засад створення незалежної української держави. Як вказує автор (Сливка, 2009, с. 139–144), С. Бандера достатньо песимістично оцінював перспективи такого співробітництва, вказуючи на те, що західні опоненти СРСР, насамперед, орієнтовані на вирішення власних політичних інтересів, а ідеологічні прагнення поневолених народів для них вторинні, і можуть взагалі не братись до уваги. Вивчення положень твору публіциста «Українська національна революція, а не тільки протирежимний резистанс» (Бандера, 1978, с. 149), можна зауважити, що С. Бандера розглядав два варіанти повалення СРСР із залученням країн Заходу, а саме:

– якщо світова західна спільнота буде зважати на український визвольний рух, як фактор повалення більшовизму до моменту знищення радянської влади, зокрема УРСР, і не буде удаватись до оцінки подальшої долі країни після повалення тоталітаризму. Відповідно, за твердженням С. Бандери, такий варіант є неприйнятним для становлення української самостійної соборної держави;

– коли західний світ буде чітко розуміти сутність української національно-визвольної боротьби не тільки як боротьбу з більшовиками, комунізмом, тоталітарним режимом, а як продовження історичної боротьби України з московським імперіалізмом. Автор наголошує, що факт можливого повалення СРСР не заперечує існування російського імперіалізму, і в тих умовах зможуть виникати нові сили, націлені на захоплення українських територій, які будуть боротись з українською незалежністю, самостійністю. Також потрібно відзначити справедливість тверджень С. Бандери стосовно

подій сучасності, а саме, він наголошує на існуванні замкненості Росії в межах власних кордонів, тобто міжнародній ізоляції як в радянські часи, так і в майбутньому. Така картина дійсно почала чітко визначатись щодо зовнішньополітичних позицій РФ в умовах застосування до неї міжнародних санкцій, пов'язаних з військовою агресією по відношенню до України. Тобто потрібно зазначити, що С. Бандера достатньо вірно прогнозував негативні наслідки неврахування проблем дії фактору російського імперіалізму. Отже, розглянутий другий варіант повалення СРСР визначався автором як оптимальний та такий, який дасть змогу в подальшому існувати Україні як сильній, незалежній та самостійній державі.

Теоретичні аспекти боротьби України проти імперської Росії, викладені С. Бандерою, були актуальними як для ХХ ст., так і для нинішньої ситуації, пов'язаної з російською військово-політичною агресією, націленою на порушення територіальної цілісності, незалежності країни. На цей аспект звертає увагу також Ю. Сиротюк (2018), здійснюючи акцент на потребі порівняння нинішньої геополітичної ситуації з прогнозами, які визначав С. Бандера в своїх працях. Зокрема, як зауважує Ю. Сиротюк, у дослідженні С. Бандери можна зустріти прогнози українсько-російської війни в її сучасних проявах, які останній пов'язує з проявами імперіалізму Росії у більшості ситуацій, можливістю нападів на країну для утримання в складі імперського союзу або для поневолення. Ю. Сиротюк (2018) підкреслює незмінність орієнтиру С. Бандери на те, що російський імперіалізм потрібно побороти, спираючись на власні сили України. У дослідженні Ю. Сиротюка детально розглядається позиція західних країн щодо української революційно-визвольної боротьби, визначена С. Бандерою. Дослідник справедливо підкреслює актуальність зовнішньої політики цих країн і щодо сучасної ситуації (Сиротюк, 2018). А саме, в творі «Питання атомової війни і визвольна революція» (Бандера, 1978, с. 475) С. Бандера вказує, що зовнішня позиція країн Заходу характеризується обмеженою прихильністю до України, і остання може розраховувати на підтримку до тих пір, поки не виникає загроза конфлікту з московською стороною. Також слід підтримати Ю. Сиротюка, який підкреслює вірність передбачення С. Бандерою позицій країн Заходу щодо революційно-визвольної боротьби, яке не втрачає свого сенсу в ХХІ ст. Зокрема,

за твердженням С. Бандери, українська революція не має цінності для країн Заходу, оскільки може втягнути останні у війну, і не забезпечить для них тих або інших переваг (Бандера, 1978, с. 471). Це, на нашу думку, підтверджує об'єктивну природу бачення С. Бандерою успішності ведення революційно-визвольної боротьби переважно українськими силами.

Твори С. Бандери розширюють наявне історичне, політичне інформаційне поле становлення сучасного державотворення, зокрема розвитку українських революційних сил. У контексті орієнту на вказану політику Заходу щодо підтримки боротьби з Радянським Союзом заслуговує на увагу характеристика опозиційних українських рухів в Україні, які були сформовані на початкових етапах Холодної війни між СРСР, його союзниками та США, країнами Заходу, їх союзниками (середина-кінець 1950-х рр.), представлена С. Бандерою в творі «Де повинні зійтися шляхи» (1978, с. 597–598). Зокрема, автор виокремлює дві основних опозиційних сторони, а саме:

- революційно-визвольний націоналістичний рух, який націлений на те, що основна боротьба та перемога над СРСР, зокрема російським імперіалізмом буде забезпечена власними силами, і допомога зовнішніх сил у даному випадку є дуже важливою, але вторинною;

- політичне середовище, яке припускає, що перемога над СРСР, більшовизмом можлива тільки за умов створення зручної зовнішньополітичної ситуації, дій країн Заходу, і участь власних національних революційно-визвольних, хоча і розглядає, але не вважає визначальною.

Можемо констатувати, що С. Бандера песимістично ставиться щодо позицій другої сторони українського опозиційного блоку, наголошуючи на тому, що всі західні країни, налаштовані проти СРСР, на перше місце завжди будуть ставити інтереси власного народу, а не допомогу іншому, зокрема, поневоленім народам СРСР. Визначений поділ опозиційних українських сил був характерним для ситуації середини-кінця 1950-х рр., ця класифікація дозволяє стверджувати про комплексність та об'єктивність політичної оцінки С. Бандерою політичних акторів. Також потрібно відзначити ґрунтовність підходу до прогнозування зовнішньої політики країн Заходу щодо надання підтримки у боротьбі як з СРСР, так і з сучасним імперіалізмом.

Проблема практичного впровадження концепції революційно-визвольної боротьби розглядалась у творчості С. Бандери як під кутом оцінки прикладів визвольної боротьби в Польщі, Угорщині, Східній Німеччині, так і в розрізі визначення нових факторів розвитку революційного процесу в 1950-х рр. (Бандера, 1978, с. 427–444). Ці аспекти є достатньо важливими для оцінки того, наскільки об'єктивно С. Бандера оцінював можливості та перспективи здійснення всіх окреслених фаз революції в Україні. Щодо питання об'єктивності розуміння можливостей реалізації концепції революції в межах поступового переходу від перманентної до визвольної слід відзначити підхід М. Сливки. Зокрема, М. Сливка на підставі оцінки антирадянської боротьби в Угорщині, Польщі, Східній Німеччині в 1950-і рр. зазначає підтримку тверджень С. Бандери про певні успіхи революційних сил у цих країнах і про нетривалу перемогу радянського режиму. Автор зауважує справедливості погляду С. Бандери, що основними причинами поразки революційних режимів у даних країнах можна вважати, зокрема: нечітку реакцію Заходу на підтримку народу поневолених країн, відсутність адекватної реакції революційних сил інших народів, які могли б скористатись цією ситуацією для повалення радянського впливу (Бандера, 1978, с. 439). Особливої уваги заслуговує акцент С. Бандери (1978) на появі нових факторів розвитку революційного процесу в 1950-х рр., які, у свою чергу, впливають на реалізацію концепції революційно-визвольної боротьби (с. 432). Серед таких факторів публіцист виокремлює:

- розвиток боротьби українських націоналістів у концтаборах СРСР, яка виникла паралельно в різних місцях, і з часом цим процесом було охоплено всю систему зазначених установ. С. Бандера справедливо відзначає визначальну роль такої боротьби, оскільки українські націоналісти в системі концтаборів СРСР є прикладом для політичних в'язнів інших народів, демонструють людям поза межами табірної життя силу духу, прагнення до свободи тощо. Автор вказує, що система концтаборів завдяки організованому спротиву українських націоналістів почала асоціюватись не тільки з місцем терору, її історію почали пов'язувати з осередками незламного спротиву;

- боротьбу робочого класу, молодого покоління в містах країн, які в 1950-і рр. вважалися сателітами СРСР, яка відбувалась за

допомогою масових страйків. Серед перших країн, де проходила така форма спротиву автор виділяє приклад протестів у Східній Німеччині, інших країнах, які почали застосовувати німецький приклад. Аналізуючи приклади розвитку перманентних революційних процесів у цих країнах С. Бандера доводить реальність та об'єктивність концептуальних положень революційно-визвольної боротьби, визначеної в якості моделі трьохфазного розвитку. Автор зазначає, що як високоорганізовані, так і поодинокі акції протесту, мітинги, бунти показують великий потенціал поневолених народів, який при успішній та вірній координації може забезпечити повне знищення комунізму в світі.

Висновки.

Вивчення положень теоретичних праць С. Бандери дозволило констатувати, що автор мав комплексне бачення концепції української національно-визвольної боротьби за ключовими складовими. Це підтверджено в ході дослідження існуванням чіткої ідеологічної бази ведення революційно-визвольної боротьби, доведено, що основні ідеї С. Бандери ґрунтуються на засадах позитивістсько-гуманістичної ідеології розвитку людини та суспільства. До складу основних ідей національно-визвольної боротьби, виокремлених С. Бандерою визначено: 1) ідеї волі, рівності, поваги до людини, розвитку народів, які протиставляються в трактуванні ідеолога поневоленню, знищенню народів, пригніченню ідей свободи, соціальної справедливості в тоталітарному режимі; 2) ідеї гуманізму, позитивізму, толерантності до всіх народів, гармонії розвитку, які порівнюються з жорстокістю, знеціненням людського життя, нетерпимістю до нестандартного мислення, неприйнятністю та заборонаю чужих цінностей у більшовиць-

кій доктрині. Визначено, що зазначений підхід має відповідні глибокі наукові, філософські засади і підкріплений змістовними противагами тоталітарній ідеології. Під час аналізу теоретичної спадщини автора виокремлено його погляди на склад та характеристики ключових політичних акторів боротьби з тоталітарним радянським режимом, визначено його переконання щодо участі західних країн у цьому процесі, доведено цінність та незмінність у часі прогнозів С. Бандери щодо загроз незалежності, територіальній цінності, самостійності України з боку імперської Росії. Доведено, що характеристика та класифікація фаз революційно-визвольної боротьби, визначених С. Бандерою, сформовані послідовно, з урахуванням логіки, теорії та практики ведення успішних заходів аналогічного типу. Розглянуті успішні приклади здійснення чітко організованої визвольної боротьби, особливо підкреслено фінський досвід становлення державності та визволення від СРСР власними національними силами. Можемо зробити висновок, що теоретична база спадщини С. Бандери заслуговує окремого детального наукового дослідження за всіма проблемами, висвітленими автором у контексті методологічного забезпечення революційно-визвольної боротьби. Нами встановлено, що його концепція здійснення цього процесу є хоча і орієнтованою на українську реальність, але може вважатися уніфікованою й адаптованою до умов інших країн зі схожими особливостями розвитку. Дослідження фаз (етапів) української національної революції свідчить, що підхід до їх побудови в теорії ідеолога може виступати як універсальна модель боротьби проти тоталітаризму та створення незалежності для будь-якої республіки в складі СРСР.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Бандера С. Висновки з новіших подій і процесів для української визвольної боротьби. *Перспективи української революції*. Мюнхен : Видання організації українських націоналістів, 1978. С. 427–444.

Бандера С. Де повинні зійтися шляхи. *Перспективи української революції*. Мюнхен : Видання організації українських націоналістів, 1978. С. 596–603.

Бандера С. До засад нашої визвольної політики. *Перспективи української революції*. Мюнхен : Видання організації українських націоналістів, 1978. С. 45–55.

Бандера С. До питання основних кадрів національно-визвольної революції. *Перспективи української революції*. Мюнхен : Видання організації українських націоналістів, 1978. С. 284–291.

Бандера С. Завдання ОУН під сучасну пору. *Перспективи української революції*. Мюнхен : Видання організації українських націоналістів, 1978. С. 262–266.

Бандера С. Перспективи української національно-визвольної революції. *Перспективи української революції*. Мюнхен : Видання організації українських націоналістів, 1978. С. 506–595.

Бандера С. Питання атомової війни і визвольна революція. *Перспективи української революції*. Мюнхен : Видання організації українських націоналістів, 1978. С. 445–477.

Бандера С. Третя світова війна і визвольна боротьба. Західна концепція політичної війни з більшовизмом. *Перспективи української революції*. Мюнхен : Видання організації українських націоналістів, 1978. С. 207–238.

Бандера С. Українська національна революція, а не тільки протирежимний резистанс. *Перспективи української революції*. Мюнхен : Видання організації українських націоналістів, 1978. С. 130–170.

Бандера С. Фронт поневолених націй. *Перспективи української революції*. Мюнхен : Видання організації українських націоналістів, 1978. С. 197–206.

Дужий П. Перша конференція поневолених народів сходу Європи та Азії. Ідея і Чин. *Громадсько-політичний журнал*. 1998. № 3. С. 15.

Загребельний І. Ірраціоналізм, волюнтаризм, романтизм як філософські основи ідеології українського націоналізму. URL: <http://dontsov-nic.org.ua/index.php?m=content&d=view&cid=114> (дата звернення: 10.12.2018).

Ілленко А. Питання еліти в ідеології українського націоналізму. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2009. № 18. С. 674–681.

Корнійчук О. Ідеї Степана Бандери та їх втілення в умовах сьогодення. URL: <https://vilneslovo.com/%D1%96%D0%B4%D0%B5%D1%97-%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D0%B0-%D0%B1%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B8-%D1%82%D0%B0-%D1%97%D1%85-%D0%B2%D1%82%D1%96%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D0%B2-%D1%83/> (дата звернення: 10.12.2018).

Коршук Р. М. Концепція національно-визвольної революції в творчій спадщині Степана Бандери. *Держава і право*. 2017. Вип. 77. С. 3–17.

Сиротюк Ю. Степан Бандера про сучасність. URL: <http://ukrnationalism.com/publications/1967-stepan-bandera-pro-suchasnist.html> (дата звернення: 05.12.2018).

Сливка М. Питання міжнародного співробітництва українського національно-визвольного руху в спадщині Степана Бандери. *Галичина*. 2009. Вип. 15–16. С. 139–144.

Шляхтич Р. Концепція Фронту поневолених націй у працях пропагандистів ОУН(б) повоєнного часу. *Український визвольний рух*. 2013. Вип. 18. С. 110–116.

REFERENCES

Bandera, S. (1978). Vysnovky z novishykh podii i protsesiv dlia ukrainskoi vyzvolnoi borotby [Conclusions from the newer events and processes for the Ukrainian liberation struggle]. *Perspektyvy ukrainskoi revoliutsii – Prospects for the Ukrainian revolution*. (pp. 427–444). Miunkhen: Vydannia orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv [in Germany].

Bandera, S. (1978). De povynni ziitysia shliakhy [Where should the ways come]. *Perspektyvy ukrainskoi revoliutsii – Prospects for the Ukrainian revolution*. (pp. 596–603). Miunkhen: Vydannia orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv [in Germany].

Bandera, S. (1978). Do zasad nashoi vyzvolnoi polityky [To the ambush of our liberation policy]. *Perspektyvy ukrainskoi revoliutsii – Prospects for the Ukrainian revolution*. (pp. 45–55). Miunkhen: Vydannia orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv [in Germany].

Bandera, S. (1978). Do pytannia osnovnykh kadriv natsionalno-vyzvolnoi revoliutsii [The question of the main cadres of the national liberation revolution]. *Perspektyvy ukrainskoi revoliutsii – Prospects for the Ukrainian revolution*. (pp. 284–291). Miunkhen: Vydannia orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv [in Germany].

Bandera, S. (1978). Zavdannia OUN pid suchasnu poru [The task of the OUN in modern times]. *Perspektyvy ukrainskoi revoliutsii – Prospects for the Ukrainian revolution*. (pp. 262–266). Miunkhen: Vydannia orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv [in Germany].

Bandera, S. (1978). Perspektyvy ukrainskoi natsionalno-vyzvolnoi revoliutsii [Prospects of the Ukrainian national liberation revolution]. *Perspektyvy ukrainskoi revoliutsii – Prospects for the Ukrainian revolution*. (pp. 509–595). Miunkhen: Vydannia orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv [in Germany].

Bandera, S. (1978). Pytannia atomovoi viiny i vyzvolna revoliutsiia [The question of the atomic war and the liberation revolution]. *Perspektyvy ukrainskoi revoliutsii – Prospects for the Ukrainian revolution*. (pp. 445–477). Miunkhen: Vydannia orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv [in Germany].

Bandera, S. (1978). Tretia svitova viina i vyzvolna borotba. Zakhidna kontseptsii politychnoi viiny z bilshovyzmom [Third World War and Liberation struggle. Western concept of a political war with Bolshevism]. *Perspektyvy ukrainskoi revoliutsii – Prospects for the Ukrainian revolution*. (pp. 207–238). Miunkhen: Vydannia orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv [in Germany].

Bandera, S. (1978). Ukrainska natsionalna revoliutsiia, a ne tilky protyrezhymnyi rezystans [Ukrainian national revolution, and not only anti-regime resistibility]. *Perspektyvy ukrainskoi revoliutsii – Prospects for the Ukrainian revolution*. (pp. 130–170). Miunkhen: Vydannia orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv [in Germany].

Bandera, S. (1978). Front ponevolenykh natsii [Front of enslaved nations]. *Perspektyvy ukrainskoi revoliutsii – Prospects for the Ukrainian revolution*. (pp. 196–206). Miunkhen: Vydannia orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv [in Germany].

Duzhyi, P. (1998). Persha konferentsiia ponevolenykh narodiv skhodu Yevropy ta Azii. Ideia i Chyn [The first conference of the enslaved peoples of the east of Europe and Asia. Idea and Rank]. *Hromadsko-politychnyi zhurnal*, 3, 15 [in Ukrainian].

Zahrebelnyi, I. Irratsionalizm, voliuntaryzm, romantyzm yak filosofski osnovy ideolohii ukrainskoho natsionalizmu [Irrationalism, voluntarism, romanticism as the philosophical foundations of the ideology of Ukrainian nationalism]. Retrieved from <http://dontsov-nic.org.ua/index.php?m=content&d=view&cid=114> [in Ukrainian].

Illienko, A. (2009). Pytannia elity v ideolohii ukrainskoho natsionalizmu [The question of the elite in the ideology of Ukrainian nationalism]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist – Ukraine: Cultural Heritage, National Identity, Statehood*, 18, 674–681 [in Ukrainian].

Korniichuk, O. Idei Stepana Bandery ta yikh vtilennia v umovakh sohodennia [The ideas of Stepan Bandera and their embodiment in the present]. Retrieved from <https://vilneslovo.com/%D1%96%D0%B4%D0%B5%D1%97-%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D0%B0-%D0%B1%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B8-%D1%82%D0%B0-%D1%97%D1%85-%D0%B2%D1%82%D1%96%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D0%B2-%D1%83/> [in Ukrainian].

Korshuk, R. M. (2017). Kontsepsiia natsionalno-vyzvolnoi revoliutsii v tvorchii spadshchyni Stepana Bandery [Conception of the national liberation revolution in the creative heritage of Stepan Bandera]. *Derzhava i pravo*, 77, 3–17 [in Ukrainian].

Syrotiuk, Yu. Stepan Bandera pro suchasnist [Stepan Bandera about the present]. Retrieved from <http://ukrnationalism.com/publications/1967-stepan-bandera-pro-suchasnist.html> [in Ukrainian].

Slyvka, M. (2009). Pytannia mizhnarodnoho spivrobotnytstva ukrainskoho natsionalno-vyzvolnoho rukhu v spadshchyni Stepana Bandery [The question of international cooperation of the Ukrainian national liberation movement in the legacy of Stepan Bandera]. *Halychyna*, 15–16, 139–144 [in Ukrainian].

Shliakhtych, R. (2013). Kontsepsiia Frontu ponevolenykh natsii u pratsiakh propahandystiv OUN(b) povoiennoho chasu [Concept of the Front of the Forced Nations in the writings of propagandists of OUN(b) of postwar time]. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, 18, 110–116 [in Ukrainian].

Бондар Ярослав

Здобувач

Ніжинський державний університет ім. Миколи Гоголя

Bondar Yaroslav

Applicant

Nizhyn Mykola Gogol State University

Email: aspirant.jaroslav@gmail.com

Цитування: Бондар, Я. (2020). Степан Бандера як теоретик української національно-визвольної боротьби. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (6–7), 14–25. doi: 10.15421/172061

Citation: Bondar, Ya. (2020). Stepan Bandera yak teoretyk ukrainskoi natsionalno-vyzvolnoi borotby [Stepan Bandera as a theorist of the Ukrainian national liberation struggle]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (6–7), 14–25. doi: 10.15421/172061

Стаття надійшла / Article arrived: 05.08.2020

Схвалено до друку / Accepted: 19.08.2020

Політичні, соціо-демографічні та економічні аспекти нестійкості держави як чинника зовнішнього впливу в Україні: соціологічний ракурс

Едуард Гугнін, Національний університет «Запорізька політехніка»

У статті побудовано описову характеристику демографічних та економічних чинників послаблення держави в їх мультикаузальних взаємодіях, що здійснено на основі аналізу емпіричних індикаторів державної нестійкості демографічної та економічної сфери, запропонованих фахівцями Фонду миру та часткової логічної екстраполяції зазначених індикаторів на соціальну реальність України. У результаті дослідження сформульовано наступні висновки. Аналіз чинників послаблення державної влади в Україні дозволяє здійснити їх умовну ієрархізацію, яка визначатиметься особливостями соціально-інституційного та соціально-групового профілю українського суспільства. Констатовано, що саме по собі послаблення державної влади за останні 5 років можна розглядати і як першопричину, і як наслідок зовнішнього впливу. Водночас наголошено на тому, що зовнішній вплив на функціонування державних інституцій, економіку, засоби масової інформації мало місце на старті української незалежності. Відзначено, що на рівні формально-конституційного акту Україну було проголошено незалежною і суверенною державою, у соціальних же практиках можна було спостерігати негласне (тіньове) обмеження суверенітету присутністю інфільтрованих груп впливу інших держав (зокрема, РФ, США, країн ЄС) у парламенті, органах виконавчої влади загалом і спецслужбах зокрема. Зазначено, що сама їх присутність, з одного боку, стала наслідком нестійкості кордонів ідентичності політичного простору України, його владно-інформаційної «розгерметизованості», з іншого боку, слабкістю культурних фільтрів, що знайшло вираження в культовому ставленні до акторів впливу іноземного походження.

Наголошено на тому, що зазначені актори зовнішнього впливу не мали (і не могли мати) зацікавленості в посиленні української державності, а тому створили режим ігнорування і замовчування для розв'язання низки поточних проблем і кризових явищ, від культурних до природно-екологічних. Відзначено, що разом з цим неможна знімати і певну відповідальність за підтримання подібного режиму і з пересічних громадян, які, як носії радянської політичної культури, звикли вибудовувати відносини з державою у звичному патерналістському форматі. Констатовано, що наслідками прихованого зовнішнього впливу та його ігнорування і мовчаного потурання з боку населення стали протестні рухи, які переросли в помаранчеву революцію 2005 року та революцію гідності 2014 року.

Сфокусовано увагу на тому, що «коефіцієнт корисності» зазначених подій для українського суспільства (крім владних еліт) залишається доволі незначним. Перманентна фрагментація державної влади та її делегітимація тривають, кризові явища в економіці ускладнюються та посилюються, екологічні негаразди відтермінуються, проте неухильно впливають на створення груп невдоволення. Резюмовано, що все зазначене актуалізує потребу в соціологічній рефлексії та реалізації управлінських стратегій подолання кризовості, ланкою якої є мультикаузальне дослідження зовнішнього впливу на Україну, що і стало предметом аналізу в цій статті та майбутніх публікаціях.

Ключові слова: держава, нестійкість держави, зовнішній вплив, демографічні чинники нестійкості державної влади, економічні чинники нестійкості державної влади, екологічні чинники нестійкості державної влади

Political, socio-demographic and economic aspects of state instability as a factor of external influence in Ukraine: a sociological perspective

Eduard Gugnin, Zaporizhzhia Polytechnic National University

The article describes the descriptive characteristics of demographic and economic factors of state weakening in their multicausal interactions, which is based on the analysis of empirical indicators of state instability of the demographic and economic sphere, proposed by the Peace Foundation and partial logical extrapolation of these indicators to the social reality of Ukraine. As a result of research the following conclusions are formulated. The analysis of the factors of weakening of the state power in Ukraine allows to carry out their conditional hierarchy which will be defined by features of a social-institutional and social-group profile of the Ukrainian society. It is stated that the weakening of state power over the past 5 years can be considered both as the root cause and as a consequence of external influence. At the same time, it was emphasized that the external influence on the functioning of state institutions, the economy, and the mass media took place at the start of Ukrainian independence.

It is noted that at the level of a formal constitutional act Ukraine was declared an independent and sovereign state, in social practices one could observe an unspoken (shadow) restriction of sovereignty by the presence of infiltrated groups of influence of other states (including Russia, USA, EU countries) in parliament, bodies executive power in general and special services in particular. It is noted that their very presence, on the one hand, was a consequence of the instability of the borders of identity of the political space of Ukraine, its power and information depressurization, on the other hand - the weakness of cultural filters, which was expressed in cult attitude to actors of foreign origin.

It is emphasized that these actors of external influence did not (and could not) have an interest in strengthening Ukrainian statehood, and therefore created a regime of ignorance and silence to solve a number of current problems and crises, from cultural to environmental. It is noted that at the same time, it is impossible to remove some responsibility for maintaining such a regime from ordinary citizens, who, as bearers of Soviet political culture, are accustomed to building relations with the state in the usual paternalistic format. It was stated that the consequences of covert external influence and its ignorance and tacit indulgence by the population were protest movements, which grew into the Orange Revolution of 2005 and the Revolution of Dignity of 2014.

Attention is focused on the fact that the "coefficient of usefulness" of these events for Ukrainian society (except for the ruling elites) remains quite insignificant. Permanent fragmentation of state power and its delegitimization continue, crisis phenomena in the economy become more complicated and intensified, environmental problems are postponed, however, they steadily affect the creation of discontent groups. It is summarized that all this highlights the need for sociological reflection and implementation of management strategies to overcome the crisis, part of which is a multi-causal study of external influence on Ukraine, which has been the subject of analysis in this article and future publications.

Keywords: *state, state instability, external influence, demographic factors of state power instability, economic factors of state power instability, ecological factors of state power instability*

Политические, социо-демографические и экономические аспекты неустойчивости государства как фактора внешнего воздействия в Украине: социологический ракурс

Эдуард Гугнин, Национальный университет «Запорожская политехника»

В статье построено описательную характеристику демографических и экономических факторов ослабления государства в их мультикаузальных взаимодействиях, что осуществлено на основе анализа эмпирических индикаторов государственной неустойчивости демографической и экономической сферы, предложенных специалистами Фонда мира и частичной логической экстраполяции указанных индикаторов на социальную реальность Украины. В результате исследования сформулированы следующие выводы. Анализ факторов ослабления государственной власти в Украине позволяет осуществить

их умовну ієрархізацію, которая будет определяться особенностями социально-институционального и социально-группового профиля украинского общества. Констатировано, что само по себе ослабление государственной власти за последние 5 лет можно рассматривать и как первопричину, и как следствие внешнего воздействия. В то же время отмечено, что внешнее воздействие на функционирование государственных институтов, экономику, средства массовой информации имело место на старте украинской независимости. Отмечено, что на уровне формально-конституционного акта Украине было провозглашено независимым и суверенным государством, в социальных же практиках можно было наблюдать негласное (теневое) ограничение суверенитета присутствием инфильтрированных групп влияния других государств (в частности, РФ, США, стран ЕС) в парламенте, органах исполнительной власти в целом и спецслужбах частности. Отмечено, что само их присутствие, с одной стороны, стало следствием неустойчивости границ идентичности политического пространства Украины, его властно-информационной «разгерметизованности», с другой стороны, слабостью культурных фильтров, что выразилось в культовом отношении к актерам влияния иностранного происхождения.

Отмечено, что указанные актеры внешнего воздействия не имели (и не могли иметь) заинтересованности в усилении украинской государственности, а потому создали режим игнорирования и замалчивания для решения ряда текущих проблем и кризисных явлений, от культурных до естественно-экологических. Отмечено, что вместе с этим, нельзя снимать и определенную ответственность за поддержание подобного режима и с рядовых граждан, которые, как носители советской политической культуры, привыкли выстраивать отношения с государством в привычном патерналистском формате. Констатировано, что последствиями скрытого внешнего воздействия и его игнорирования и молчаливого попустительства со стороны населения стали протестные движения, которые переросли в оранжевую революцию 2005 года и революцию достоинства 2014 года.

Сфокусировано внимание на том, что «коэффициент полезности» указанных событий для украинского общества (кроме властных элит) остается довольно незначительным. Перманентная фрагментация государственной власти и ее делегитимация продолжают являться кризисные явления в экономике усложняются и усиливаются, экологические проблемы откладываются, однако неуклонно влияют на создание групп недовольства. Резюмировано, что все указанное актуализирует потребность в социологической рефлексии и реализации управленческих стратегий преодоления кризисной, звеном которой является мультикаузальное исследование внешнего влияния на Украину, что и стало предметом анализа в данной статье и будущих публикациях.

Ключевые слова: государство, неустойчивость государства, внешнее воздействие, демографические факторы неустойчивости государственной власти, экономические факторы неустойчивости государственной власти, экологические факторы неустойчивости государственной власти

Вступ.

Будь-яка система характеризується певним рівнем зв'язків всередині себе, ступенем інтегрованості/дезінтегрованості, який визначає можливості інших систем значною або незначною мірою впливати на неї. Держава як один із владно-централізуючих соціальних інститутів може створювати умови для більшої або меншої інтегрованості суспільства, його інституційних секторів та соціальних підсистем, визначаючи тим самим високу, середню або низьку чутливість суспільства до зовнішнього впливу. В Україні проблема посилення зовнішнього впливу у зв'язку зі зростанням нестійкості держави протягом останніх п'яти років набула як теоретичної, так і соціально-практичної значущості.

В українському суспільстві є наявну низку ситуаційних або «хронічних» проблем, які залишаються нерозв'язаними або напіврозв'язаними, і ці проблеми часто стають приводами для посилення зовнішнього втручання інших держав або міжнародних антикорупційних організацій, ЗМІ, закладів освіти тощо. До зазначених проблем можна віднести появу невдоволених і дискримінованих соціальних груп, зацікавлених у делегітимації держави; зростання добровільної міграції та міграційний тиск, спричинений відтоком продуктивної робочої сили; істотне скорочення народонаселення при негативному демографічному балансі; зростання корупції та фонового політичного відчуження населення від участі в трансформаційних

процесах; знеліснення і зневоднення окремих територій, токсикація більшості джерел питної води за відсутності комплексної екологічної політики; подальша тінізація економіки та офшоризація фінансових трансакцій тощо.

Рефлексія зазначених проблем в їх мультикаузальних взаємодіях, системно-синергійних ефектах взаємної дотичності, формування, за рахунок посилення негативних наслідків цих проблем, сприятливого фону для зовнішнього впливу на Україну з боку інших держав актуалізує предмет дослідження, оголошений у назві статті.

Мета і завдання статті.

Метою статті є побудова описової характеристики демографічних та економічних чинників послаблення держави в їх мультикаузальних взаємодіях. Завданнями статті є: а) аналіз емпіричних індикаторів державної нестійкості демографічної та економічної сфери, запропонованих фахівцями Фонду миру; б) часткова логічна екстраполяція зазначених індикаторів на соціальну реальність України.

Аналіз попередніх досліджень з обраної теми.

Політичні, соціодемографічні та економічні аспекти нестійкості України як держави є міждисциплінарно-розпорошеними дослідженнями, і тому потребують соціологічного синтезу. Цей синтез, однак, стає можливим на основі інтегрування мозаїчного знання як теоретичного, так і прикладного змісту з різних галузей природознавства та людинознавства. Автори та роботи, дотичні до предмету дослідження статті, реалізовували аналіз нестійкості природно- та соціально-ресурсної нестійкості держави в Україні в різних галузях та парадигмах.

Йдеться про дослідження в галузях соціології смертності, корупції та війни, соціології бідності та соціальної ексклюзії, теоретичної та прикладної екології лісів та водопостачання, демографії добровільної та вимушеної міграції, народжуваності і убунання населення. Зазначеній тематиці та проблематиці присвячено багаточисельні статті, монографії, підручники та навчальні посібники О. Балакіревої, Г. Білявського (2014), О. Гайдучького (2017), М. Гіроля (2013), І. Ключан (2010, с. 98–104), О. Кривої та О. Коваленко, І. Курило (2009, с. 44–47), В. Кицяка, М. Василичук і Д. Шкрібляк (2019,

с. 169–170), Е. Лібанової (2018), С. Оксамитної та В. Хмелька (2004, с. 66–77), С. Погама (1999, с. 140–155), Ю. Розі (2013), А. Фляшнікової (2011, с. 79–88), Н. Харченко (2000, с. 86–99).

У представлених працях фігурує мультикаузальний підхід, який припускає соціальну поліетіологічність державної нестійкості, яка може бути зумовленою та спричиненою різноманітними обставинами, фактами, подіями, акторами та соціальними процесами. Екологічні дефіцити та катастрофи можуть посилювати державну нестійкість, впливаючи на демографічні процеси і створюючи передумови для міграції населення, скорочення народжуваності та зростання смертності. У свою чергу, скорочення народжуваності та зростання смертності може ставати передумовою для дефіциту робочої сили та спричиняти раптове підвищення цін на товари, торгівлю, зниження прибутків або іноземних інвестицій.

Поширення в суспільстві бідності є висхідним фоновим чинником для появи груп аутсайдерів, які переживають політичне відчуження та є готовими наповнювати інформаційний простір хвилями невдоволення, негативізму, бунту, революційного радикалізму. Немає сумнівів і в тому, що подібні групи стають причетними до масових безпорядків, зіткнень із правоохоронними органами, ініціаторами заворушень і протестних настроїв, поширення яких саме по собі стає передумовою для кризи легітимності політичної системи.

Посухи, повені, вододефіцити можуть загострювати проблеми соціальної нерівності за умови виявлення з боку держави соціальної несправедливості в сфері дистрибуції доходів та видатків. У свою чергу, соціальна несправедливість у довготерміновій часовій перспективі створює джерело міграційного тиску та спричиняє brain drain та еміграційні процеси в середовищі середнього класу. Зазначене, у свою чергу, негативно відбивається на показниках продуктивності праці, зростанні корупції, а отже, й інвестиційному кліматі.

Перераховані фрагменти каузальних зв'язків можуть поєднуватися з тією чи іншою формою зовнішнього впливу з боку як ближніх, так і далеких (у територіально-географічному відношенні) соціумів та держав. Зазначені суб'єкти можуть використовувати

ситуацію коротко- або довготермінового послаблення державності для культурного та економічного узалежнення або розвитку партнерських зв'язків, для реалізації політики імперіалізму чи колоніалізму, для культурної дипломатії, для пропаганди і популяризації способу життя в своїй країні, для поширення ідеологій іредентизму/сепаратизму тощо.

Вагомим емпіричним інструментом дослідження нестійкості держави як проблеми соціології глобалізації та соціології міжнародних відносин є сукупність емпірично-визначених кластерів соціальних, демографічних, економічних, політичних та сек'юритарно-структурних ознак тієї чи іншої держави, запропонованих дослідниками Фонду миру (CAST Conflict Assessment Manual, 2014, p. 5–17).

До політичних індикаторів послаблення державної влади фахівці Фонду миру зараховують:

1. Рівень делегітимізації і криміналізації державних структур. Послаблення державної легітимності може відбуватися під впливом:

- масової та ендемічної корупції правлячих еліт;
- опору правлячих еліт щодо прозорості, підзвітності та політичного представництва, виявлений у результаті скандалів, журналістських розслідувань, кримінальних переслідувань або цивільних позовів;
- втрати довіри населення до державних установ та процесів, (бойкот та фальсифікація виборів, масові публічні демонстрації, акції громадянської непокорі, нездатність держави збирати податки, опір військовому призову в армію, збройні повстання тощо);
- зростання кримінальних синдикатів, пов'язаних із правлячими елітами (CAST Conflict Assessment Manual, 2014, p. 11).

Фахівці Фонду миру наголошують на тому, що крихкість державної влади залежить від рівня надання (якості/неякості) суспільних послуг. Деградація або кризовий стан державних служб визначається за ознаками відсутності або зниження рівня виконання засадничих функцій по обслуговуванню населення, зокрема неспроможність держави в сфері захисту громадян від тероризму та насильства, підтримка інфраструктури соціальних послуг (охорони здоров'я, освіти, санітарії, громадського

транспорту тощо) (CAST Conflict Assessment Manual, 2014, p. 12).

Ознаками послаблення державної влади може виступати істотне звуження обсягу функцій до рівня агенцій, які обслуговують правлячу еліту, (йдеться про органи безпеки, президентський персонал, центральний банк, дипломатичну службу, митні та інкасаційні установи тощо) (CAST Conflict Assessment Manual, 2014, p. 12).

Стійкість/нестійкість держави визначається також рівнем дотримання/порушення прав людини. Обмеження прав людини та принципу верховенства права можуть стосуватися:

- авторитарних, диктаторських чи військових режимів, які призупиняють чи маніпулюють конституційно-демократичними інституціями та процесами;
- спалахів політично-інспірованого (не-кримінального) насильства щодо цивільного населення; зростання кількості політичних в'язнів або дисидентів, яким відмовлено в належному кримінальному процесі (дізнанні, розслідуванні, судочинстві), який відповідає міжнародним стандартам та практикам; поширення зловживань правовими, політичними та соціальними правами, зокрема права окремих осіб, груп та установ (наприклад, цькування преси, політизацію судової влади, внутрішнє використання військових для політичних цілей, публічні репресії щодо політичних опонентів) (CAST Conflict Assessment Manual, 2014, p. 13).

Стійкість/нестійкість держави визначається рівнем впливу апарату державної безпеки як «держави в державі», що визначається її автономізованістю щодо вертикалі виконавчої влади та представницьких та судових органів (CAST Conflict Assessment Manual, 2014, p. 14).

До групи важливих політичних чинників впливу віднесено також наявність/відсутність групових і/або кланових еліт, ознаками негативного впливу яких можуть ставати фрагментація цих правлячих еліт та державних інституцій за етнічною, класовою, клановою, расовою або релігійною ознакою; використання націоналістичної політичної риторики правлячими елітами; відсутність законного керівництва, уповноваженого представляти суспільство як цілісність (CAST Conflict Assessment Manual, 2014, p. 15).

Слабкість/сила держави, її суверенність/залежність визначається також ступенем втручання інших держав або зовнішніх політичних суб'єктів. Зовнішнє втручання може містити:

- військову чи воєнізовану участь (як приховану, так і очевидну, а в сучасній термінології – гібридну) у внутрішніх справах держави, з боку зовнішніх армій, штатів, груп чи утворень, які впливають на внутрішній баланс сил або вирішення конфлікту;

- економічне втручання сторонніх держав, зокрема багатосторонніх організацій, через масштабні позики, проекти розвитку або зовнішню допомогу, таку як поточна бюджетна підтримка, контроль фінансів або управління економічною політикою держави, створення економічної залежності;

- гуманітарне чи стратегічне військове втручання у внутрішній конфлікт або для зміни політичного режиму держави (CAST Conflict Assessment Manual, 2014, p. 16).

Демографічний тиск може містити (CAST Conflict Assessment Manual, 2014, p. 5–6):

- тиск, що виникає внаслідок значної кількості населення, зростання його щільності при відносному зниженні постачання продовольства, доступу до джерел води та інших життєзабезпечуючих ресурсів;

- тиск, що виникає в результаті встановлення законів і правил, які впливають на свободу людини реалізовувати ті чи інші види активності, як-от: фізичні навантаження, економічну діяльність, подорожі, соціальні взаємодії, релігійні богослужіння тощо;

- тиск, що виникає в результаті групового врегулювання структури та фізичного розміру території, зокрема прикордонні суперечки, суперечності з приводу права власності чи розміщення землі, доступу до транспортних локацій, контролю релігійних чи історичних пам'яток;

- тиск унаслідок значного прирощення/убування населення (наприклад, вікові диспропорції) або контрастові темпи прирощення/убування населення серед конкуруючих територіальних громад;

- тиск, що виникає з обставин природної катастрофи (урагани, землетруси, повені, посуха тощо), які створюють умови страждань і депривацій людей;

- тиск, що виникає внаслідок епідемій, наприклад, ВІЛ/СНІД, пташиного грипу,

ЗРВІ та інших інфекційних захворювань;

- тиск, спричинений екологічними небезпеками, розвитком інфраструктури, розгортанням промислових проектів, які загрожують екосистемному благополуччю автохтонних популяцій та територіальних громад.

Слабкість/сила держави, її суверенність/залежність визначається також рівнем міграції біженців і/або переміщених осіб. Йдеться про контингенти біженців та при вимушеному геноциді/викоріненні великих спільнот унаслідок випадкового або цілеспрямованого насильства та/або репресій, включаючи нестачу їжі, хвороби, нестачу чистої води, конкуренцію щодо сухопутних ділянок та невдоволення, які можуть переростати в більші за масштабом гуманітарні та сек'юритарні проблеми як усередині країни, так і на прикордонних територіях. Цей показник стосується біженців, які виїжджають з країни або в'їжджають до країни (CAST Conflict Assessment Manual, 2014, p. 6).

Ознаками послаблення державної влади може виступати наявність незадоволених і налаштованих на помсту/реванш та інші негативні почуття соціальних груп. До джерел групового невдоволення фахівці Фонду миру зараховують:

- історію постраждалих етнічних груп у зв'язку із допущеною щодо них несправедливістю у минулому, яка може мати тривалі наслідки;

- поширення в ЗМІ інформації про допущену щодо окремих соціальних груп жорстокість, яка виявилася безкарною та незасудженою з боку суспільства;

- наявність конкретних соціальних груп, дискримінованих державою, окремими органами влади або домінуючими групами як об'єкти переслідування чи репресії;

- інституціоналізоване політичне відчуження;

- піднесення соціальних груп, які набули багатство, соціальне визнання чи владу, виникнення яких супроводжується риторикою ненависті (памфлетерінгом) та зростанням націоналістичного радикалізму;

- наявність соціальних груп, постраждалих через відсутність у них можливостей до набуття самостійності, самовизначення або політичної незалежності (CAST Conflict Assessment Manual, 2014, p. 7).

Стійка і перманентна еміграція з країни може містити:

- «відтік мізків» професіоналів, інтелігенції та політичних дисидентів, які побоюються переслідування чи репресій;
- добровільну еміграцію середнього класу, особливо економічно-продуктивних верств населення (підприємців, ремісників, торговців тощо) через економічні негаразди:
- зростання чисельності громад-вигнанців та діаспор (CAST Conflict Assessment Manual, 2014, р. 8).

До економічних показників фахівці Фонду миру зараховують:

1. Нерівномірність економічного розвитку. Нерівномірний економічний розвиток може містити:

- групову нерівність в освіті, економіці, соціально-статусній престижності;
- групове зубожіння, яке вимірюється рівнем бідності, дитячої смертності, рівнем освіти тощо;
- зростання націоналізму територіальних громад на основі реальної або індукованої групової нерівності.

2. Рівень економічної нестабільності. Економічний спад може містити:

- прогресивний економічний занепад суспільства (за показниками прибутку на душу населення, ВВП, зовнішнього боргу, дитячої смертності, рівня бідності тощо);
- раптове падіння/підвищення цін на товари, торгівлю, зниження прибутків або іноземних інвестицій;
- крах або девальвацію національної валюти;
- надзвичайні соціальні негаразди, які зумовлюють ухвалення рішень щодо економії ресурсів та видатків;
- зростання тінхових економік, включаючи торгівлю наркотиками, контрабанди та виведення капіталу в офшори;
- зростання рівня корупції та незаконних фінансових операцій серед населення;
- очевидну групову нерівність (CAST Conflict Assessment Manual, 2014, р. 9–10).

Виклад основного матеріалу. Серед перерахованих проблем нестійкості демографічного кластеру в Україні можна виокремити, по-перше, проблему виснаження водних ресурсів та зміління Дніпра як ключової водоносної артерії України. Додатковими проблемами тут виступає токсикація джерел питної

води при зростаючому виснаженні наземного та підземного водопостачання (Гіроль М., Гіроль А., Хомко, & Ковальський, 2013; Панов, 2004, с. 12–15).

Другою можна вважати проблему екоциду територій, на яких здійснюється масштабна вирубка лісів та випливаюча з них загроза знелюднення територій внаслідок паводків, сходження селевих потоків та сходження ґрунту (Чернявський та ін., 2011, с. 146–175).

Цьогоріч окремі регіони України (Закарпаття, Прикарпаття) зазнали стихійного лиха, що стало наслідком вирубки лісів та супутньої ерозії ґрунтів. Системне знищення лісових угідь при значній тінзованості діяльності контролюючих органів стало однією з причин величезних економічних збитків через затоплення територій, руйнації житла, втрати худоби та врожаю сільським населенням (Чернявський та ін., 2011, с. 146–175).

Водночас влада розгорнула цикл «апологетичних» інформаційних кампаній, в яких через відповідних медіаакторів пробувала довести, що затоплення територій сталося в результаті аномальної кількості опадів та зміни природної течії рік у радянський період. Зрозуміло, що при намаганні периферизувати ключову причину (відсутність мораторію на вирубку лісів та корупцію в сфері притягнення до відповідальності винних у незаконних вирубках) це лише посилює приховане невдоволення і стало додатковим внеском у зниження легітимності політичної влади.

Третьою є проблема вимушених переселенців з Луганської та Донецької областей, що виникла у зв'язку із військовим конфліктом у зазначеному регіоні. Означена проблема є зумовленою двома групами соціальних чинників. До першої групи можна віднести чинники етнокультурної різномірності населення України, яка впливає частково із історії колонізації територій мешкання самого населення та культурної ідентичності держав-колонізаторів (Росія, Австро-Угорщина, Польща). Культурну різномірність населення можна вважати логічним наслідком зовнішнього мовного, етнічного, політичного впливу з боку держав-колонізаторів у дорадянський та радянський період (Балакірева та ін., 2016, с. 4–6).

До другої групи можна віднести соціально-політичні чинники, які стосуються

демонтажу кримінально-олігархічного режиму в 2014 році та виникненням розбіжностей у баченні форми соціально-політичного життєстрою різними територіальними спільнотами. Це бачення виникло, з одного боку, під зовнішнім впливом російської пропаганди при мінімізованості інформаційного впливу з боку України на населення Луганської та Донецької областей. Додатковими обставинами сепаратизму та зовні-індукованого іредентизму ДНР та ЛНР можна вважати економічну депресивність регіонів, високий рівень криміналізованості, загальну екологічну занедбаність природного середовища та граничне зубожіння населення, його соціальну ексклюзію із активної участі в політичних процесах тощо (Балакірева та ін., 2016, с. 4–6; Погам, 1999, с. 140–155; Толстих, 2003, с. 81–85).

Піддатливість щодо зовнішнього впливу з боку російської пропаганди зросла опісля радикалізації мовної політики в 2014 році та артикулювання намірів політичного керівництва змінити геополітичний вектор із євро-азійського на європейсько-євроатлантичний.

Водночас банальнішою причиною іредентистської активності населення та його військової мобілізації під кураторством РФ стали інтереси відповідних олігархічних груп, які були зацікавленими в збереженні російського протекторату. Щодо цих груп населення ДНР–ЛНР виявилось простим знаряддям і було зорієнтоване на відторгнення європейської моделі розвитку суспільства.

Ситуація, яка є пов'язаною із гуманітарною катастрофою, виникла і в Криму. Окупація Криму з боку РФ зумовила ухвалення політичного рішення про припинення водопостачання на тимчасово окуповані території через Північно-Кримський канал. Мотивами для прийняття подібного рішення стали недопущення отримання водних ресурсів окупаційною владою та створення стимулів для звільнення території від присутності іноземної держави.

Попри очікування і санкції з боку ЄС, держава-окупант здійснила шерег кроків, спрямованих на закріплення своєї присутності в Криму. Було побудовано міст через Керченську протоку, здійснено ремонтування автошляхів та оновлення залізничного сполучення в обхід України. Проте наслідки зневоднення виявилися шкідливими та згуб-

ними для природного середовища, яке через посуху перетворюється на пустелю. Зазначена обставина збільшує демографічний тиск на населення та вимушену міграцію із територій посухи та опустелювання.

Держава-окупант, звісно, використовує саму ситуацію гуманітарної кризи для посилення свого впливу на населення Криму, здійснюючи інформаційні кампанії з дискредитації України та демонізації образу українського політичного керівництва. При цьому активним чином експлуатуються теми запущеності і занедбаності Криму в складі України до російської окупації.

Держава-окупант пропагандистськими засобами позиціонує себе як відбудовника благоустрою та рекреатора відповідних територій, у той час як образ України подається у фреймах слабкості, відсталості, політичної нестабільності, безгосподарності, недбалості в ставленні до потреб та інтересів місцевого населення. Водночас на прикордонних із Кримом територіях Херсонської області мають місце спроби розвідувальної та пропагандистської інфільтрації з метою дестабілізації роботи органів влади та ініціювання хвилі сепаратизму серед населення з боку спецслужб РФ. Усі зазначені процеси є такими, що відображають зовнішній вплив РФ на Україну.

Значна частина демографічних проблем в Україні та зростання державної нестабільності впливає із старіння населення. Сам процес старіння за останні 20 років набув загально-європейського і навіть глобального масштабу, оскільки з ним змушені рахуватися всі суспільства Європи і Азії, незалежно до рівня їх культурної однорідності, політичної стабільності та економічної розвиненості. Проте, за наявності загальних тенденцій вираженої геронтизації демографічної структури, в Україні є наявною низка специфічно-негативних факторів, які є супутніми зростанню частки осіб похилого віку у структурі населення (Стешенко та ін., 2001, с. 60–106).

Йдеться, з одного боку, про негативний приріст населення та перевищення показників смертності над показниками народжуваності. Це означає, що суспільство знижує динаміку відтворення продуктивного населення при зростанні кількості демографічних категорій, які потребують опіки та утримання (Розя, 2013, с. 20–68).

З іншого боку, відбувається зростання еміграції демографічних категорій продуктивного і працездатного віку (Кифяк, Василичук, & Шкрібляк, 2019, с. 169–170). Фактично йдеться про демографічний тиск у сегменті зростання кількості непрацездатних утриманців з розрахунку на одного працюючого українця при негативному демографічному балансі (перевищенні смертності над народжуваністю) (Гайдуцький, 2017; Клочан, 2010, с. 98–104).

Соціальними причинами зазначених демографічних явищ українські дослідники вважають соціальний макрострес, пов'язаний із зростанням міграційної динаміки в світі, нестабільністю у зв'язку із подіями на південному сході України, вимушеним безробіттям, економічною рецесією у зв'язку із пандемією COVID-19 (Курило, 2014, с. 40–80; Розя, 2013, с. 16–25).

Додатковими чинниками вимушеної еміграції продуктивного населення можна вважати поширеність корупції на рівні макроінституцій та мікрівідносин, деградацію якості медицини та освіти, фактично відсутню в Україні політику в галузі профілактики системних захворювань (серцево-судинних, онкопатологій тощо) (Криво-ва, Коваленко, & Курило, 2009, с. 44–47). Інформаційний простір України наповнений «риторикою ненависті», яка включає розгвинчування тем неперервних скандалів можновладців, журналістський памфлетерінг щодо них, використання націоналістичної риторики в дебатах на телебаченні та в соціальних мережах і т.п.

Через зазначені процеси зростає чисельність ображених та стигматизованих соціальних груп. Ця ображеність зростає за рахунок подвійних політичних стандартів клептократизованої влади, утвердження в масовій свідомості сценарію юридичної безкарності для корупціонерів та зростання, у зв'язку із зазначеним, негативних соціальних настроїв пересічних громадян.

Інституціоналізоване політичне відчуження мас від влади зростає внаслідок флуктуацій курсу самої влади, яка не має стійких ідеологічних пріоритетів та реалізує тактики множинного загравання із сторонами, що мають діаметрально-протилежні політичні інтереси. Зазначене загравання відображається в суперечливих прагненнях

здійснювати інтегрування країни при паралельному створенні альянсів із дезінтегруючими акторами, реалізовувати підтримку дрібного та середнього бізнесу при фактичній підтримці олігархічних бізнесів, вести боротьбу з корупцією при інтегруванні корупціонерів у структури влади, демонструванні намірів контролю і централізації при фактичній втраті контролюючих потенцій і т. п. Описані процеси в їх нестійкій динаміці відображають перманентне протистояння в Україні агентів іноземного впливу із європейсько-євроатлантичними та євро-азійськими ідентичностями.

У сфері економічних проблем Україна є суспільством із одним із найнижчих в Європі ВВП та середньо-душовими доходами (у порівнянні з Молдовою та Білоруссю). Економічна поляризованість впливає не лише зі структури економіки, але і з дистрибутивної політики щодо податків та використання природних ресурсів, та визначає, у свою чергу, якість життя в Україні (Лібанова та ін, 2013, с. 14–36; Лібанова, 2018, с. 11–26).

Встановлений для різних категорій населення соціально-нормативний рівень доходу не кореспондує із внесками цих категорій у спільний добробут та їх інвестиції в економічну систему. Йдеться про відповідні перевитрати в державному секторі (зарплати народних депутатів, суддів, прокурорів, митників тощо) при мізеризованості доходів соціально-незахищених верств населення, службовців-бюджетників (вчителів, лікарів, поліції, пенсіонерів, інвалідів тощо), що спричиняє приховане обурення та зростання соціального негативізму та нігілізму. Перш за все, негативізм зростає у тих соціально-вікових та соціально-професійних груп, представники яких можуть дозволити собі активний туристичний відпочинок і порівняння рівня життя населення в різних країнах.

Результатом такого порівняння при відвідуванні суспільств близького зарубіжжя часто буває значне знецінення позитивів власного суспільства, зростання упереджено-перебільшеного ставлення до негативних сторін соціального життя в Україні і перебільшено-ідеалізоване ставлення до позитивних сторін повсякдення закордонних суспільств. Це робить населення окремих регіонів враз-

ливим щодо іредентистського впливу прикордонних держав (Лібанова та ін, 2013, с. 10–22).

Зазначений вплив стосується міграційно-демографічної політики РФ, Угорщини та Польщі, які розгортають інформаційні кампанії сепаратистського та іредентистського спрямування шляхом створення етнокультурних осередків власної присутності (у вигляді громадських організацій, ЗМІ тощо). З іншого боку, відбувається розгортання прикордонної паспортизації населення із розгвинчуванням невдоволення.

Загально-відомим фактом є зростання боргових зобов'язань України протягом останніх 5-ти років, що також слугує чинником зовнішнього впливу на соціальні настрої з боку міжнародних фінансових організацій (МВФ, МБРР та ін.). Зазначені організації при наданні кредитів українській економіці висувають (часто в ультимативній формі) відповідні вимоги, які є несумісними із середніми і тим паче високими соціальними витратами. Зазначена обставина ілюструє зовнішній тиск на владні еліти при їх неможливості ухилитися від цього тиску та утримувати баланс між державним суверенітетом та лояльністю щодо акторів зовнішнього впливу.

Однією з передумов ситуаційних проявів «комунального націоналізму» (в аспекті окремих епізодів опозиції регіональної влади щодо центральної влади) стала пандемія COVID-19. У результаті суперечливої санітарної політики та непослідовності впровадження карантинних заходів центральною владою (чому були супутніми скандали щодо порушення карантину представниками владних еліт у ЗМІ) мери окремих областей (Дніпропетровської, Черкаської, Тернопільської) виявили невдоволення і продемонстрували відкриту конфронтацію щодо вертикалі центральної виконавчої влади.

До показників економічної нестабільності є підстави зарахувати тінізовані сектори економіки, достатньо високий рівень бідності та поширеності корупції. Саме останню можна вважати чинником тіньової економіки та бідності, оскільки тіньова економіка виникає в результаті протиріч між соціальною справедливістю та доцільністю в фінансовій політиці стягування та перерозподілу податків.

У свою чергу, зазначена група протиріч впливає із особливостей політичної культури владних еліт, яка впливає з ідеології компрадорського космополітизму і ігноруванні національних інтересів України. Національні інтереси та суверенітет держави зачіпають проблеми організації відносин між політичною владою та громадянським суспільством і потребують окремого розгляду, який відбудеться в наступних публікаціях.

Висновки.

Аналіз чинників послаблення державної влади в Україні дозволяє здійснити їх умовну ієрархізацію, яка визначатиметься особливостями соціально-інституційного та соціально-групового профілю українського суспільства. Саме по собі послаблення державної влади за останні 5 років можна розглядати і як першопричину, і як наслідок зовнішнього впливу. Водночас варто наголосити на тому, що зовнішній вплив на функціонування державних інституцій, економіку, засоби масової інформації мав місце на старті української незалежності. На рівні формально-конституційного акту Україну було проголошено незалежною і суверенною державою, у соціальних же практиках можна було спостерігати негласне (тіньове) обмеження суверенітету присутністю інфільтрованих груп впливу інших держав (зокрема, РФ та США) у парламенті, органах виконавчої влади загалом і спецслужбах зокрема. Сама їх присутність, з одного боку, стала наслідком нестійкості кордонів ідентичності політичного простору України, його владно-інформаційної розгерметизованості, з іншого боку, слабкістю культурних фільтрів, що знайшло вираження в культовому ставленні до акторів впливу іноземного походження.

Зазначені актори зовнішнього впливу не мали (і не могли мати) зацікавленості в посиленні української державності, а тому створили режим ігнорування і замовчування для розв'язання низки поточних проблем і кризових явищ, від культурних до природно-екологічних. Разом з цим неможна знімати і певну відповідальність за підтримання подібного режиму і з пересічних громадян, які, як носії радянської політичної культури, звикли вибудовувати відносини з державою у звичному патерналістському форматі. Наслідками прихованого зовнішнього впливу

та його ігнорування і мовчазного потурання з боку населення стали протестні рухи, які переросли в помаранчеву революцію 2005 року та революцію гідності 2014 року.

З іншого боку, «коефіцієнт корисності» зазначених подій для українського суспільства (крім владних еліт) залишається доволі незначним. Перманентна фрагментація державної влади та її делегітимація тривають, кризові явища в економіці ускладнюються та посилю-

ються, екологічні негаразди відтермінуються, проте, неухильно впливають на створення груп невдоволення та відцентрові процеси в державі. Усе зазначене актуалізує потребу в соціологічній рефлексії та реалізації управлінських стратегій подолання кризовості, ланкою якої є мультикаузальне дослідження зовнішнього впливу на Україну, що і стало предметом аналізу в цій статті та майбутніх публікаціях.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Білявський Г. О., Фурдуй Р. С., Костіков І. Ю. Основи екології : підручник. Київ : Либідь, 2004. 408 с.
- Вимірювання якості життя в Україні. Аналітична доповідь / Лібанова Е. М., Гладун О. М., Лісогор Л. С. Київ, 2013. 48 с. URL: http://www.idss.org.ua/monografi/UNDP_QoL_2013_ukr.pdf.
- Вимушені переселенці та приймаючі громади: уроки для ефективної суспільної адаптації й інтеграції : наукова доповідь / за ред. канд. соц. наук О. М. Балакіревої. Київ : НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». 2016. 140 с.
- Гайдуцкий А. Как Украине побороть отток человеческого капитала. *Зеркало недели*. 2017. № 37. URL: http://zn.ua/macrolevel/migranomika-hhi-veka262203_.html (дата звернення: 30.12.2017).
- Гіроль М. М., Гіроль А. М., Хомко В. Є., Ковальський Д. Стан водопровідних мереж України та шляхи запобігання погіршенню якості питної води. *Полимерные трубы*. 2013. URL: <http://polypipe.info/news/238-standvoprovodnuhmerzhukraini> (дата звернення: 04.05.2020).
- Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / за ред. В. Стешенко. Київ : НАН України, Інститут економіки, 2001. 560 с.
- Клочан І. А. Регіональні аспекти народжуваності в Україні. Демографія та соціальна економіка. 2010. № 1. С. 98–104. doi: 10.15407/dse2010.01.090
- Кривова О., Коваленко О., Курило І. Регіональні особливості народжуваності в Україні та її детермінанти (досвід аналізу багатомірними статистичними методами). *Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України*. 2009. Вип. 14. С. 44–47.
- Крисінська Д. О. Проблеми первинного та вторинного забруднення питної води у Північному Причорномор'ї. Наукові праці. [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер. Техногенна безпека. 2011. Т. 169. Вип. 157. С. 98–103.
- Кифяк В. І., Василичук М. І., Шкрібляк Д. Ю. Проблема трудової міграції в Україні та шляхи вирішення. *Причорноморські економічні студії*. 2019. Вип. 37. С. 169–170.
- Курило І. О. Демографічні процеси та структури в Україні: сучасні регіональні особливості. *Актуальні проблеми розвитку економіки регіону*. 2014. Т. 2. Вип. 10. С. 138–145.
- Лібанова Е. М. Зовнішня трудова міграція Українців: масштаби, причини, наслідки. *Демографія та соціальна політика*. 2018. № 2 (33). С. 11–26.
- Лібанова Е. Подолання бідності: погляд науковця. Ринок праці та соціальний захист. 2004. С. 26–32.
- Міграція як чинник розвитку в Україні. Дослідження Міжнародної організації з міграції (МОМ). Представництво в Україні. Київ, 2016. URL: http://www.iom.org.ua/sites/default/files/mom_migracia_yak_chynnyku_v_ukrayini.pdf (дата звернення: 12.02.2017)
- Населення України – 2004. Регіональні аспекти демографічного розвитку. Київ : ІДСД НАН України, Держкомстат України, 2005. 342 с.
- Оксамитна С., Хмелько В. Соціальна ексклюзія в Україні на початковій стадії рестравації капіталізму. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2004. № 3. С. 66–77.
- Панов В. В. Панасенко І. О. Методологія реінжинірингу на підприємствах ВКГ України. Водопостачання та водовідведення. 2016. № 4. С. 12–15.
- Погам С. Исключение: социальная инструментализация и результаты исследования. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 1999. Т. 2. С. 140–155.
- Проблеми доступу місцевого населення до лісових ресурсів та незаконні рубки в лісах Карпат і Західного Полісся : монографія / за ред. М. В. Чернявського, І. П. Соловія Я. В. Геніка. Львів : Зелений Хрест, Ліга-Прес, 2011. 256 с.
- Рамад Ф. Основы прикладной экологии: воздействие человека на биосферу. Ленинград : Гидрометеоздат, 1981. 544 с.
- Розя Ю. Ю. Смертність в Україні: теоретико-соціологічний аспект: дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.01 / Запоріжжя. Класичний приват. ун-т, 2013. 200 с.
- Тиндик Н. П. Світовий міграційний процес: теорія, практика, державне регулювання : монографія. Київ, 2006. 531 с.

- Толстих Н. В. Соціальне виключення в сучасній Україні: спроба оцінки. *Український соціум*. 2003. № 1 (2). С. 81–85.
- Фляшнікова А. Б. Методологічні та методичні проблеми оцінки диференціації матеріального стану населення України у соціологічному та статистичному вимірах. *Український соціум*. 2011. № 3(38), С. 79–88.
- Харченко Н. Порівняння методологічних підходів до вимірювання рівня бідності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2000. № 3. С. 86–99.
- Шевчук П. Є. Сучасні зрушення у регіональній диференціації смертності та тривалості життя в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2007. Вип. 2. С. 24–37.
- CAST Conflict Assessment Manual. The Fund for Peace. 2014. URL: <https://fragilestatesindex.org/indicators/> (дата звернення: 12.05.2015).

REFERENCES

- Biljavs'kyj, Gh. O., Furduj, R. S., & Kostikov, I. Ju. (2004). *Osnovy ekologhiji [Fundamentals of ecology]*. Kyiv: Lybidj [in Ukrainian].
- CAST Conflict Assessment Manual. The Fund for Peace. (2014). Retrieved from <https://fragilestatesindex.org/indicators/>.
- Demografichna kryza v Ukrajinі. Problemy doslidzhennja, vytoky, skladovi, naprjamy protydiji [Demographic crisis in Ukraine. Research problems, sources, components, directions of counteraction]. (2001). Kyiv: NAN Ukrajinj, Instytut ekonomiky [in Ukrainian].
- Fljashnikova, A. B. (2011). Metodologichni ta metodychni problemy ocinky dyferenciaciji materialnogho stanu naselennja Ukrajinj u sociologichnomu ta statystychnomu vymirakh [Methodological and methodological problems of assessing the differentiation of the material condition of the population of Ukraine in sociological and statistical dimensions]. *Ukrains'kyj socium – Ukrainian society*, 3(38), 79–88 [in Ukrainian].
- Gajduckij, A. (2017) Kak Ukraine poborot' ottok chelovecheskogo kapitala [How Ukraine can overcome the outflow of human capital]. *Zerkalo nedeli*. No. 37. Retrieved from http://zn.ua/macrolevel/migranomika-hhi-veka262203_.html [in Russian].
- Ghirolj, M. M., Ghirolj, A. M., Khomko, V. Je., & Koval's'kyj, D. (2013). Stan vodoprovodnykh merezh Ukrajinj ta shljakhy zapobighannja poghirshennju jakosti pytnoji vody [The state of water supply networks of Ukraine and ways to prevent deterioration of drinking water quality]. *Polymernye truby*. Retrieved from: <http://polypipe.info/news/238- stanvodoprovidnuhmerezhukraini> [in Ukrainian].
- Kharchenko, N. (2000). Porivnannja metodologichnykh pidkhodiv do vymirjuvannja rivnja bidnosti [Comparison of methodological approaches to measuring poverty]. *Sociologhija: teorija, metody, marketyng – Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 86–99 [in Ukrainian].
- Klochan, I. A. (2010). Reghionaljni aspekty narodzhuvanosti v Ukrajinі [Regional aspects of birth rate in Ukraine]. *Demografija ta socialjna ekonomika – Demography and social economy*, 1, 98–104 [in Ukrainian].
- Krysins'ka, D. O. (2011) Problemy pervynnogho ta vtorynnogho zabrudnennja pytnoji vody u Pivnichnomu Prychornomor'ji [Problems of primary and secondary pollution of drinking water in the Northern Black Sea coast]. *Naukovi praci. [Chornomors'kogho derzhavnogho universytetu imeni Petra Moghyly]. Ser. Tekhnoghenna bezpeka*, 169 (157), 98–103 [in Ukrainian].
- Kryvova, O., Kovalenko, O., & Kurylo, I. (2009). Reghionaljni osoblyvosti narodzhuvanosti v Ukrajinі ta jiji determinanty (dosvid analizu baghatomirnykh statystychnykh metodamy) [Regional features of birth rate in Ukraine and its determinants (experience of analysis by multidimensional statistical methods)]. *Reghionaljni aspekty rozvytku produktyvnykh syl Ukrajinj*, 14, 44–47 [in Ukrainian].
- Kurylo, I. O. (2014). Demografichni procesy ta struktury v Ukrajinі: suchasni reghionaljni osoblyvosti [Demographic processes and structures in Ukraine: modern regional features]. *Aktualni problemy rozvytku ekonomiky reghionu – The actual problems of regional economy development*, 2 (10), 138–145 [in Ukrainian].
- Kyrfjak, V. I., Vasylychuk M. I., & Shkribljak D. Ju. (2019). Problema trudovoji mighraciji v Ukrajinі ta shljakhy vyrishennja [The problem of labor migration in Ukraine and ways to solve it]. *Prychornomorski ekonomichni studii – Black sea economic studies*, 37, 169–170 [in Ukrainian].
- Libanova, E. (2004). Podolannja bidnosti: pohljad naukovcja [Overcoming poverty: the view of a scientist]. *Rynok praci ta socialnyj zakhyst – Labor market and social protection*. (pp. 26–32) [in Ukrainian].
- Libanova, E. (2018). Zovnishnja trudova mighracija Ukrajiniv: masshtaby, prychny, naslidky [External labor migration of Ukrainians: scale, causes, consequences]. *Demografija ta socialjna polityka – Demography and social economy*, 2 (33), 11–26 [in Ukrainian].
- Mighracija yak chynnyk rozvytku v Ukrajinі. Doslidzhennja Mizhnarodnoji orghanizaciji z mighraciji (MOM) [Migration as a factor of development in Ukraine. Research of the International Organization for Migration (IOM)]. (2016). Predstavnytvo v Ukrajinі. Kyiv. Retrieved from http://www.iom.org.ua/sites/default/files/mom_migracia_yak_chynnyk_v_ukrayini.pdf [in Ukrainian].
- Naselennja Ukrajinj – 2004. Reghionaljni aspekty demografichnogho rozvytku [Population of Ukraine – 2004. Regional aspects of demographic development]. (2005). Kyiv: IDSD NAN Ukrajinj, Derzhkomstat Ukrajinj [in Ukrainian].

Oksamytna, S., & Khmeljko, V. (2004). Socialjna eksklyuzija v Ukrajinі na pochatkovij stadiji restravraciji kapitalizmu [Social exclusion in Ukraine at the initial stage of capitalism restoration]. *Sociologhija: teorija, metody, marketing* – *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 66–77 [in Ukrainian].

Panov, V. V., & Panasenko, I. O. (2016). Metodologhija reinzhynirynghu na pidpryjemstvakh VKGh Ukrajinі [Reengineering methodology at the enterprises of VKG of Ukraine]. *Vodopostachannja ta vodovidvedennja*, 4, 12–15 [in Ukrainian].

Pogam, S. (1999). Iskljuchenie: social'naja instrumentalizacija i rezul'taty issledovanija. [Exception: social instrumentalization and research results]. *Zhurnal sociologii i social'noj antropologii – The Journal of Sociology and Social Anthropology*, 2, 140–155 [in Russian].

Problemy dostupu miscevocho naselennja do lisovykh resursiv ta nezakonni rubky v lisakh Karpat i Zakhidnocho Polissja [Problems of access of local population to forest resources and illegal logging in the forests of the Carpathians and Western Polissya]. (2011). Ljviv: Zelenyj Khrest, Ligha-Pres [in Ukrainian].

Ramad, F. (1981). *Osnovy prikladnoj jekologii: vozdejstvie cheloveka na biosferu* [Fundamentals of Applied Ecology: Human Impact on the Biosphere]. Leningrad: Gidrometeoizdat [in Russian].

Rozja, Ju. Ju. (2013). Smertnistj v Ukrajinі: teoretyko-sociologhichnyj aspekt [Mortality in Ukraine: theoretical and sociological aspect]. *Candidate's abstract*. Zaporizhzhja: Klasychnyj pryvat. un-t [in Ukrainian].

Shevchuk, P. Je. (2007). Suchasni zrushennja u rehionalnij dyferenciaciji smertnosti ta tryvalosti zhyttja v Ukrajinі [Modern shifts in the regional differentiation of mortality and life expectancy in Ukraine]. *Demografija ta socialjna ekonomika – Demography and social economy*, 2, 24–37 [in Ukrainian].

Tolstych, N. V. (2003) Socialjne vykljuchennja v suchasnij Ukrajinі: spraba ocinky. [Social exclusion in modern Ukraine: an attempt to assess]. *Ukrajinskyj socium – Ukrainian society*, 1 (2), 81–85 [in Ukrainian].

Tyndyk, N. P. (2006). *Svitovyj mighracijnyj proces: teorija, praktyka, derzhavne rehuljuvannja* [World migration process: theory, practice, state regulation]. Kyiv [in Ukrainian].

Vymirjuvannja jakosti zhyttja v Ukrajinі. Analitychna dopovidj [Measuring the quality of life in Ukraine. Analytical report]. (2013). Kyiv. Retrieved from http://www.idss.org.ua/monografii/UNDP_QoL_2013_ukr.pdf [in Ukrainian].

Vymusheni pereselenci ta pryjmajuchi ghromady: uroky dlja efektyvnoji suspilnoji adaptaciji j integraciji: naukova dopovidj [Internally Displaced Persons and Host Communities: Lessons for Effective Social Adaptation and Integration: A Scientific Report]. (2016). Kyiv: NAN Ukrajinі, DU «In-t ekon. ta prohnozuv. NAN Ukrajinі» [in Ukrainian].

Гугнін Едуард

Кандидат соціологічних наук, доцент
Національний університет «Запорізька політехніка»

Gugin Eduard

Candidate of Sociological Sciences, Assos. Prof.
Zaporizhzhia Polytechnic National University

Email: gugined@gmail.com

ORCID: 0000-0002-6390-3691

Цитування: Гугнін, Е. (2020). Політичні, соціо-демографічні та економічні аспекти нестійкості держави як чинника зовнішнього впливу в Україні: соціологічний ракурс. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (6–7), 26–38. doi: 10.15421/172062

Citation: Gugin, E. (2020). Politychni, sotsio-demohrafichni ta ekonomichni aspekty nestiikosti derzhavy yak chynnyka zovnishnoho vplyvu v Ukrajinі: sotsiolohichnyi rakurs [Political, socio-demographic and economic aspects of state instability as a factor of external influence in Ukraine: a sociological perspective]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (6–7), 26–38. doi: 10.15421/172062

Стаття надійшла / Article arrived: 07.08.2020

Схвалено до друку / Accepted: 20.08.2020

Соціологічна інтерпретація соціальних проблем

Олександр Кацьора, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

У представленій статті автором аналізуються основні соціологічні підходи до розгляду соціальних проблем та їх історичний розвиток. Соціальні проблеми є однією з нагальних тем сучасного суспільства, яка потребує розгляду соціологічною наукою. Особливої актуальності тематика соціальних проблем здобуває в контексті соціальної та економічної напруженості в українському суспільстві. Звичайно, що соціальні проблеми не є явищем, яке винятково присутнє у кризовий період, але їх загострення та поширення відбувається саме в складних соціально-економічних умовах. Тому метою статті є аналіз основних традиційних та сучасних соціологічних підходів до розуміння соціальних проблем. Для досягнення цієї мети було використано системний аналіз (для опису феномену соціальних проблем) та порівняльно-історичний метод (для окреслення традиційних та сучасних соціологічних підходів до розуміння соціальних проблем).

У статті розглянуто такі соціологічні підходи до розгляду соціальних проблем як підхід соціальної патології, підхід соціальної дезорганізації, функціональний та критичний підходи, підхід ціннісного конфлікту, конструкціоністський підхід та підхід «наклеювання ярликів». Кожен з підходів має свої особливості розгляду соціальних проблем, що пов'язано як з історичним періодом, в якому виник та обґрунтовувався той чи інший підхід, так і з поглядами представників того чи іншого соціологічного підходу до розгляду соціальних проблем. Більше того, розглядаючи основні соціологічні підходи до розуміння соціальних проблем, спостерігається певна еволюція цих поглядів. Обґрунтовано та виокремлено дві соціологічні групи підходів до соціальних проблем, які підходять до їх визначення з об'єктивістської та суб'єктивістської сторони. Також у статті характеризуються основні переваги та недоліки соціологічних підходів до розгляду соціальних проблем.

Ключові слова: соціальна проблема, соціальна патологія, соціальна дезорганізація, функціоналізм, критичний підхід до соціальних проблем, підхід ціннісного конфлікту, конструкціонізм

Sociological interpretation of social problems

Olexander Katsora, Uzhhorod National University

In the article, the author analyzes the main sociological approaches to dealing the social problems, their historical development. Social problems are one of the hottest topics of modern society, which requires consideration of sociological science. The topic of social problems gains special significance in the context of social and economic tensions in ukrainian society. Of course, that social problems are not a phenomenon, that is present exclusively in the crisis period, but their worsening and spreading occurs in difficult socio-economic conditions. Therefore, the aim of the article is to analyze the main traditional and modern sociological approaches to understanding social problems. To achieve this goal, a systematic analysis (to describe the phenomenon of social problems) and a comparative-historical method (to outline traditional and modern sociological approaches to understanding social problems) were used.

The article considers such sociological approaches to social problems as social pathology, social disorganization, functional and critical approaches, the approach of value conflict, constructionsite approach and the approach of «labelling». Each approach has its own peculiarities of consideration of social problems, that is related with the historical period in which it arose and settled down, and the views of members of a particular sociological approach to social problems. Moreover, considering the basic sociological approaches to understanding social problems, there is a certain evolution of these views. Two sociological groups of approaches to social problems that approach their definition from the objectivist and subjectivist side are substantiated and singled out. Also, the article discusses the main advantages and disadvantages of sociological approaches to dealing the social problems.

Keywords: social problem, social pathology, social disorganization, functionalism, critical approach to social problems, value conflict approach, constructions

Социологическая интерпретация социальных проблем

Александр Кацора, Ужгородский национальный университет

В представленной статье автором анализируются основные социологические подходы к рассмотрению социальных проблем и их историческое развитие. Социальные проблемы являются одной из насущных тем современного общества, требует рассмотрения социологической наукой. Особую актуальность тема социальных проблем приобретает в контексте социальной и экономической напряженности в украинском обществе. Конечно, социальные проблемы не являются явлением, которое исключительно присутствует в кризисный период, но их обострение и распространение происходит именно в сложных социально-экономических условиях. Поэтому целью статьи является анализ основных традиционных и современных социологических подходов к пониманию социальных проблем. Для достижения этой цели были использованы системный анализ (для описания феномена социальных проблем) и сравнительно-исторический метод (для определения традиционных и современных социологических подходов к пониманию социальных проблем).

В статье рассмотрены следующие социологические подходы к рассмотрению социальных проблем как подход социальной патологии, подход социальной дезорганизации, функциональный и критический подходы, подход ценностного конфликта, конструкционистский подход и подход «наклеивания ярлыков». Каждый из подходов имеет свои особенности рассмотрения социальных проблем, что связано как с историческим периодом, в котором возник и обосновывался тот или иной подход, так и со взглядами представителей того или иного социологического подхода к рассмотрению социальных проблем. Более того, рассматривая основные социологические подходы к пониманию социальных проблем, наблюдается определенная эволюция этих взглядов. Обоснованы и выделены две социологические группы подходов к социальным проблемам, которые подходят к их определению с объективистской и субъективистской стороны. Также в статье характеризуются основные преимущества и недостатки социологических подходов к рассмотрению социальных проблем.

Ключевые слова: социальная проблема, социальная патология, социальная дезорганизация, функционализм, критический подход к социальным проблемам, подход ценностного конфликта, конструкционизм

Вступ.

Соціальні проблеми є складним та багатомірним явищем, яке виникає в умовах розвитку будь-якого суспільства. Вони існували завжди і не є феноменом тільки сучасного світу. У різний період розвитку людства існували різні соціальні проблеми загальносуспільного, групового та особистісного характеру, а головне – різні підходи до їх вивчення та розуміння. Відтак, існує певна невизначеність у тому, чому та чи інша проблема набуває статусу соціальної, хто саме і в який спосіб перетворює складні соціальні обставини на соціальну проблему.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями соціальних проблем займалися видатні зарубіжні вчені С. Сміт, Е. Дюркгейм, У. Томас та Ф. Знанецький, Р. Мертон і Р. Нісбет, К. Кейс, Р. Фуллер та Р. Майерс, І. Ясавєєв та інші. Зокрема, С. Сміт розглядав соціальні проблеми як со-

ціальні хвороби, які підлягають вивченню задля збереження соціального здоров'я. У. Томас та Ф. Знанецький заклали основу підходу соціальної дезорганізації, визначаючи її як зменшення впливу наявних соціальних правил поведінки на індивідуальних членів групи. Засновниками функціонального підходу до соціальних проблем є Р. Мертон та Р. Нісбет, які під соціальною проблемою розуміли модель поведінки, яка, за оцінками значної частини суспільства, заперечує загальновизнані або схвалювані норми.

Важливий внесок у контексті дослідження соціальних проблем зробив російський соціолог І. Ясавєєв. Вчений віддає перевагу конструкціоністському підходу як більш ефективному для вивчення соціальних проблем сучасних суспільств у порівнянні з традиційними підходами. Не зважаючи на значну наукову увагу до питань, пов'язаних із соціальними проблемами, ця тема потребує подальшого дослідження та конкретизації.

Метою дослідження є аналіз основних традиційних та сучасних соціологічних підходів до розуміння соціальних проблем.

Методи дослідження: для вирішення поставленої мети застосувалися системний аналіз (для опису феномену соціальних проблем) та порівняльно-історичний метод (для окреслення традиційних та сучасних соціологічних підходів до розуміння соціальних проблем).

Виклад основного матеріалу.

Першим теоретичним та концептуальним підходом до соціальних проблем був підхід соціальної патології. Основою даного підходу є бачення соціальної проблеми як перешкоди для нормальної роботи соціального організму. Характеризуючи даний підхід, ми можемо говорити про його аналогію з медициною. Так, один із засновників даного підходу С. Сміт описував сутність підходу наступним чином: «Патологія в соціальній науці певним чином паралельна патології в медицині. Так само, як вивчення фізичного захворювання має важливе значення для підтримки фізичного здоров'я, так соціальне здоров'я не може бути міцним без більш широкого і більш визначеного знання хвороби соціальної» (Smith, 2003, p. 120). З точки зору підходу соціальної патології соціальна проблема є не тільки хворобою соціального організму, але й «патологічною» поведінкою індивідів. Більшість теоретиків підходу соціальної патології вбачали в такій поведінці причину проблем суспільства.

Підхід соціальної патології до соціальних проблем був домінуючим, починаючи з 1890 р. і до початку Першої світової війни. Це пояснюється тим, що цей проміжок часу характеризувався поступовими соціальними змінами, і сталий порядок у тогочасному західному суспільстві розглядав індивідів, які порушують суспільні норми, як «хворих», а небажані ситуації – як «хворобу суспільства». Проте з початком війни цей підхід почав втрачати свою популярність у соціологічній думці. Він не зміг пояснити багато соціальних потрясінь, які принесла війна, а тому з'явилося багато критиків цього підходу.

Історична обставина – початок Першої світової війни – стала не тільки причиною втрати популярності підходу соціальної патології до соціальних проблем, але й започаткуванням інших підходів, зокрема соціальної

дезорганізації. Одним із засновників підходу соціальної дезорганізації був французький соціолог Е. Дюркгейм. Вчений був прихильником методу об'єктивізму в соціології і до питання соціальних проблем підходив саме з такої позиції. Е. Дюркгейм дає пояснення соціальній дезорганізації в контексті розгляду проблеми самогубства: «В момент соціальної дезорганізації – буде вона проходити в силу болючої кризи чи, навпаки, в період сприятливих, але занадто різких соціальних змін – суспільство являється тимчасово нездатним здійснювати необхідний вплив на людину» (Дюркгейм, 1998, с. 294). Таким чином, соціальна дезорганізація порушує усталену суспільну ієрархію, а нова ієрархія не може одразу утворитися, що і веде до виникнення негативних соціальних явищ.

Теоретико-практичну основу підходу соціальної дезорганізації заклали американський соціолог У. Томас та польський соціальний філософ Ф. Знанецький. Вчені визначають соціальну дезорганізацію як «зменшення впливу існуючих соціальних правил поведінки на індивідуальних членів групи» (Томас, 2001, с. 135). Згідно з У. Томасом та Ф. Знанецьким, однією з причин процесу дезорганізації є розширення зв'язків і контактів між певною спільністю і зовнішнім світом. У членів даної спільності, відзначають У. Томас і Ф. Знанецький, розвиваються нові установки, які не можуть контролюватися старою соціальною організацією, оскільки не мають адекватного виразу в старих первинно-групових інститутах.

У середині ХХ ст. у соціології виникає ще один підхід до розуміння соціальних проблем – функціоналізм. Цей підхід до соціальних проблем полягає у виявленні умов або видів поведінки, які заважають реалізації цілей суспільства, перешкоджають його рівному функціонуванню або призводять суспільство у нестійкий, невірноважений стан (Ясавеев, 2006, с. 106). Прихильники функціонального підходу до соціальних проблем при аналізі соціальної дійсності роблять ставку на функціональну теорію соціальних систем. Соціальні проблеми розглядаються ними як результат дії процесів дезінтеграції та інтерпретуються як соціальна дисфункція.

Яскравими представниками функціонального підходу до соціальних проблем є представники американської соціології Р. Мертон

та Р. Нісбет, які під соціальною проблемою розуміли модель поведінки, яка, за оцінками значної частини суспільства, заперечує загальновизнані або схвалювані норми. У вступі до книги «Сучасні соціальні проблеми» Р. Нісбет зазначав, що про соціальну проблему не можна говорити, якщо вона не визначена як така. До тих пір, поки спосіб поведінки не характеризується як порушення певної норми, до тих пір, поки великою кількістю людей воно не визнається як огидне з точки зору моралі, неможливо явище назвати соціальною проблемою (Nisbet, 1971, р. 1).

Розвиваючи свою теорію щодо соціальних проблем, Р. Мертон та Р. Нісбет наголошують, що соціальні проблеми часто пов'язані функціональними відносинами з соціальними інститутами та цінностями. Наприклад, соціальна проблема алкоголізму, вказує Р. Нісбет, багато в чому невіддільна від соціальної функції, виконуваної алкоголем у безлічі значущих контекстів комунікації – від сімейного передобіднього коктейлю через релігійні церемонії до обов'язкового дипломатичного прийому (Nisbet, 1971, р. 2). Відтак, дослідження соціальних проблем дає можливість глибокого проникнення в природу суспільства: його соціальну структуру, систему норм та правил поведінки, процеси організації та дезорганізації, зразки конформності та девіантності. Функціоналізм також піддавався критиці як об'єктивістський підхід, тому що таке трактування не сприяє розумінню деяких процесів, пов'язаних з виникненням та існуванням соціальних проблем, розвитку такої галузі дослідження, як соціологія соціальних проблем.

Одним з основних соціологічних підходів до соціальних проблем є критичний або ж марксистський підхід. Він підходить до розгляду соціальних проблем як обов'язковий наслідок системи класового панування (Ясавеев, 1997). З позиції цього підходу причинами соціальних проблем виступають концентрація багатства і влади, класова, расова і гендерна нерівність, експлуатація, дискримінація, колоніалізм.

Представники даного напрямку соціології соціальних проблем визнають, що соціальні конфлікти неминучі, їх причини знаходяться всередині суспільства, а не за його межами. Джерела протистояння в суспільстві криються в тому, що панівна група використовує всі

форми контролю та впливу на соціальну практику і суспільну свідомість для забезпечення пріоритету своїх інтересів. Стабільність соціальної системи удавана, вона досягається або за допомогою формування помилкової суспільної свідомості, або за допомогою припинення дій тих, хто протистойть пануючій групі. Зіткнення класових, національних, інших інтересів може зруйнувати її, привести до революційних перетворень суспільства. Тому, щоб зрозуміти суспільство, треба зрозуміти інтереси найбільш значущих соціально-політичних сил.

Розглянемо ще один напрям у соціології соціальних проблем, який носить назву конфліктно-ціннісного підходу. Представники цього напрямку звертають увагу на різницю між об'єктивною умовою (проблемна ситуація) та її визначенням як соціальної проблеми. Так, один з представників цього підходу – К. Кейс – одним з перших висловив думку, що об'єктивна умова сама по собі не стає проблемою. На думку вченого, нею може стати та соціальна ситуація, яка привертає до себе увагу значної кількості компетентних спостерігачів у суспільстві і вимагає соціального втручання та застосування спеціальних заходів, тобто колективних дій (Case, 1924, р. 269). Головною особливістю даного підходу є те, що проблема розглядається як категорія моралі, що відображає моральні підвалини, настрої і ментальні особливості конкретної соціальної групи. Тому її вивчення викликає необхідність аналізу колективного інтелекту, суспільної думки. Згідно з даним підходом, найбільш значущим у визначенні соціальної проблеми є ціннісне судження.

Яскравими представниками конфліктно-ціннісного підходу є американські соціологи Р. Фуллер та Р. Майерс. Вони стверджували, що поки люди не усвідомили проблему, вона ніяк не відбивається на їхній поведінці, а об'єктивна умова тільки тоді стає соціальною проблемою, коли загрожує ключовим цінностям конкретної соціальної групи. На думку вчених, проблеми – це те, що люди вважають такими. Тому одна і та ж життєва ситуація може інтерпретуватися одними як проблема, а іншими – ні (Fuller, 1941, р. 320). Вони розробили також концепцію стадій соціальної проблеми, згідно з якою соціальні проблеми

не виникають відразу як щось остаточне, доріле, користуються увагою громадськості і викликають адекватну політику їх вирішення. Навпаки, проблеми постійно перебувають у процесі розвитку, в якому можуть бути виокремлені різні фази, такі як: усвідомлення проблеми, визначення політики щодо її вирішення та реформа або реалізація цієї політики.

У самій соціальній проблемі Р. Фуллер та Р. Майерс виокремлювали об'єктивну умову та суб'єктивне визначення. При цьому перше підконтрольне неупередженим і кваліфікованим спостерігачам, а друге – це результат усвідомлення конкретними індивідами того, що деяка умова являє загрозу значимим для них цінностей. Тому причини, що викликають несприятливі умови, набувають характер проблеми. Зазначимо, що поділ соціальної проблеми Р. Фуллером та Р. Майерсом на об'єктивну та суб'єктивну складову, заклали основу аналізу соціальної проблеми як такої, на чому ми детальніше зупинимося у наступному питанні.

Починаючи з 60-их рр. XX ст., у соціологічній науці починає розвиватися так званий конструкціоністський підхід до розуміння соціальних проблем. Цей підхід передбачає дослідження процесів, які визначаються людьми як небажані, згубні, небезпечні, загрозливі. Конструкціоністський підхід є оптимальним для аналізу соціальних проблем, оскільки дає змогу охопити весь спектр наявних соціальних проблем і зрозуміти, що таке соціальна проблема, якою є її природа. Основоположниками конструкціоністського підходу до соціальних проблем є американські вчені М. Спектр та Дж. Кітсюз. На думку вчених, предметом соціології соціальних проблем виступає взаємодія між групами, що формують вимоги, та іншими учасниками процесу визначення соціальних проблем. Поняття, згідно з яким проблема – це різновид умови, повинно бути замінено поняттям соціальної проблеми як виду діяльності (Spector, & Kitsuse, 1987, p. 74). З цієї точки зору, соціальні проблеми – це конструкції, які створюються індивідами або групами за допомогою висунення тверджень-вимог: конструюючи соціальні проблеми, члени товариства стверджують, що існує шкідлива соціальна умова, та вимагають її скасування або зміни. Формами конструювання соціальних проблем є відповіді на запитання анкет або

інтерв'юерів при обстеженнях громадської думки, звернення зі скаргами та листами протесту, пред'явлення судових позовів, виступи в парламенті, проведення прес-конференцій, розповсюдження повідомлень щодо проблем засобами масової комунікації, проведення мітингів, пікетів, демонстрацій, маршів протесту, страйків.

Важливу роль у розробці конструкціоністського підходу до соціальних проблем зіграв російський соціолог І. Ясавеев. На думку вченого, для вивчення соціальних проблем сучасних суспільств більш плідним у порівнянні з традиційними підходами є конструкціоністський підхід до соціальних проблем як до діяльності з висуненням тверджень-вимог щодо деяких передбачуваних умов. Таким чином, соціальні проблеми є не просто симптомами, побічними продуктами соціальних змін. Виникаючи внаслідок цілком визначених, взаємопов'язаних зрушень у різних вимірах соціальної реальності, соціальні проблеми являють собою істотну проміжну ланку в процесі соціальної трансформації, виникнення нової соціальної реальності; вони відіграють активну роль у конструюванні цієї реальності як впливовий фактор у трансформаційних процесах (Ясавеев, 1997). Конструкціоністський підхід до соціальних проблем став поворотним моментом у розгляді цієї проблематики, оскільки почав розглядати соціальні проблеми з точки зору суб'єктивізму. Цей підхід і досі користується популярністю, зокрема ним користуються як вітчизняні, так і зарубіжні соціологи.

У межах конструкціонізму розвилася теорія «наклеювання ярликів» (теорія стигматизації), яка була запропонована американськими соціологами Г. Беккером та Е. Лемертом. Дослідники виділяють цю теорію в окремий підхід до розгляду соціальних проблем, згідно з яким соціальні проблеми виникають унаслідок «навішування ярликів» та розглядаються як наслідок суспільної реакції на деякі дії індивідів або груп, зокрема, як наслідок здійснення щодо них жорсткого соціального контролю (Ясавеев, 2006, с. 109). Головною рисою підходу є зосередженість на дефініційних аспектах девіантності, суб'єктивних оцінках поведінки, наслідках таких оцінок, тобто в сутності розгляд девіантності як соціальної конструкції (як ярлика або стигми).

Основне положення теорії «наклеювання ярликів» полягає в тому, що визначення тих чи інших індивідів в якості девіантів, тобто наклеювання на них ярликів девіанта, породжує або підсилює відхилення. На думку Г. Беккера, «таврування індивіда в якості девіанта має важливі наслідки стосовно його подальшої соціальної участі та представлення цього індивіда про самого себе. Найбільш важливим наслідком є радикальна зміна його публічної ідентичності. Вчинення засуджуючої дії, про що стало відомо оточуючим, надає цьому індивіду новий статус. З'ясовується, що він є не тим, за кого його приймали. На нього наклеюється ярлик «гомосексуал», «наркоман», «псих» або «божевільний», і з ним починають звертатися відповідним чином». Після того як на індивіда наклеєний ярлик, оточуючі часто очікують від нього продовження порушення норм загальноприйнятої поведінки. Це обмежує життєві шанси індивіда і веде його до прийняття і розвитку девіантної ролі. Іншими словами, відповідь індивіда на таку суспільну реакцію часто полягає у вторинному відхиленні. Таким чином, суспільство, через свою жорстку реакцію на первинне відхилення індивіда, підсилює його девіантність, у результаті чого і виникають соціальні проблеми.

В якості підтвердження своєї теорії Г. Беккер та Е. Лемерт звертають увагу на соціальну проблему злочинності. Вчені розробили модель «злочинної кар'єри». Соціологи вважають, що, по-перше, жоден вчинок сам по собі не є кримінальним або некримінальним по суті. «Негатив» вчинку обумовлений не його внутрішнім змістом, а тим, як оточуючі оцінюють і реагують на нього. По-друге, прибічники цього підходу відхиляють популярну ідею, що людей можна поділити на тих, хто нормальний, та тих, хто має патологію. У підтвердження цієї думки приводиться так звана первинна девіація – поведінка, що порушує соціальні норми, але зазвичай до неї не приділяється увага правоохоронних органів (невиконання домашнього завдання, приховування доходів від податкової інспекції, поведінка фанатів на матчі тощо). По-третє, чи будуть ці люди визнані як девіанти залежить від того, що вони роблять, а також від того, як реагують інші люди на їх поведінку. Тобто ця оцінка залежить від того, яким правилам слідує суспільство, в яких ситуаціях та стосовно яких людей. Особливе значення мають ті ярлики, якими

наділяють індивіда. По-четверте, наклеювання ярликів призводить до певних наслідків для таких людей. Воно створює умови для вторинної девіації – девіантної поведінки, викликаной у відповідь на санкції щодо індивіда. Порушники починають сприймати свій статус як конкретний тип девіантності та формувати на його основі власне життя. По-п'яте, ті, хто отримав клеймо правопорушника, зазвичай з'ясовують, що звичайні громадяни засуджують їх, від них можуть відвернутися друзі, рідні та іноді їх відправляють у психічні лікарні. Всезагальна ізоляція підштовхує індивідів до девіантних груп. Участь у девіантній субкультурі – спосіб подолати критичну ситуацію, знайти емоційну підтримку оточення, яке тебе розуміє. У свою чергу, входження до девіантної групи сприяє закріпленню у індивіда уявлень про себе як про правопорушника, сприяє виробленню девіантного стилю життя, послаблює його зв'язок із законослухняними громадянами.

Висновки.

Соціальну проблему визначають як ситуацію, несумісну з цінностями значного числа індивідів, які стверджують, що необхідно діяти з метою зміни цієї ситуації. Відповідно, соціальна проблема включає в себе дві складові: об'єктивну складову – реальну ситуацію або об'єктивну умову, що має набір зовнішніх ознак, які можна зафіксувати та кількісно описати; та суб'єктивну складову, яка включає так званих суб'єктів соціальної проблеми, які визначають ту чи іншу ситуацію як проблемну, до яких відносять причетних до проблеми і залучених у проблему. Причетними до соціальної проблеми є ті особи, стан або поведінка яких залежні від існування соціальної проблеми, тобто вона має специфічне значення для таких людей, а до залучених до проблеми відносяться ті, хто займається сформованою соціальною проблемою в силу своїх професійних обов'язків або ж займається нею добровільно, у силу своїх інтересів.

Охарактеризувавши основні соціологічні підходи до розуміння соціальних проблем, можемо зробити висновок, що підхід соціальної патології, соціальної дезорганізації, функціональний та критичний підходи мають дещо спільні риси, а саме – розглядають соціальні проблеми як винятково об'єктивне явище, яке існує незалежно від волі та свідомості окремих індивідів та груп. У свою чергу, підхід ціннісного конфлікту, конструкціоністський

підхід та підхід «наклеювання ярликів» носять суб'єктивний характер, та характеризують соціальні проблеми як такі, що визначаються індивідами, групами, суспільством як проблемні. Відтак, можемо говорити про дві соціологічні групи підходів до соціальних проблем, які підходять до їх визначення з об'єктивістської та суб'єктивістської сторони. Більше того, розглядаючи основні соціологічні підходи до розуміння соціальних проблем, спостерігається певна еволюція цих поглядів.

Перш за все, це пов'язано зі змінами самих соціальних проблем, що може бути наслідком глобалізаційних процесів, інформатизації суспільства, класового розшарування тощо. Таким чином, питання соціальних проблем знайшло своє відображення в соціологічній думці, яке до тепер є предметом розгляду соціології, зокрема такої її галузі як соціологія соціальних проблем. Подальші дослідження слід присвятити аналізу соціальних проблем та їх основним складовим.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Дюркгейм Э. Самоубийство: социологический этюд. Санкт-Петербург, 1998. 294 с.
 Томас У., Знанецкий Ф. Понятие социальной дезорганизации. *Контексты современности II: Хрестоматия*. Казань, 2001. С. 134–138.
 Ясавеев И. Г. Конструирование социальных проблем в трансформирующемся обществе, теоретико-прикладной аспект: дис. ... канд. соц. наук: 22.00.04. Казанск. гос. ун-т. Казань, 1997. 149 с.
 Ясавеев И. Г. Социальная проблема в социологическом лексиконе. *Социальная реальность*. 2006. С. 101–115.
 Case C. What is Social Problem? *Journal of Applied Sociology*. 1924. P. 268–273.
 Fuller R. The Natural History of Social Problem. *American Sociology Review*. 1941. P. 320–328.
 Nisbet R. Contemporary Social Problems. Published by Harcourt, Brace & World publications in the social sciences. New York, 1971. 782 p.
 Smith S. The Organic Analogy. *The Study of Social Problems*. New York, 2003. P. 108–123.
 Spector M. Constructing Social Problems. New York, 1987. 74 p.

REFERENCES

- Case, C. (1924). What is Social Problem? *Journal of Applied Sociology*. P. 268-273.
 Durkheim E. (1998). *Samoubijstvo: sociologicheskij etjud [Suicide: sociological etude]*. Sankt-Peterburg [in Russian].
 Fuller, R., & Mayers, R. (1941). The Natural History of Social Problem. *American Sociology Review* (pp. 320–328).
 Nisbet, R., & Merton, R. *Contemporary Social Problems*. Harcourt, Brace & World. New York.
 Smith, S. (2003). The Organic Analogy. *The Study of Social Problems*. (p. 20). New York.
 Spector, M., & Kitsuse, J. I. (1987). *Constructing Social Problems*. (p. 74). New York.
 Thomas, W., & Znaniecki, F. (2001). Ponyatiye socialnoy dezorganizacii [The concept of social disorganization]. *Konteksty sovremennosti II – Contexts of modernity*. (p. 135). Kazany [in Russian].
 Yasaveev, I. G. (1997). Konstruirovaniye socialnykh problem v transformiruyemykh obshchestve: teoretiko-prikladnoy aspekt [Constructing social problems in a transforming society: theoretical and applied aspect]. *Candidate's thesis*. Kazany [in Russian].
 Yasaveev, I. G. (2006). Socialnaya problema v sociologicheskoy leksikone [Social problem in the sociological lexicon]. *Socialnaya realnosty – Social reality*. (pp. 101–115) [in Russian].

Кацьора Олександр

Старший викладач

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Katsora Olexander

Senior Lecturer

Uzhhorod National University

Email: oleksandr.katsora@uzhnu.edu.ua

ORCID: 0000-0001-9544-9297

Цитування: Кацьора, О. (2020). Соціологічна інтерпретація соціальних проблем. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (6–7), 39–45. doi: 10.15421/172063

Citation: Katsora, O. (2020). Sotsiologichna interpretatsiya sotsialnykh problem [Sociological interpretation of social problems]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (6–7), 39–45. doi: 10.15421/172063

Стаття надійшла / Article arrived: 10.08.2020

Схвалено до друку / Accepted: 21.08.2020

Інформаційні ресурси забезпечення комунікації священнослужителів із парафіянами

Світлана Лісіна, Лілія Керенович, Національний університет «Львівська політехніка»

У статті розглянуто проблему використання сучасних засобів комунікації в сфері релігії. Ця тематика на сьогодні набула надзвичайної актуальності, зважаючи на несприятливу ситуацію у зв'язку із встановленням карантинних обмежень, що безпосередньо впливають на процес комунікації священників та парафіян.

У роботі проаналізовано основні інформаційні ресурси для забезпечення релігійних комунікацій у сучасному світі, виокремлено їх основні переваги та недоліки. Особливу увагу приділено комплексним релігійним веб-ресурсам. Усі веб-ресурси згруповано у 6 категорій: християнські сайти, релігійні портали, сайти окремих релігійних установ, товариств, ютуб-канали, сайти електронних християнських бібліотек та електронні бази даних. Виявлено, що основним недоліком більшості проаналізованих ресурсів є погане зовнішнє оформлення та невпорядкованість інформації. На основі аналізу релігійних веб-ресурсів запропоновано розробити веб-сайт для Парафії. Такий сайт має складну структуру у вигляді основного та додаткового меню, які, у свою чергу, структуровані за розділами, а розділи – за підрозділами. Завдяки розділам головного меню користувачі матимуть змогу переглянути, коли, де, о котрій годині відбудеться та чи інша подія. За допомогою додаткового меню «Комунікація» користувач в анонімному порядку матиме змогу відправити запитання священнослужителю за допомогою сервісу «Запитати священника» та отримати відповідь на вказану адресу електронної пошти. Не менш важливим є розділ «Бібліотека», де вміщено релігійні видання, які структуровані в алфавітному порядку та за окремими категоріями.

У підсумку статті подано перспективи розвитку релігійних інформаційних ресурсів на основі їх всебічного та комплексного аналізу. Запропоновано рекомендації щодо удосконалення комунікаційних релігійних веб-ресурсів. Зокрема, рекомендовано проводити постійний моніторинг інтернет-технологій, досліджувати вподобання користувачів та на основі цього вносити зміни до наявних веб-ресурсів у сфері релігії.

Ключові слова: інформаційні ресурси, комунікація із священниками, сучасні сервіси, Інтернет-ресурси, релігійна організація, релігійні веб-ресурси, перспективи комунікацій у галузі релігії

Information resources for communication of priests with parishioners

Svitlana Lisina, Liliia Kerenovych, Lviv Polytechnic National University

The article considers the problem of using modern means of communication in the field of religion. This topic has become extremely relevant today, given the unfavorable situation due to the establishment of quarantine restrictions that directly affect the communication process between priests and parishioners.

The main information resources for providing religious communications in the modern world are analyzed in the work, their main advantages and disadvantages are highlighted. Particular attention is paid to comprehensive religious web resources. All web resources are divided into 6 categories: Christian sites, religious portals, sites of individual religious institutions, societies, YouTube channels, sites of electronic Christian libraries and electronic databases. It was found that the main disadvantage of most of the analyzed resources is the poor design and disorder of information. Based on the analysis of religious web resources, it is proposed to develop a website for the Parish. Such a site has a complex structure in the form of the main and additional menus, which, in turn, are structured by sections, and sections - by subsections. Thanks to the sections of the main menu, users will be able to see when, where, at what time an event will take place. Using the additional menu "Communication", the user will be able to anonymously send questions to the priest using the service "Ask a priest" and receive a response to the specified e-mail address. Equally important is the section "Library", which contains religious publications, and which are structured in alphabetical order and by category.

The conclusion of the article presents the prospects of development of religious information resources on the basis of their comprehensive and complex analysis. Recommendations for improving religious communication web resources are offered. In particular, it is recommended to conduct constant monitoring in the world of Internet technologies, to research the preferences of users, and on this basis, to make changes to existing web resources in the field of religion.

Keywords: *information resources, communication with priests, modern services, Internet resources, religious organization, religious web resources, perspectives of communications in the field of religion*

Информационные ресурсы обеспечения коммуникации священнослужителей с прихожанами

Светлана Лисина, Лилия Керенович, Национальный университет «Львовская политехника»

В статье рассмотрена проблема использования современных средств коммуникации в сфере религии. Эта тематика сегодня приобрела чрезвычайную актуальность, учитывая неблагоприятную ситуацию в связи с установлением карантина, что непосредственно влияет на процесс коммуникации священников и прихожан.

В работе проанализированы основные информационные ресурсы для обеспечения религиозных коммуникаций в современном мире, выделены их основные преимущества и недостатки. Особое внимание уделено комплексным религиозным веб-ресурсам. Все веб-ресурсы сгруппированы в 6 категорий: христианские сайты, религиозные порталы, сайты отдельных религиозных учреждений, обществ, ютуб-каналы, сайты электронных христианских библиотек и электронные базы данных. Обнаружено, что основным недостатком большинства проанализированных ресурсов является плохое внешнее оформление и плохое структурирование информации. На основе анализа религиозных веб-ресурсов предложено разработать сайт для Прихода. Такой сайт имеет сложную структуру в виде основного и дополнительного меню, которые, в свою очередь, структурированы по разделам, а разделы – по подразделам. Благодаря разделам главного меню пользователи смогут посмотреть, когда, где, во сколько состоится то или иное событие. С помощью дополнительного меню «Коммуникация» пользователь в анонимном порядке сможет отправить вопрос священнослужителю с помощью сервиса «Спросить священника» и получить ответ на указанный адрес электронной почты. Не менее важным является раздел «Библиотека», где размещены религиозные издания, которые структурированы в алфавитном порядке и по отдельным категориям.

В итоге статьи представлены перспективы развития религиозных информационных ресурсов на основе их всестороннего и комплексного анализа. Предложены рекомендации по совершенствованию коммуникационных религиозных веб-ресурсов. В частности, рекомендовано проводить постоянный мониторинг интернет-технологий, исследовать предпочтения пользователей и на основе этого вносить изменения в существующие веб-ресурсы в сфере религии.

Ключевые слова: *информационные ресурсы, коммуникация со священниками, современные сервисы, Интернет-ресурсы, религиозная организация, религиозные веб-ресурсы, перспективы коммуникаций в сфере религии*

Вступ
На сучасному етапі розвитку інформаційних технологій важливо розглянути інформаційні ресурси релігійних спільнот, що тільки починають використовувати сучасні Інтернет-засоби для налагодження віртуального зв'язку з парафіянами. Незначні наукові праці в сфері релігійних Інтернет-комунікацій не розкривають повністю проблему впровадження

досягнень Інтернет-технологій у сферу релігії, адже науковці розглядають цю проблему тільки частково в межах дослідження релігійних комунікацій загалом. Через що дана проблематика потребує подальших наукових пошуків.

Тема є надзвичайно актуальною в наш час, адже більшість релігійних інформаційних ресурсів не відзначаються досконалістю та потребують значного покращання. Для

створення сучасного ресурсу у сфері релігії необхідно здійснити комплексний науковий аналіз наявних інформаційних ресурсів із акцентом на цифрових релігійних комунікаціях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Варто зауважити, що окремі науковці все ж змогли в своїх працях виокремити аспект цифрових релігійних комунікацій із загального контексту досліджень у релігійній сфері. Зокрема, проблеми налагодження діалогу Церкви та суспільства за допомогою мережі Інтернет розглянуто у працях таких авторів як Ю. Лавриш (2017, с. 156), М. Петрушкевич (2019, с. 159–173) та ін. Використання сучасних засобів комунікації між священниками та парафіянами, ставлення Церкви до новітніх засобів комунікації та їх вплив на свідомість людини, явище формування кіберрелігії – цим проблемам присвятили свої праці Н. Гадьо (2014, с. 182–191), М. Петрушкевич (2018, с. 408), М. Бурдейна (2018, с. 49–57), О. Дарморіз (2016, с. 75–80). Варто зазначити, що роль та вплив Інтернет-засобів і ресурсів на функціонування релігії досліджували і крізь призму вчення Церкви (Папська рада у справах соціальної комунікації. Етика в Інтернеті, 2015, с. 192–200; Папська рада у справах соціальної комунікації. Церква та Інтернет, 2015, с. 179–191).

Крім того, цінними джерелами для вивчення теми стали Інтернет-ресурси, присвячені використанню сучасних засобів у релігійних комунікаціях. Це Інтернет-статті, в яких обґрунтовано причини, роль, переваги та недоліки використання цифрових комунікацій у сфері релігії (Інструкція для душпастирювання: цифрові комунікації, 2019; Бурдейна, 2018; Священники в соціальних мережах; Українське біблійне товариство, 2020); електронні навчальні програми, розроблені з метою поширення знань щодо побудови релігійної організації та її взаємодії із зовнішніми аудиторіями (Папська рада у справах соціальної комунікації. Церква та Інтернет, 2015, с. 179–191) та ін.

Загалом, як науковці, так і представники Церкви, висловлюють неоднозначне ставлення до масової інформатизації в сфері релігії, проте, все ж бачать більше переваг, ніж недоліків цього процесу. Отже, як видно з аналізу наукових джерел, науковці в основ-

ному досліджують релігійну комунікацію загалом. А праць, де б досліджували саме використання сучасних веб-засобів для комунікації в релігійній сфері, на сьогодні дуже мало, та й здебільшого, це – наукові статті, монографії, які тільки опосередковано стосуються теми сучасної релігійної комунікації.

Мета статті полягає в аналізі та дослідженні інформаційних ресурсів у галузі релігії, виявлення їх переваг та недоліків для подальшого розроблення комплексного Інтернет-ресурсу релігійної установи. Для досягнення мети дослідження необхідно виконати низку завдань: на основі проаналізованих наукових джерел щодо інформаційних ресурсів з релігійних питань, здійснити порівняльний аналіз основних веб-сайтів релігійних установ та в результаті окреслити перспективи наукових пошуків у сфері інформаційних ресурсів з релігійних питань і розробити рекомендації щодо розвитку інформаційних ресурсів у галузі релігії.

Виклад основного матеріалу.

У сучасному світі, в епоху масової інформатизації, вагоме місце займають інформаційні процеси та здійснення комунікації в мережі Інтернет. Загалом, на сьогодні кількість інформаційних ресурсів релігійної тематики помітно збільшується, зважаючи на активне використання засобів Інтернет в церковних комунікаціях.

У результаті аналізу релігійних веб-ресурсів можемо здійснити умовний поділ таких ресурсів на 6 категорій: християнські сайти, релігійні портали, сайти окремих релігійних установ, товариств, ютуб-канали, сайти електронних християнських бібліотек та електронні бази даних.

Християнські сайти (Християнський сайт «Джерело», 2020; Християнський сайт «Терноцвіт», 2020), як правило, здійснюють просвітницьку функцію, забезпечуючи користувачів матеріалами релігійного характеру, які, зазвичай, чітко впорядковані за певним критеріями. Натомість – релігійні портали (Релігійно-інформаційна служба України, 2020; Християнський портал «Кіріос», 2020) відіграють роль релігійних медіа, та мають більш офіційний характер, ніж християнські сайти. Такі сайти в основному подають актуальну інформацію про події в сфері релігії та культури, а також, слугують інструментом комунікації між користувачами та представ-

никами Церкви. Сайти окремих релігійних установ – парафій, товариств (Українське біблійне товариство, 2020; Храм св. Миколая Чудотворця Архієпископа Мир Лікійських м. Перемишляни, 2020) призначені для безпосереднього онлайн-спілкування з користувачами та подають відомості, що стосуються діяльності релігійної установи. За допомогою ютуб-каналів (Живе телебачення, 2020) віддалено віряни можуть відвідувати Богослужіння в режимі «онлайн», переглядати відео-трансляції на каналі. Значною інформативною потужністю відзначаються сайти електронних християнських бібліотек (Електронна бібліотека «Ізборнік», 2020; Електронна бібліотека, 2020; Електронна бібліотека, 2020; Бібліотека Якова Кротова, 2020), які містять літературу релігійного характеру, що знаходиться у відкритому доступі. Такі електронні ресурси відповідають потребам сучасних користувачів, та в умовах сьогоденних реалій набувають особливо важливого значення. Електронні бази даних (Україніка наукова, 2020) дозволяють впорядковувати інформацію та завдяки зручним механізмам пошуку надавати її користувачам.

Християнський сайт «Джерело» (2020) зібрав релігійні статті, структуровані за розділами, збірники християнських поезій, оповіді, свідчення, інформацію про події в сфері релігії. Крім цього, «Джерело» містить каталог християнських сайтів з короткими відомостями про кожен з них. Можна сказати, що християнський сайт «Джерело» – основний ресурс у сфері релігії, адже саме завдяки функціональним можливостям цього сайту користувачі можуть отримати найважливішу інформацію, знайти інші необхідні релігійні ресурси. Проте до недоліків можемо віднести зовнішнє оформлення сайту. Також варто згадати про християнський сайт «Терноцвіт» (2020), що має велике значення з огляду на його унікальний контент та функціонал. На відміну від сайту «Джерело», цей веб-ресурс набагато більш практичний у плані користування. Адже крім статей, роздумів, поезій на духовну тематику, християнських книг, користувачам доступні відео-, аудіоматеріали, які можна відкрити, переглянути та, за потреби, завантажити. За допомогою сервісу «По жертва» можна здійснити «онлайн»-пожертву на розвиток сайту, а в розділі «Форум» – поспілкуватися з ін-

шими користувачами на релігійні теми. Але все ж у цих двох сайтів є одна спільна риса – погане зовнішнє оформлення, відсутність цікавого дизайну, що є вагомою перешкодою на шляху ефективної комунікації між користувачами та адміністрацією сайту.

«RISU» – портал релігійно-інформаційної служби України (Релігійно-інформаційна служба України, 2020), основне завдання якого – інформувати суспільство про важливі релігійні події, забезпечувати потреби вірян різних конфесій в інформації релігійного змісту. Зокрема, на цьому порталі для користувачів доступні такі ресурси: архіви веб-конференцій, журналістські репортажі та розслідування, релігієзнавство-дайджести, довідник релігій, документи конфесій, веб-каталог. Також за допомогою цього порталу, користувачі мають змогу ознайомитись з переліком релігійних блогів, що слугують «провідником» комунікації з релігійних питань. Сучасні реалії вимагають використання прогресивних рішень і в сфері релігії. Тому важливо розглянути ще один ресурс – християнський портал «Кіріос» (2020), який є комунікаційним веб-ресурсом з релігійних питань, що містить основні спеціалізовані сервіси для віртуальної релігійної комунікації: «Запитати священника», «Відповіді священника», «Катехизм онлайн». Крім того, віряни мають змогу за допомогою сервісу «Подати записку на молитву» подати своє молитовне прохання за допомогою простих кроків: зареєструватися на сайті, або увійти на сайт під своїм логіном та ввести пароль, відкрити сервіс «Подати записку», обрати вид записки, заповнити гугл-форму та відправити її.

Прикладом структурованої біблійної літератури може слугувати веб-сайт Українського Біблійного Товариства, який має понад 300 релігійних видань, в основному, біблійної літератури. Завдяки цьому ресурсу користувачі можуть здійснити замовлення видань в електронному режимі, заповнивши форму на сайті (Українське біблійне товариство, 2020). Якщо в користувача виникає будь-яке питання з приводу замовлення певного видання, чи є необхідність отримати більш детальну інформацію про видання, можна скористатися сервісом «Чат з оператором», вказавши своє ім'я, електронну адресу, телефон та ввівши текст повідомлення. Після

цього користувач отримає відповідь на електронну пошту, чи оператор чату надасть вичерпне пояснення за допомогою телефонного дзвінка.

Характеризуючи веб-ресурси окремих релігійних установ, розглянемо веб-сайт Храму св. Миколая Чудотворця Архiepіскопа Мир Лікійських м. Перемишляни (2020). На цьому сайті зібрана основна інформація, що стосується життя Парафії, розміщено веб-сервіси для полегшення взаємодії з вірянами. Зокрема, одним з таких сервісів є «Зворотній зв'язок», що дозволяє вірянам відправляти повідомлення із запитаннями адміністраторам сайту (священникам). Загалом цей сайт – досить функціональний, характеризується багатим контентним наповненням (статті, веб-сервіси) та привабливим дизайном. Надзвичайно актуальним з огляду на сьогодишню ситуацію є ютуб-канал «Живе телебачення» (2020), що виконує роль консолідації вірян, забезпечуючи цілодобовий доступ до молитовних зустрічей.

«Бібліотека Якова Кротова» – сайт священника-публіциста Якова Кротова (2020), де пошук інформації здійснюється за розділами: предметним, систематичним, хронологічним, географічним. Тут подано коментарі автора до Євангелія, міркування на різні церковно-історичні теми, і, звичайно, тут великий вибір книг. Але ця бібліотека належить до приватних бібліотек, тому сайт немає літератури загального релігійного змісту на зразок Біблії, Требника. В основному всі книги, представлені в цій електронній бібліотеці, відображають суб'єктивне бачення автора сайту на той чи інший релігійний чи історичний процес. Інша електронна бібліотека – «Ізборник» містить літературу та джерела з історії релігії, релігієзнавства, політології, мовознавства та інших тем (Електронна бібліотека «Ізборник», 2020). Пошук ресурсів у цій бібліотеці досить простий та зрозумілий для користувача, проте існує недолік – відсутній деталізований пошук ресурсів, коли користувач може відразу за кількома критеріями його здійснювати.

На сайті Української Бібліотеки (Електронна бібліотека, 2020) представлено релігійну літературу, впорядковану за авторами в алфавітному порядку – це твори Андрея Шептицького, Альберта Гора, Василя Величковського та інших авторів. Також тут

подано твори, що не належать перу конкретного автора, проте становлять особливу історичну цінність у контексті розвитку та становлення релігії. На окрему увагу заслуговує двомовна електронна Християнська Бібліотека (2020), розміщена на сайті Християнського порталу. Ця бібліотека містить матеріали як українською, так і російською мовами, та завдяки унікальному контенту та безкоштовному доступу вважається однією з кращих електронних бібліотек у своїй галузі.

Отже, здійснивши аналіз окремих веб-сайтів, можемо визначити переваги їх структурування та організації, а також недоліки. До основних переваг віднесемо такі характеристики:

- комплексність надання інформаційних послуг, адже всі проаналізовані веб-ресурси надають доступ одразу до кількох розділів сайту. Тут варто відзначити сайт «Джерело», що помітно вирізняється на фоні всіх інших веб-ресурсів завдяки вбудованій базі даних, що містить інформацію про всі релігійні веб-сайти. Також до цієї категорії можна віднести й інші релігійні веб-ресурси – портал «RISU», веб-сайт Українського Біблійного Товариства, сайт «Терноцвіт»;

- відповідність інструментарію веб-ресурсів потребам сучасних користувачів. Зокрема, йдеться про такі «прогресивні» сайти, як «Терноцвіт», християнський портал «Кіріос», ютуб-канал «Живе телебачення», більшість сайтів релігійних установ;

- наявність сучасних сервісів комунікації на сайті. У цій категорії відзначимо веб-сайт Храму св. Миколая Чудотворця Архiepіскопа Мир Лікійських м. Перемишляни та веб-ресурси попередньої категорії. Завдяки сервісам «Задати питання», «Зворотній зв'язок», «По жертва онлайн» рейтинг таких сайтів серед користувачів помітно зростає, адже більшість вірян зараз зацікавлена в можливості віддаленого зв'язку з Церквою;

- безперешкодний цілодобовий доступ до матеріалів, розміщених на сайті та можливість їх завантажити. Це – одна з ключових переваг таких релігійних веб-ресурсів, як сайт Українського Біблійного Товариства, веб-ресурс «Терноцвіт». Адже саме ці сайти надають можливість користувачам завантажувати різні матеріали релігійного характеру: статті, книги, відео, зображення, аудіодокументи.

Основний недолік деяких веб-сайтів («Джерело», «Терноцвіт», «Кіріос») – непривабливе зовнішнє оформлення та структура подання інформації. Оскільки більшість користувачів оцінює якість того чи іншого ресурсу з погляду його зовнішнього оформлення – кольору фону, тексту, розміщення меню, то адміністраторам цих сайтів доцільно було б врахувати побажання користувачів та внести зміни до зовнішнього вигляду веб-ресурсів. Також варто зазначити і про недоліки електронних бібліотек у галузі релігії. Йдеться про існування здебільшого російськомовних бібліотек, де матеріали публікуються російською мовою, що перешкоджає ефективній взаємодії українського користувача з таким ресурсом («Бібліотека Якова Кротова»). Проте існують електронні бібліотеки та бази даних загально-релігійного характеру, де опубліковано матеріали з питань релігії та суміжних галузей («Ізборник», «Українська Бібліотека», реферативна база даних «Україніка наукова»), а також бібліотеки більш вузького релігійного профілю, наприклад «Християнська бібліотека».

Враховуючи переваги та недоліки релігійних веб-ресурсів, отримані в результаті аналізу, можемо запропонувати комплексний релігійний веб-сайт для Парафії. Для того щоб розробити «ідеальний» інформаційний ресурс у галузі релігії, необхідно врахувати окремі особливості його розроблення. У першу чергу забезпечити користувачів веб-сайту функціонуванням сервісів віддаленої комунікації з представниками Церкви. Тому необхідно спрямувати зусилля на розроблення таких веб-сервісів: «Запитати священника», «Запис на проведення таїнств», «Здійснити пожертву», «Подати намірення», «Онлайн-трансляції». Розміщення на сайті матеріалів на релігійну тематику дозволить налагодити ефективну комунікацію Парафії з вірянами.

Структурно такий ресурс може містити головне та додаткове меню. Головне меню сайту Парафії складатиметься з таких розділів: «Головна сторінка», «Новини», «Про Парафію», «Структура Парафії», «Розклад Богослужінь» – саме завдяки цьому розділу користувачі матимуть змогу переглянути «коли, де, о котрій годині» відбудеться та чи інша подія. Також важливо зазначити, що дані на сайті необхідно щоразу оновлювати, щоб користувачі одержували тільки актуальну інформацію.

Крім основного меню, на сайті може бути і додаткове осучаснене меню, головне призначення якого – забезпечувати процес віртуального релігійного спілкування. За допомогою розділу «Комунікація» користувач в анонімному порядку матиме змогу відправити запитання священнослужителю за допомогою сервісу «Запитати священника» та отримати відповідь на вказану адресу електронної пошти; також віряни зможуть записатися на здійснення релігійного таїнства в режимі «онлайн». Для цього варто тільки заповнити реєстраційну форму, вказавши свої дані, та вибрати священнослужителя із списку, запропонованого на сайті. Актуальними на сьогодні є такі сервіси: «електронна форма подання намірення на Богослужіння» та «онлайн-трансляції», що теж представлені в цьому розділі. Адже завдяки можливостям цих сервісів користувачі, не виходячи з дому, можуть відвідати Храм в онлайн-режимі та подати пожертву за допомогою електронних систем оплати. У розділі «Духовний куточок» можна зібрати духовну літературу, притчі, проповіді, які можна не тільки переглянути, але й завантажити на комп'ютер. «Спільноти» – це подання інформації про спільноту Парафії: «Молитовну спільноту», «Біблійний гурток», «Молодіжні зустрічі», а розділ «Катехитична школа» інформуватиме користувачів про проведення подій та міститиме різні матеріали духовного характеру з приводу катехизації. Не менш важливим є розділ «Бібліотека», де вміщено релігійні видання, що відсортовані за двома принципами: за алфавітним порядком та категоріями. Також на сайті користувачі можуть переглянути зображення, до прикладу, у категорії «Чудотворні ікони» користувачі мають змогу не тільки здійснити огляд світлин, але й оцінити їх, та навіть додати коментар. А в розділі «Контакти» – переглянути інформацію про місцезнаходження установи та інші контактні дані.

Отже, створення релігійного інформаційного ресурсу, який відповідав би запитам сучасного користувача – цілком реальна можливість. Для цього достатньо проаналізувати досвід існування подібних ресурсів у сфері релігії, виявити їх переваги та недоліки, і вже на основі отриманих даних – розробити модернізований інформаційний ресурс.

Висновки.

Дослідження інформаційних ресурсів крізь призму релігії не часто постає об'єктом наукових пошуків, а якщо таке дослідження і має місце, то розглядається здебільшого з погляду таких наук як теологія, богослов'я, релігієзнавство. Більшість проаналізованих ресурсів не включають веб-сервіси, які б забезпечували процес релігійних комунікацій за допомогою віддаленого зворотного зв'язку. Тому, зважаючи на низьку ефективність Інтернет-ресурсів релігійних спільнот, пов'язану з відсутністю спеціалізованих веб-сервісів чи їх повільним впровадженням, можемо запропонувати такі рекомендації:

- у першу чергу, необхідно спрямувати науковий інтерес у напрямку дослідження саме Інтернет-комунікацій у сфері релігії, поступово аналізуючи основні веб-інструменти для побудови та забезпечення ефективних сучасних цифрових комунікацій. Адже відсутність ґрунтовних наукових досліджень у цій галузі породжує низьку ефективність релігійних Інтернет-ресурсів, оскільки не аналізуються та, відповідно, не

враховуються всі запити та побажання сучасних користувачів, які все більше схильні до використання віддалених сервісів;

- по-друге, необхідно розробити комплексний Інтернет-ресурс релігійного напрямку, що повністю відповідав би запитам та потребам користувачів. Для цього потрібно провести повний аналіз усіх наявних веб-ресурсів у цій сфері, виявити їх недоліки, розробити план їх вдосконалення, та власне, розпочати їх вдосконалення шляхом впровадження різних комунікаційних веб-сервісів для забезпечення високоякісної комунікації між парафіянами та представниками Церкви;

- по-третє, здійснювати постійний моніторинг Інтернет-технологій для підвищення ефективності роботи релігійного веб-ресурсу та потреб парафіян. Проводити різні опитування, створюючи веб-блоги та сторінки в соціальних мережах.

Таким чином, врахувавши всі вищезазначені рекомендації, можна досягти значного підвищення ефективності релігійних веб-комунікацій, що здійснюються за допомогою Інтернет-ресурсів для релігійних спільнот.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Інструкція для душпастирювання: цифрові комунікації. URL: <http://anna-church.org/instruktsiya-dlya-dushpastyruvannya-tsyfrovi-komunikatsiy/>.

Бібліотека Якова Кротова. URL: <http://yakov.works/2/0/ukazateli/byk.html>.

Бриндак І. Покровитель інтернету. Дрогобицька Духовна Семінарія святих священномучеників Северина, Віталія та Якима. URL: <http://dds.edu.ua/en/publications/publications/miscellaneous/1384-pokrpvytel-internetu-2015.html>.

Бурдейна М. В. Використання нових медіа в релігійній комунікації. *Обрії друкарства*. 2018. № 1 (6). С. 49–57.

Гадьо Н. Католицька Церква і комунікація: від слова до онлайну. *Теле- та радіожурналістика*. Львів: Вид-во ЛНУ ім. І. Франка. 2014. № 13. С. 182–191.

Дарморіс О. Формування людини нового типу та трансформація релігійності в інформаційному суспільстві. *Гуманітарні візії*. 2016. Вип. 2 (2). С. 75–80.

Девтеров І. Характер соціальної комунікації в мережі Інтернет. *Теорія і практика упр. соц. системами: філос., психологія, педагогіка, соціол.* 2011. № 3. С. 66–72.

Електронна бібліотека «Ізборник». URL: <http://litopys.org.ua/mainf.html>.

Електронна бібліотека. URL: <http://www.ukrcenter.com/>.

Живе телебачення. URL: <https://www.youtube.com/user/pressugcc/featured>.

Лавриш Ю. Церква у нових медіях України: проблеми і пріоритети комунікації: монографія. Львів: Імперіал. 2017. 156 с.

Навчальна програма «Комунікації для релігійних організацій» відкривається при інституті релігійних наук св. Томи Аквінського. Католицький Медіа-Центр Конференції римсько-католицьких єпископів в Україні. 2018. URL: <https://tomainstitut.org/navchalna-programa-komunikatsiyi-dlya-religijnyh-organizatsij-vidkryvayetsya-pry-institutu-religijnyh-nauk-sv-tomy-akvinskogo/>.

Папська рада у справах соціальної комунікації. Етика в Інтернеті. Папська рада у справах соціальної комунікації; пер. з англ. Н. Гадьо. *Наукові записки УКУ*. 2015. Ч. 6: Журналістика. Медіакомунікації, вип. 1. С. 192–204.

Папська рада у справах соціальної комунікації. Церква та Інтернет. Папська рада у справах соціальної комунікації; пер. з англ. Н. Гадьо. *Наукові записки УКУ*. 2015. Ч. 6: Журналістика. Медіакомунікації, вип. 1. С. 179–191.

Петрушкевич М. С. Релігійна комунікація у контексті масової культури: монографія. Острогоз: Видавництво Національного університету «Острозька академія». 2018. 408 с.

Петрушкевич М. С. Актуалізація ідей Торонтської школи у дослідженні релігійної комунікації. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2019. Вип. 1–2 (167–168). С. 159–173.

Послання Папи Франциска на 48-ий Всесвітній день суспільних комунікацій. Католицький оглядач. 2014. URL: <http://catholicnews.org.ua/poslannya-papi-franciska-na-48-iy-vsesvitniy-den-suspilnih-komunikatsiy/>.
 Релігійно-інформаційна служба України. URL: <https://risu.org.ua/>.
 Священники в соціальних мережах. Credo. 2011. URL: <http://credo.pro/2011/02/39917>.
 Україніка наукова. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe?C21COM=F&I21DBN=REF_EX&P21DBN=REF&S21CNR=20&Z21ID=.
 Українське біблійне товариство. URL: <http://ukrbs.org/>.
 Храм св. Миколая Чудотворця Архієпископа Мир Лікійських м. Перемишляни. URL: <http://ugccsm.org.ua/>.
 Християнська бібліотека. URL: https://www.truechristianity.info/christian_literature.html.
 Християнський портал «Kipios». URL: <https://www.kyrios.org.ua/>.
 Християнський сайт «Джерело». URL: <https://jerelo.info/>.
 Християнський сайт «Терноцвіт». URL: <https://ternotsvit.at.ua/>.

REFERENCES

- Instruktsiia dlia dushpasturiuvannia: tsyfrovi komunikatsii* [Instructions for pastoral care: digital communications]. (n.d.). Retrieved from <http://anna-church.org/instruktsiya-dlya-dushpastiryuvannya-tyfrovii-komunikatsiy/> [in Ukrainian].
- Biblioteka Yakova Krotova [Yakov Krotov's Library]. (2020). Retrieved from <http://yakov.works/2/0/ukazateli/byk.html> [in Ukrainian].
- Bryndak, I. (2014). Pokrovytel Internetu [Patron of the Internet]. *Drohobych Theological Seminary of the Holy Martyrs Severin, Vitaliy and Yakym*. Retrieved from <http://dds.edu.ua/en/publications/publications/miscellaneous/1384-pokrovytel-internetu-2015.html> [in Ukrainian].
- Burdeina, M. V. (2018). Vykorystannia novykh media v relihiinii komunikatsii [The using of new media in religious communication]. *Obrii drukarstva – Horizons of printing, 1 (6)*, 49–57 [in Ukrainian].
- Gadio, N. (2014). Katolytska Tserkva i komunikatsiia: vid slova do onlainu [The Catholic Church and Communication: From Word to Online]. *Tele- ta radiozhurnalistyka – TV and Radio journalism, 13*, 182–191 [in Ukrainian].
- Darmoriz, O. (2016). Formuvannia liudyny novoho typu ta transformatsiia relihiinosti v informatsiinomu suspilstvi [The formation of a new type of man and the transformation of religiosity in the information society]. *Humanitarni vizii – Humanitarian Vision, 2 (2)*, 75–80 [in Ukrainian].
- Devterov, I. (2011). Kharakter sotsialnoi komunikatsii v merezhi Internet [The nature of social communication on the Internet]. *Teoriia i praktyka upravlinnia sotsialnymi systemamy: filozofia, psykhohiia, pedahohika, sotsiologiia – Theory and practice of social systems management: philosophy, psychology, pedagogy, sociology, 3*, 66–72 [in Ukrainian].
- Elektronna biblioteka «Izbornik» [Electronic library «Izbornik»]. Retrieved from <http://litopys.org.ua/mainf.html> [in Ukrainian].
- Elektronna biblioteka [Electronic library]. (2020). Retrieved from <http://www.ukrcenter.com/> [in Ukrainian].
- Zhyve telebachennia [Live television]. (2020). Retrieved from <https://www.youtube.com/user/pressugcc/featured> [in Ukrainian].
- Lavrysh, Yu. (2017). Tserkva u novykh mediakh Ukrainy: problemy i priority komunikatsii [The Church in the New Media of Ukraine: Problems and Priorities of Communication]. Lviv: Imperial [in Ukrainian].
- Navchalna prohrama «Komunikatsii dlia relihiinykh orhanizatsii» vidkryvaetsia pry instytuti relihiinykh nauk sv. Tomy Akvinskoho [The curriculum «Communications for Religious Organizations» opens at the Institute of Religious Sciences of St. Thomas Aquinas]. (2018). Catholic Media Center of the Conference of Roman Catholic Bishops in Ukraine. Retrieved from <https://tomainstytut.org/navchalna-programa-komunikatsiyi-dlya-religijnyh-organizatsij-vidkryvayetsya-pry-instytuti-religijnyh-nauk-sv-tomy-akvinskogo/> [in Ukrainian].
- Gadio, N. (Ed.). (2015). Papska rada u spravakh sotsialnoi komunikatsii. Etyka v Interneti [Pontifical Council for Social Communication. Ethics on the Internet]. *Analecta of the Ukrainian Catholic University, P. 6: Journalism. Media communications, 1*, 192–204 [in Ukrainian].
- Gadio, N. (Ed.). (2015). Papska rada u spravakh sotsialnoi komunikatsii. Tserkva ta Internet [Pontifical Council for Social Communication. Church and the Internet]. *Analecta of the Ukrainian Catholic University, P. 6: Journalism. Media communications, 1*, 179–191 [in Ukrainian].
- Petrushkevych, M. S. (2018). Relihiina komunikatsiia u konteksti masovoi kultury [Religious communication in the context of mass culture]. Ostroh: Ostroh Academy National University Publishing House [in Ukrainian].
- Petrushkevych, M. S. (2019). Aktualizatsiia idei Torontskoi shkoly u doslidzhenni relihiinoi komunikatsii [Actualization of the ideas of the Toronto school in the study of religious communication]. *Multiverse. Philosophical Almanac, 1–2 (167–168)*, 159–173 [in Ukrainian].
- Poslannia Papy Frantsyska na sorok vosmyi Vsesvitnii den suspilnykh komunikatsii [Message of Pope Francis for the 48th World Communications Day]. (2014). Catholic columnist. Retrieved from <http://catholicnews.org.ua/poslannya-papi-franciska-na-48-iy-vsesvitniy-den-suspilnih-komunikatsiy/> [in Ukrainian].

- Relihiino-informatsiina sluzhba Ukrainy [Religious Information Service of Ukraine]. (2020). Retrieved from <https://risu.org.ua/> [in Ukrainian].
- Sviashchennyky v sotsialnykh merezhakh [Priests on social networks]. (2011). Credo. Retrieved from <http://credo.pro/2011/02/39917> [in Ukrainian].
- Ukrainika naukova. (2020). Retrieved from http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe?C21COM=F&I21DBN=REF_EX&P21DBN=REF&S21CNR=20&Z21ID= [in Ukrainian].
- Ukrainske bibliine tovarystvo [Ukrainian Bible Society]. (2020). Retrieved from <http://ukrbs.org/> [in Ukrainian].
- Khram sv. Mykolaia Chudotvortsia Arkhyepyskopa Myr Likiiskyykh m. Peremysliany [Church of St. Nicholas the Wonderworker, Archbishop of Myra of Lycia, Peremysliany]. (2020). Retrieved from <http://ugccsm.org.ua/> [in Ukrainian].
- Khrystyianska biblioteka [Christian Library]. (2020). Retrieved from https://www.truechristianity.info/christian_literature.html [in Ukrainian].
- Khrystyianskyi portal «Kirios» [Kirios Christian Portal]. (2020). Retrieved from <https://www.kyrios.org.ua/> [in Ukrainian].
- Khrystyianskyi sait «Dzherelo» [Christian site «Dzherelo»]. (2020). Retrieved from <https://jerelo.info/> [in Ukrainian].
- Khrystyianskyi sait «Ternotsvit» [Christian site «Ternotsvit»]. (2020). Retrieved from <https://ternotsvit.at.ua/> [in Ukrainian].

Лісіна Світлана

Кандидат історичних наук, доцент
Національний університет «Львівська політехніка»

Email: svitiva@gmail.com

Lisina Svitlana

Candidate of Historical Sciences, Assoc. Prof.
Lviv Polytechnic National University

ORCID: 0000-0003-2929-2652

Керенович Лілія

Студентка магістратури
Національний університет «Львівська політехніка»

Email: lilya.kerenowitch@gmail.com

Kerenovych Liliia

Graduate student
Lviv Polytechnic National University

ORCID: 0000-0001-9702-2502

Цитування: Лісіна, С. & Керенович, Л. (2020). Інформаційні ресурси забезпечення комунікації священнослужителів із парафіянами. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (6–7), 46–54. doi: 10.15421/172064

Citation: Katsora, O. (2020). Informatsiini resursy zabezpechennia komunikatsii sviashchennosluzhyteliv iz parafiiianamy [Information resources for communication of priests with parishioners]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (6–7), 39–45. doi: 10.15421/172064

Стаття надійшла / Article arrived: 10.08.2020

Схвалено до друку / Accepted: 21.08.2020

Політологія

DOI: 10.15421/172065

УДК: 327

Theoretical Framework of Democratic Transition: Mechanisms of Democratization

Mustafa Harb, V. N. Karazin Kharkiv National University

Democratic transition from authoritarian rule has been an important focus of scholarly interest since 1970s. The democratic transition literature presented many concepts, theoretical arguments, methodological and analytical approaches to tackle with this phenomenon. This huge academic accumulation came in conjunction with what was called the third wave of democratization which started in the mid-seventies beginning from southern Europe, and extended during the decades of the eighties and nineties to include many countries around the globe. Democratic transition can be defined as a political process of establishing or enlarging the possibility of democratic participation and liberalization. This process reflects the redistribution of power between the state and the civil society. It is accompanied by the appearance of different centers of power and the introduction of the political debate. The article concentrates on the mechanisms which lead to the consensus between political actors which perform this democratic transformation. Democratic transition thus always requires a mechanism of negotiations, political talks, facilitating compromises between authoritarian politicians and democratic opposition and engendering a minimum level of trust between these parties. The strategy of political compromise has a major impact on the stability of society during the democratic transition period.

This article addresses the concept of democratic transition alongside with general theories of democratization and the emergence of democratic transition studies. It focuses on some aspects in explaining the democratic transition theory. The negotiations, political talks and their impact on democratic transitions are also explored by the author. The article specifies the ways and methods through which the democratic transition is taking place in the global world.

Keywords: *democratic transitions, concept of democratic transition, theories related to democratic transition, waves of democratization, Arabic countries, mechanisms of democratic transition, political talks, political actors, political compromise*

Теоретичні основи демократичного переходу: механізми демократизації

Мустафа Харб, Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна

Демократичний перехід від авторитарного правління був важливим напрямком наукових інтересів з 1970-х років. Література про демократичний перехід представила багато понять, теоретичні аргументи, методологічні та аналітичні підходи для подолання цього явища. Це величезне академічне нагромадження відбулося в поєднанні з тим, що називалося третьою хвилею демократизації, яка почалася в середині сімдесятих років, починаючи з півдня Європи, і поширилася протягом десятиліть вісімдесятих та дев'яностих років, увібравши в себе багато країн світу. Демократичний перехід можна визначити як політичний процес встановлення або розширення можливості демократичної участі та лібералізації. Цей процес відображає перерозподіл влади між державою та громадянським суспільством. Він супроводжується появою різних центрів влади та запровадженням політичної дискусії. Стаття зосереджена на механізмах, що призводять до консенсусу між політичними суб'єктами, які здійснюють цю демократичну трансформацію. Демократичний перехід, таким чином, завжди вимагає механізму переговорів, політичних обговорень, полегшення компромісів між авторитарними політиками та демократичною опозицією та створення мінімального рівня довіри між цими сторонами. Стратегія політичного компромісу має великий вплив на стабільність суспільства в період демократичного переходу.

У цій статті розглядається концепція демократичного переходу разом із загальними теоріями демократизації та появою досліджень про демократичний перехід. Основна увага приділяється деяким аспектам

пояснення теорії демократичного переходу. Автор також досліджує переговори, політичні обговорення та їх вплив на демократичні переходи. У статті визначено шляхи та методи, за допомогою яких відбувається демократичний перехід у цілому світі.

Ключові слова: демократичні переходи, концепція демократичного переходу, теорії пов'язані з демократичним переходом, хвилі демократизації, арабські країни, механізми демократичного переходу, політичні переговори, політичні актори, політичний компроміс

Теоретические основы демократического перехода: механизмы демократизации

Мустафа Харб, Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина

Демократичний перехід від авторитарного правління був важливим напрямком наукових інтересів з 1970-х років. Література про демократичний перехід представила багато понять, теоретичні аргументи, методологічні та аналітичні підходи для подолання цього явища. Це величезне академічне нагромадження відбулося в поєднанні з тим, що називалося третьою хвилею демократизації, яка почалася в середині сімдесятих років, починаючи з півдня Європи, і поширилася протягом десятиліть вісімдесятих та дев'яностих років, увібравши в себе багато країн світу. Демократичний перехід можна визначити як політичний процес встановлення або розширення можливості демократичної участі та лібералізації. Цей процес відображає перерозподіл влади між державою та громадянським суспільством. Він супроводжується появою різних центрів влади та запровадженням політичної дискусії. Стаття зосереджена на механізмах, що призводять до консенсусу між політичними суб'єктами, які здійснюють цю демократичну трансформацію. Демократичний перехід, таким чином, завжди вимагає механізму переговорів, політичних обговорень, полегшення компромісів між авторитарними політиками та демократичною опозицією та, створення мінімального рівня довіри між цими сторонами. Стратегія політичного компромісу має великий вплив на стабільність суспільства в період демократичного переходу.

У цій статті розглядається концепція демократичного переходу разом із загальними теоріями демократизації та появою досліджень про демократичний перехід. Основна увага приділяється деяким аспектам пояснення теорії демократичного переходу. Автор також досліджує переговори, політичні обговорення та їх вплив на демократичні переходи. У статті визначено шляхи та методи, за допомогою яких відбувається демократичний перехід у цілому світі.

Ключевые слова: демократичні переходи, концепція демократичного переходу, теорії пов'язані з демократичним переходом, хвилі демократизації, арабські країни, механізми демократичного переходу, політичні переговори, політичні актори, політичний компроміс

Problem definition.

Recent legal and political theories often employ the concepts of democratization, democratic transition, and transitional justice that are implemented around the globe, from post-apartheid South Africa and post-communist Europe to Latin American, African and lately Arab countries. The concept of "Democratic Transition" or "Democratization" has been a major topic in political science since the second half of the 1970s. Over the past four decades, a large number of books, studies and reports have appeared on this issue at various

levels: theoretical and practical, quantitative and qualitative, case studies and comparative studies. The democratic transition literature presented many concepts, theoretical arguments, methodological and analytical approaches to tackle with this phenomenon.

The theoretical studies were also concerned with examining and discussing a wide range of issues and variables related to the transition process, whether in terms of their inputs (causes), their patterns (modes of transmission), or their outputs (the nature of post-transition political regimes). This huge academic accumulation came in conjunction with what was called the

"third wave of democratization", which started since the mid-seventies of the twentieth century beginning from southern Europe (Portugal, Spain, Greece), and then extending during the decades of the eighties and nineties to include many countries of Latin America, East and Central Europe, Asia and Africa.

The concept of democratization and democratic transition indicates a finality-driven political process. The final destination of democratic transition is clear from the beginning: a system of democratic government. Despite a number of similarities and overlapping political issues, the process of democratic transition thus clearly needs to be distinguished from postcolonial politics of independence, post conflict peace building, and limited reforms of numerous authoritarian regimes seeking to stabilize power rather than implement full-scale transitions to democracy.

The comparative analysis of the world's democratization tracks contributed to the production of a set of rules, concepts, and assumptions that enabled researchers to describe, analyze, and interpret paths and dynamics that lead to changing political regimes. In this context, a distinct subspecialty emerged in the field of political science that was called "transition science" or democratization studies. The subject of "the science of transition" relates essentially to changing political procedures during the time between the demise of the authoritarian regime and the efforts to establish a democratic system.

Research and publications analysis.

Democratic transition was the subject of investigation of many researchers. Democratic transition studies embrace different views of researchers and scientists. They explored the processes that cover the period between the fall of the old regime and the moment when the power is vested in the coming democratic regime entirely. We'll focus on the studies done by some western scientists like A. Przeworski, Ch. Adrian, F. Fukuyama, G. O'Donnell, J. Linz, Ph. Schmitter, S. Huntington, and some

Arab authors, who express different approaches to the concept of democratic transition.

The aim of this article is to shed some light on the theoretical framework that is rooted in the democratic transition process, by exploring the concept, monitoring and analyzing some theories related to democratic transition, the ways and methods through which the transition process is taking place.

The democratic transition is a set of distinct stages that begins with the demise of authoritarian regimes followed by the emergence of modern democracies seeking to consolidate their systems. This process reflects the redistributing of power between the state and the civil society to ensure a balance between the state and the institutions of society. It is accompanied by the appearance of different centers of power and the introduction of the political debate.

Democratic transition thus can be defined as a political process of establishing or enlarging the possibility of democratic participation and liberalization. Liberties and rights to political participation need to be further cemented by constitution making and rule-of-law state building. Despite the variety of democratic regimes, the common understanding of democratic transitions associates these processes with the concept of constitutional and liberal democracy and the political virtues of constitutionalism. Democratization thus involves constitutional transformations and changes commonly described as transitional justice.

Among the approaches to the meaning of democratic transition we'll pay our attention to G. O'Donnell, who considers the democratic transition as a gradual process that crystallizes the context of the state's relationship within society after a protracted political conflict (O'Donnell, Schmitter, & Whitehead, 1986a).

Another approach to democratic transition belongs to Ch. Adrian. He states that it is the change between systems (Adrian, 1967). By that he means changes in the political system, both deep and shallow, their relations to the

political dimensions that are represented through the cultural dimensions and everything that democratic transition brings within the combined ideologies and the nature of thinking. They may even affect the basic relationships in societies, customs and traditions of individuals, structural and political transformations, where a political path is followed in a manner different from that of the old path. These changes are caused by the presence of contradictions between the above-mentioned dimensions, which lead to the inability of the existing system to deal with them depending on the old methods. In many cases they generate hybrid systems between what was in the old system and what has been established in the new system.

In F. Fukuyama's book "The End of History" the democratic transitions that occurred in the period between 1980s and 1990s is part of a more general process of global modernization and its respective societal transformation are considered. According to Fukuyama (Fukuyama, 1989), twentieth century was a century of conflict between liberalism and absolutist ideologies such as Fascism and Marxism. The collapse of communism, military regimes, apartheid, and autocracies around the world bears witness to the victory of liberalism and its gathering global force

American scientist S. Huntington introduced a concept of waves of democracy by identifying several historical periods or waves of expansion in democratic politics and decision making that occurred globally. He (Huntington, 1993) described the pattern of global democratization as "a group of transitions from nondemocratic to democratic regimes that occur within a specified period of time" (p. 15). The first wave of modern societies democratization was during the nineteenth century (1828–1926). This period was characterized by S. Huntington as minimal democracy. It was followed by the second wave of democratization that began after the second World War. The third wave of democratization started in southern Europe (Greece, Portugal, Spain) and Latin America (Argentina, Chile)

in the period between 1970s–1980s. It spread worldwide and democracy seemed to be like irresistible global tide moving on from one triumph to the next. These waves of transitions were followed by the disintegration of the Soviet bloc countries after the collapse of the Soviet Union in 1991. They were followed by the subsequent dismantlement of autocratic regimes whose existence was based on the Cold War logic, for example, the apartheid system in South Africa (Huntington, 1993, pp. 16–23).

The Middle East and North African countries were not included into democratization waves until Arab Spring revolutions occurred in the end of 2010. Some authors like Eva Bellin, Rafael Bustos and Raymond Hinnebusch argued whether or not the Arab Spring revolutions could be considered as a fourth wave of democratization. In nine years after Arab Spring revolutions, they didn't end up with the establishment of democratic regimes, except for Tunis, which is now still struggling to consolidate its democratic system. Some political and economic reforms with democratic character happened in countries like Morocco, Algeria and Jordan.

The periodization of democratization and democratic transitions into waves assumes that there is a general historical logic and global explanation of these processes. Therefore, the historicizing picture of global democratization is undermined by inconsistencies and comparative flaws in the identification of specific waves. For example, is it possible to consider the democratic transitions in Europe in the 1970s as part of the same process as democratic transitions in Asia in the 1980s and the post-communist countries transitions in the 1990s? Furthermore, the triumphalism of the Western model of liberal democracy and its global primacy have been challenged by the suppression of prodemocracy demonstrations in China in 1989, the establishment of a semi authoritarian regime in Russia, the revival of autocratic populism in Latin America, the return of military rule in Egypt 2013 and other recent forms of nondemocratic politics.

In his efforts to develop the waves of democratization theory, S. Huntington seeks to explain the democratic transition process in terms of a variety of factors such as economic, cultural, social, and external. His theory draws attention to the importance of international factors and their influence on domestic changes. Regional peculiarities reveal some fundamental differences within the countries that abandoned the authoritarian system and built constitutional democratic statehood. The domestic politics, political traditions, practices, and institutions of such states are mostly affected by the global aspects which play an important role in the process of democratization. Global and local aspects coincide and profoundly affect democratic transitions' chances of success.

There are different subdivisions of theories that explain democratic transition. For example, Pridham and Agh (2001) single out four of them:

“the functionalist, the transnational, the genetic and the interactive. These emphasise or concentrate respectively on socio-economic structural conditions, international influences and trends, political elite strategy and decisions, and lastly the dynamic relationship between the political and socio-economic structural conditions.” (p. 6).

Functionalist theories were criticized for focusing on the society and its institutions as a primary unit of analysis and downplaying the role of individual action, also for paying too much attention to material factors. These theories require the existence of the economic development and cultural modernization prerequisites at nation-state level in order for the state to be able to transit to democratic system. Pridham and Agh (2001) study found:

“The combined transformation at both economic and political levels has forced transitologists to take more notes of what D. Rustow called “the deeper layer” of socio-economic conditions and to consider interactions with political democratization... This modification is connected with the view that economic development may not be a

necessary prerequisite for democratic transition, but it correlates well with the sustainability of democracy, hence with the consolidation process”. (p. 6)

The prevailing tendency for theories before democratic transition theory states that it is necessary to wait for a long time until the social and economic preconditions for the transition to democracy are complete, while democratic transition theory emphasizes the political component by focusing on the behavior of political actors rather than socioeconomic development. Democratic transition theories, therefore, explore the autonomy of politics and consider the processes of decision making and negotiating as the most decisive aspects of political and social democratization.

In 1970, Rustow and Dahl were emphasizing that elite values and beliefs were far more important than mass culture (Diamond, Linz, & Lipset, 1988). Political elites could bring democracy into being and hold it together as long as they were tolerant, moderate, ready to compromise, peaceful, successful at finding solutions to pressing problems and, above all, convinced that democracy is a better form of government than any other (Lijphart, 1977). This emphasis on elites gathered additional strength during the third wave, and O'Donnell and Schmitter portrayed transitions from authoritarian rule as a complex of voluntarist processes in which elite's strategizing could have a decisive impact.

G. O'Donnell and Ph. Schmitter states that the process of democratic transition begins with the division of the ruling political elites as a result of reforms from above because of economic or social conditions or defeat in a war (O'Donnell, Schmitter, & Whitehead, 1986a). But this division may open the way to deepening reforms due to popular pressure or alliances between reformist forces in power and the opposition that agree on democratic procedural rules and thereby seek to reduce the uncertainty of a regime transition and its outcome. The nature of the agreement may be decided in a

formal, explicit pact, whereas in some countries no formal pact is signed. Imposed transitions, in contrast, are designed and implemented unilaterally by ruling autocratic elites with little or no negotiation with opposition elites (Stokke, 2019). The situation varies according to the power of the ruling elite, the economic success of the previous regime, the strength of the opposition, and some other factors. In both cases, however, it requires neutralizing the extremists in the political system and in the opposition. The democratic transition studies focus on the old conflict between the left and the right in southern Europe and South America, and between moderates and extremists, that has become the field of G. O'Donnell and Ph. Schmitter research.

Authors like O'Donnell and Schmitter argue that political elites' attitudes, calculations, and agreements determine if there is a serious possibility of a democratic transition (O'Donnell, Schmitter, & Whitehead, 1986a). Its main driver is not necessarily economic, the driving motivation of leaders may be completely unexpected from the perspective of those who adopt structural approaches. There are circumstances in which the concern for reputation becomes an example of the importance of satisfying material desires.

In case of Arab countries, before the Arab Spring, there were no serious reforms in Arab political systems. Some of these reforms occurred as a result of external pressure. They were often formal, aimed to silence the opposition and calming the street. After the end of the Cold War, the Western powers, represented by the United States and its allies in Western Europe, no longer needed to support dictatorships to fight communism. They were urging states in Latin America and in other parts of the world to transfer to democratic systems of governing. The Arab region was an exception, where the states have made only cosmetic adjustments in their political systems. Some of the reasons for this exception were rooted in western control over oil resources and providing Israel's security.

A democratically elected government may not allow Western powers to control oil resources, and also such a government may support the desire of the Arab street to announce a political, economic, or military war against Israel, the main US ally. Thus, the US and some western power might lose their influence in the region. Before the Arab Spring, the West dealt with the Arab region with the logic of the Cold War.

The transitions framework builds in several alternative paths. According to Juan Linz, the most important is the urgency of the political opening, which ranges from a speedy extrication to painfully slow transition from above (Linz, 1996). When military wants to extricate itself from responsibility for an economic or military calamity, the transition becomes faster and more certain (Przeworski, 2000). When a military government earns some legitimacy from successful governance, it can dictate the pace and the terms of the transition over a longer period of time, as in case of Egypt in recent days.

Democratic transitions involve a contingent institutional compromise between political elites. As A. Przeworski commented (O'Donnell, Schmitter, & Whitehead, 1986b):

"If a Peaceful transition to democracy is to be possible, the first problem to be solved is how to institutionalize uncertainty without threatening the interests of those who can still reverse the process." (p. 60)

Since democracy cannot guarantee no one's interests, authoritarian politicians and democratic opposition resort to using the mechanism of negotiations, facilitating compromises, and engendering trust between political elites in order to contain the threat of political violence and avoid chaos and coups against the state.

When Argentina succeeded in the transition to democracy in 1983, there was fear by the military in all of Brazil and Uruguay that the democratic experience will be soon repeated in these countries. Establishing a civil democratic

system would bring with it the dangers of revanchism, the military would be made responsible for last human rights violations and economic scandals. The new presidents in Brazil Tancredo Neves and Uruguay Julio Sanguinetti had to enter into non-aggression pacts with the army to ensure the army's neutrality in the elections. The pacts provided that in return for the military accepting the result of the elections there would be no investigation or purge of the military following their return to the barracks (Third World Quarterly Journal, 1985).

The positions and tendencies of the political elites in the negotiations determine the future of democracy in the country. Democracy arises as a result of an agreement between the moderates from the regime and the opposition at the outset and the isolation of extremists from both sides (Schienmann, 2005). And they usually agree on the procedural rules but insist on their own principles. This agreement will be the mutual ground between political actors for re-establishing formal institutions that can manage social conflict and the peaceful transition of power.

The strategy of political compromise has a major impact on the stability of society during the democratic transition period. For example, during the Velvet Revolution in Czechoslovakia 1989, the public support for the opposition were being demonstrated in streets and squares, the hardline dominated government was against democratic transition. In these circumstances, however, the political talks are not dominated by the logic of political compromise but by the need to contain the risk of political violence and to facilitate revolutionary change. When representatives of authoritarian regimes are forced by the revolutionary situation to announce the need for political reforms, it is political talks, rather than the legitimately negotiated transitional rules, that guarantee the peaceful nature of a revolution.

The revolutionary situation in case of Tunis in the end of 2010 and popular demonstrations in Algeria in February 2019 didn't lead to

political talks between authoritarian regime and the opposition to make political reforms. In fact, it was the army who decided to take a side of the people and remove the president Bin-Ali in Tunis and Bu-Taflia in Algeria from presidency and open the road for a democratic transition by allowing the political elections to be held. In this situation, the political talks happened after the removing of the old regime by the army. The political talks started between a new winning party in the new elections and the opposition in spite of the fact that some of the representative of the opposition members belonged to the old authoritarian regime.

To understand the coherence factor of the army in the political system, we should pay attention to the following peculiarity. A democratic transition cannot be successful if its beginning was reformative. The revolutionary events presuppose creating a rift in the authoritarian regime through popular mobilization. There would not be reforms from above. If the army sided with the revolution or was neutral towards the democratization process, then the revolution could succeed in creating a rift in the authoritarian system.

In the case of Egypt 2011, as a result of the demonstrations that lasted 3 weeks, the army pushed President Hosni Mubarak to resign from the presidency and handed over the power to the army. Although the army allowed the establishment of real parliamentary and presidential elections for the first time in modern Egypt's history, it had a special agenda that was later identified after the arrival of the Islamist opposition led by Mohamed Morsi (ruled from 2012, remained in power for a year until the military coup of 2013). The army's pursuit of political power led to the failure of the democratic transition in Egypt before the consolidation process began. What happened in Egypt is similar to what happened in Chile where a democratically elected president ruled for a year and a half before a military coup in 1973 led by Pinochet. After that Pinochet ruled the country for seventeen years.

In Yemen 2011, the revolution did not reach the overthrow of the regime, but it accomplished a deal to co-govern the country by the authoritarian rule and the opposition. But this partnership failed due to a coup organized by a sectarian political current (The Houthis), which used armed forces to end the process of democratization. There is a large ethnic and sectarian rift in Yemen that had its effect on canceling the democratic transition. Other forces that contributed to this process, were represented by the intervention of countries like Saudi Arabia. This external factor was crucial for the internal affairs in Yemen.

In general, Political talks are considered as the first step towards a competitive multiparty democracy. Furthermore, rules of negotiation and the mutual recognition of opposing parties create conditions that would favor their interests in the newly established political system. When a political compromise is reached between the ruling elite and the opposition forces as a result of a kind of relative balance in the balance of power between the two parties. The ruling elite will be convinced that it is unable to continue with closed policies and repressive practices due to internal and external pressures and that political openness and the transition to some form of a democratic system within an agreement with the opposition that guarantees some of the ruling elite interests.

On the other side, the opposition forces seem unable to overthrow the regime, and therefore find that they have no alternative but to negotiate and bargain with the ruling elite in order to move to democracy. It is noted that negotiations and bargaining between the two sides took place in many cases against the backdrop of popular demonstrations and protests driven by the opposition forces, and repressive practices by the authority. This pattern of transmission has occurred in several countries, including Poland, South Africa, El Salvador, and Nicaragua.

Political talks can represent the absent or weak legitimacy of the authoritarian regime and

start the process of democratization by paving the way for a referendum, general democratic elections, and a new constitution. They start as a top-down process of negotiated reforms and systemic changes and open the possibility of political participation and democratic elections or a referendum. The negotiated referenda usually include questions on the form of the state, parliamentary and presidential elections, the formation of a constitutional assembly, etc.

P. Schmitter (1995, pp. 8–12) in his article mentioned twelve lessons he found during his study of the democratic transition processes. We will mention some of them here:

- Democracy is not inevitable and it is revocable. Democracy is not necessary: neither does it fulfill a functional requisite for capitalism, nor does it respond to some ethical imperative of social evolution.

- Transitions from autocratic or authoritarian regimes can lead to diverse outcomes. Four of them seem generically possible, although their probability varies considerably from case to case: (1) regression to autocracy. (2) creation of a hybrid regime. (3) persistence of an unconsolidated democracy or (4) consolidation of a viable democracy.

- Each type of democracy has its own distinctive way of consolidating itself especially its own rhythm and sequence; no single path to consolidation is necessarily a guarantee for the future stability or viability of all types of democracy.

- The eventual outcome of democratization depends in large measure on the sequence with which actors tackle the inevitable multiple transformations that are necessary.

- Transitions to democracy rarely happen in isolation. without the simultaneous presence of other demands and other processes of profound change in socio-economic structures and cultural values.

- The relevance of the international context tends to increase monotonically and to change in intensity with each successive demise of autocracy and attempts to establish democracy.

Conclusion.

The theory of democratic transition will remain among the priorities of research agendas in the field of comparative politics in the future because there are new perspectives for research in this field on the one hand. Also, many of the sub-issues associated with it have not yet been resolved, and are still widely debated on the other hand. Common global trends are as important as local, regional, and historical differences, and the general modern drive toward democratization can hardly obscure political contingencies and the reversibility of the whole process. The external factor can play an important role in supporting democratic development in countries that have the capabilities to make them more amenable to democratic transition. Must be one of the lessons that can be learned from different global successful transitions experiences is that the well managed transitional phase for establishing a democratic system on a clear road map through consensus between the main political actors prevents internal divisions and occurring conflicts thus preserving national

unity. This consensus is preceded by many political talks and negotiations to ensure mutual interests of the negotiating parties. The attitudes and tendencies of political elites and the degree of trust to each other to implement the negotiated solution are major factors in determining whether negotiations are successful. The mechanism of negotiation has a major impact on the stability of society during the democratic transition period. The failure of negotiations conducted by the representatives of a political system and the opposition may lead to paralysis of political life and the use of violence to achieve the desired goals by force. Therefore, it is necessary to neutralize the hardliners from the negotiations between the political system and the opposition, and give the way for moderates on both sides to work for a political settlement that will ensure a peaceful transition to democracy. The success of a negotiating process and a political settlement can lead to practices of democracy promotion in terms of producing outcomes that imply a partial and gradual development in line with basic democratic principles.

REFERENCES

- Adrian, Ch. (1967). *State and Local Governments*. McGraw-Hill, New York. Retrieved from https://www.abebooks.com/9780070004283/State-Local-Governments-charles-adrian-0070004285/plp?cm_sp=plped-_1-_image.
- Diamond, L., Linz, J., & Lipset, S. (1988). *Democracy in Developing Countries*. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/157032?seq=1>.
- Fukuyama, F. (1989). *The End of History? Center for the National Interest*. Retrieved from https://www.embl.de/aboutus/science_society/discussion/discussion_2006/ref1-22june06.pdf.
- Huntington, S. (1993). *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. P. 15 (pp. 156–23). The University of Oklahoma, Norman, Publishing Division of the University. Retrieved from https://books.google.com.ua/books?hl=en&lr=&id=6REC58gdt2sC&oi=fnd&pg=PR11&dq=Huntington+1993&ots=S44SJICDE2&sig=G4X7YdlHWn3SRogy1BtWGPnD5YU&redir_esc=y#v=onepage&q=Huntington%201993&f=false.
- Lijphart, A. (1977). *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*. Yale University Press. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/j.ctt1dszvhq>.
- Linz, J. (1996). *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. The Johns Hopkins University Press. Retrieved from https://books.google.com.ua/books?id=TqRn1lAypsgC&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false.
- O'Donnell, G., Schmitter, Ph., & Whitehead, I. (1986a). *Transition from Authoritarian Rule: Tentative Conclusion about Uncertain Democracies*. The Johns Hopkins University Press. Retrieved from https://books.google.com.ua/books?hl=en&lr=&id=H51Ctdhe8scC&oi=fnd&pg=PP2&dq=O%27Donnell+and+Schmitter+Transitions+from+Authoritarian+Rule:+Comparative+Perspectives&ots=vbe_LqlaxM&sig=K7rBf5mH57iFQOk1fxah6GtKu4Q&redir_esc=y#v=onepage&q=O'Donnell%20and%20Schmitter%20Transitions%20from%20Authoritarian%20Rule%20A%20Comparative%20Perspectives&f=false.
- O'Donnell, G., Schmitter, Ph., & Whitehead, I. (1986b). *Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives*. (Vol. 3, p. 60). The Johns Hopkins University Press. Retrieved from <https://books.google.com.ua/books?id=5HkSS5BEBKLS&pg=PA60&lpg=PA60&dq=the+first+problem+to+be+solved+is+how+to+institutionalize>

+uncertainty+without+threatening+the+interests+of+those+who+can+still+reverse+the+process&source=bl&ots=5LeetL8Eu8&sig=ACfU3U3yeDIVIf-7kH1G93VCzhKqtuHrQw&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwIU562IguZqAhXUwsQBHXIQDdoQ6AEwAHoECDAQAQ#v=onepage&q=the%20first%20problem%20to%20be%20solved%20is%20how%20to%20institutionalize%20uncertainty%20without%20threatening%20the%20interests%20of%20those%20who%20can%20still%20reverse%20the%20process&f=false

Pridham, G., & Agh, A. (2001). *Prospects for Democratic Consolidation in East-Central Europe*. (p. 6). Manchester University Press. Retrieved from https://books.google.com.ua/books?id=wjtQMZljCHQC&pg=PA7&lpg=PA7&dq=what+is+functionalist+theories+of+democratic+transition&source=bl&ots=BbPYUoa g8v&sig=ACfU3U2j1vQImDh-haxeT4KA_BoDPhjomQ&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwiM5airr3qAhVs-ioKHW4GCMwQ6AEwAXoECC8QAQ#v=onepage&q=what%20is%20functionalist%20theories%20of%20democratic%20transition&f=false

Przeworski, A. (2000). *Democracy and Development Political Institutions and Well-Being in the World, 1950-1990*. The Press Syndicate of the University of Cambridge. Retrieved from https://books.google.com.ua/books/about/Democracy_and_Development.html?id=uiFH5dh12p0C&redir_esc=y.

Schiemann, J. (2005). *The Politics of Pact-Making: Hungary's Negotiated Transition to Democracy in Comparative Perspective*. Retrieved from https://books.google.com.ua/books?id=-WLHAAAAQBAJ&pg=PA27&lpg=PA27&dq=o%27donnell+negotiations+between+hardliners+and+softliners&source=bl&ots=CSlzRH0vkf&sig=ACfU3U1e3G8u77NtQlkJJbPjF02W9gZGJQ&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwj_6euK2sHqAhXnl4sKHeooCeIQ6AEwAHoECC0QAQ#v=onepage&q=o'donnell%20negotiations%20between%20hardliners%20and%20softliners&f=false.

Schmitter, Ph. (1995). *Is It Safe for Transistologists & Consolidiologists to travel to the Middle East and North Africa?* (pp. 8–12). Stanford University. Retrieved from https://fsi-live.s3.us-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/evnts/media/Article_-_M-EAST3.pdf.

Stokke, K., & Aung, S. (October 2019). Transition to Democracy or Hybrid Regime? The Dynamics and Outcomes of Democratization in Myanmar. *Eur J Dev Res*, 32, 274–293. Retrieved from <https://link.springer.com/article/10.1057/s41287-019-00247-x>.

Third World Quarterly. (1985). *Editorial: On Negotiating Democratic Transition*. Taylor & Francis, Ltd. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/3991598?seq=1>.

Харб Мустафа

Аспірант

Харківський національний університет
ім. В. Н. Каразіна

Email: mustafa.harb07@gmail.com

Harb Mustafa

Ph.D. Student

V. N. Karazin Kharkiv National University

Цитування: Харб, М. (2020) Теоретичні основи демократичного переходу: механізми демократизації. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (6–7), 55–64. doi: 10.15421/172065

Citation: Harb, M. (2020). Theoretical Framework of Democratic Transition: Mechanisms of Democratization. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (6–7), 55–64. doi: 10.15421/172065

Стаття надійшла / Article arrived: 12.08.2020

Схвалено до друку / Accepted: 21.08.2020

Тотальні інституції в політиці соціального контролю

Дмитро Ягунов, Донецький національний університет ім. Василя Стуса

Стаття присвячена дослідженню соціального контролю та функціонуванню тотальних інституцій в політиці соціального контролю в умовах суспільства Постмодерну. Актуальність дослідження обумовлена якісно новими тенденціями розвитку суспільства Постмодерну, де кримінальна юстиція дедалі більше перестає бути власне класичною юстицією у традиційному розумінні, і дедалі більше проявляє себе як політичний інструмент. У своєму дослідженні автор відходить від традиційного підходу щодо соціального контролю, який у світлі класичних поглядів здійснюється суспільством за «девіантами». Результати. Автор постулює, що у новій системі координат суспільства Постмодерну розширюється коло девіантів за рахунок потенційних (іноді навіть просто задекларованих) девіантів, а ключовими категоріями захисту суспільства стають не «злочин» та «справедливе й законне покарання», а більш глибокий та проникаючий соціальний контроль над значно більшими групами населення за допомогою формально незалежних інституцій. Зазначений вище процес характеризується тим, що чіткі кордони між такими закритими тотальними інституціями та неінституційними додатками розчиняються. Так само розчиняються кордони між згаданими вище «чесними громадянами» та «девіантами» (навіть злочинцями). Виявлено, що у сучасних умовах вже не суспільство здійснює соціальний контроль, а соціальний контроль здійснюється над суспільством з боку держави та навіть приватних суб'єктів, які мають національну або навіть транснаціональну владу. Висновки. У статті робиться висновок, що в умовах суспільства Постмодерну покарання та інші форми соціального контролю позбавлені традиційних цілей (включаючи «виправлення» або «перевиховання» девіантів). Суспільство перестає бути суб'єктом соціального контролю та перетворюється на його об'єкт, піддаючись впливу процесів net-widening, внаслідок чого суспільство Постмодерну набуває ознак карцерного суспільства, де національні системи соціального контролю (включаючи тотальні інституції) стають більш мобільними та набувають якісно нових форм, значущості та значення.

Ключові слова: соціальний контроль, тотальні інституції, карцерне суспільство, девіанти, девіантна поведінка, ресоціалізація, виправлення, убезпечення суспільства, глобалізація

Total institutions in the policy of social control

Dmytro Yagunov, Vasyl' Stus Donetsk National University

The article is focused on the research of social control and functioning of total institutions in the social control policy in the Postmodern society. Topicality. The relevance of this study is explained with qualitatively new trends in the development of the Postmodern society, where criminal justice is increasingly ceasing to be actually classical justice in the traditional sense, and is increasingly manifesting itself as a purely political tool. In the paper, the author departs from the traditional approach to social control, which in the light of classical views is carried out by society on the "deviant". Results. The author postulates that in the new coordinate system of Postmodern society number of deviants expands due to potential (sometimes even simply declared) deviants. The key categories of protection of society are not "crime" and "just and lawful punishment" but deeper and penetrating social control over much larger groups with the help of formally independent institutions. The above process is characterized by the fact that clear boundaries between such closed total institutions and non-institutional applications are blurring. The boundaries between the above-mentioned "honest citizens" and "deviants" (even criminals) are also blurring. It has been found that in modern conditions, society no longer exercises social control, but social control over society by the state and even private entities that have national or even transnational power. Conclusion. The article concludes that in the Postmodern society, punishment and other forms of social control are devoid of traditional goals (including "correction" or "re-education" of deviants). Society ceases to be a subject of social control and becomes its object, exposed to net-widening processes, as a result of which the Postmodern society acquires the characteristics of a carceral society, where national social control systems (including total institutions) become more mobile and acquire qualitatively new forms, significance and significance.

Keywords: social control, total institutions, carceral society, deviants, deviant behavior, resocialization, correction, social safety, globalization

Тотальные институты в политике социального контроля

Дмитрий Ягунов, Донецкий национальный университет им. Василя Стуса

Статья посвящена исследованию социального контроля и функционированию тотальных институтов в политике социального контроля в условиях общества Постмодерна. Актуальность исследования обусловлена качественно новыми тенденциями развития общества Постмодерна, где уголовная юстиция все больше перестает быть собственно классической юстицией в традиционном понимании, и все больше проявляет себя как политический инструмент. В своем исследовании автор отходит от традиционного подхода к социальному контролю, в свете классических взглядов осуществляется обществом «девианты».

Результаты. Автор постулирует, что в новой системе координат общества постмодерна расширяется круг девиантов за счет потенциальных (иногда даже просто задекларированных) девиантов, а ключевыми категориями защиты общества становятся не «преступление» и «справедливое и законное наказание», а более глубокий и проникающий социальный контроль над значительно больше группами населения с помощью формально независимых институтов. Указанный выше процесс характеризуется тем, что четкие границы между такими закрытыми тотальными институтами и неинституциональными приложениями растворяются. Так же растворяются границы между упомянутыми выше «честными гражданами» и «девиантами» (даже преступниками). Выявлено, что в современных условиях уже не общество осуществляет социальный контроль, а социальный контроль осуществляется над обществом со стороны государства и даже частных субъектов, имеющих национальную или даже транснациональную власть. Выводы. В статье делается вывод, что в условиях общества Постмодерна наказания и другие формы социального контроля лишены традиционных целей (включая «исправление» или «перевоспитания» девиантов). Общество перестает быть субъектом социального контроля и превращается в его объект, подвергаясь воздействию процессов net-widening, в результате чего общество Постмодерна приобретает признаки карцерного общества, где национальные системы социального контроля (включая тотальные институты) становятся более мобильными и приобретают качественно новые формы, значимость и значение.

Ключевые слова: социальный контроль, тотальные институты, карцерное общество, девианты, девиантное поведение, ресоциализация, исправление, защита общества, глобализация

Вступ

Поняття соціального контролю є одним з найдавніших понять політичної науки та соціології. Питанням соціального контролю присвячували свою увагу такі дослідники, як В. Авер'янов, Б. Афанасьєв, А. Габіані, Я. Гілінський, Т. Коломось, В. Корнякова, В. Кондов, В. Кудрявцев, О. Мазурик, Л. Орбан-Лембрик, В. Налуцишин, В. Пальченкова, Л. Ращупкіна, Л. Рогатіна, І. Филиппова. Серед зарубіжних можна назвати праці З. Баумана, У. Бека, Д. Блека, М. Вебера, Ж. Дельоза, Е. Дюркгейма, С. Коена, О. Конта, О. Кіркхеймера, М. Лінча, Р. Мертона, Дж. Роттера, Г. Руше, Є. Скулла, Н. Смелзера, М. Фуко та ін.

Концепція соціального контролю значною мірою представлена та розкрита у наукових працях кінця XIX – початку XX століття, де фокус робився на необхідності та спроможності суспільства забезпечувати суспільний порядок без явного або загрозового застосування сили та насильства.

Загалом трактування соціального контролю традиційно зводиться до здатності групи або суспільства до саморегулювання і збереження гармонії та єдності в соціальному житті, отже, розглядалися в контексті забезпечення соціального порядку (Мазурик, 2011, с. 171). Тому в межах такого підходу соціальний контроль насамперед розглядається як соціальний стан суспільства, який спирається на відносно високий ступінь консенсусу та гармонійні соціальні відносини.

Водночас соціальний контроль розглядається як інструментарій, за допомогою якого суспільство здійснює вплив на певних осіб або соціальні групи, які визначені як девіанти. Соціальний контроль асоціюється з різними формами та відповідними процесами протидії поведінці, яка вважається небажаною або забороненою у тому чи іншому суспільстві, що, відповідно, підтримується певним переліком санкцій до девіантів. Так, Я. Гілінський розглядав соціальний кон-

троль як сукупність засобів і методів реакції суспільства на небажані форми девіантної поведінки з метою їх усунення або мінімізації (Гишинский, 2007, с. 428). Л. Орбан-Лембрик (2005, с. 71–82) цю ж проблему аналізує під кутом «асоціалізації» та як наслідок девіантної поведінки. Окремі автори досліджують соціальний контроль крізь призму соціальної відповідальності (Филиппова, & Рашупкіна, 2018, с. 116–119).

Відповідно, тотальні інституції у політичній науці обґрунтовано розглядаються як один з найбільш важливих складових соціального контролю та захисту суспільства від загрозливих для суспільства проявів девіантності.

Проте актуальність та новизна цього дослідження обмовлена якісно новими тенденціями розвитку суспільства Постмодерну, де кримінальна юстиція дедалі більше перестає бути власне класичною юстицією у традиційному розумінні, і дедалі більше проявляє себе як винятково політичний інструмент, який ставить на порядку денному актуальні питання: 1) хто, кого, як та з якою метою контролює в системі координат соціального контролю; 2) який статус має суспільство у системі координат соціального контролю – суб'єкту чи об'єкту; 3) який статус має людина у системі координат соціального контролю – суб'єкту чи об'єкту.

Згідно з усталеною точкою зору, соціальний контроль здійснюється суспільством за тими, кого ми умовно назовемо як «девіанти», де ключове місце посідає класична модель захисту суспільства з ключовими категоріями «злочин» та «справедливе й законне покарання» з її традиційними «цілями» щодо «девіантів» (кара, загальна превенція, спеціальна превенція, виправлення тощо). Для класичного підходу перелік девіантів традиційно є доволі обмеженим, де девіанти (передусім злочинці, ув'язнені, засуджені, колишні ув'язнені) є основною цільовою групою контрольних реакцій. Водночас існує чіткий кордон між «девіантами» та «чесними громадянами» (або, що є більш актуальним сьогодні – «чесними платниками податків»).

Новизна цього дослідження полягає у тому, що автор постулює, що у новій системі координат суспільства Постмодерну значно розширюється коло девіантів за рахунок збільшення потенційних (іноді навіть просто

задекларованих) проявів девіантної поведінки, де ключовими категоріями захисту суспільства стають не «злочин» та «справедливе й законне покарання», а більш глибокий та проникаючий соціальний контроль над значно більшими групами населення за допомогою різних тотальних інституцій.

Зазначений вище процес додатково характеризується тим, що чіткі кордони між тотальними інституціями та неінституційними додатками поступово розчиняються. Так само поступово розчиняються кордони між «чесними громадянами» та «девіантами» (навіть злочинцями).

Відтак одразу ж зауважимо, що до тотальних інституцій у цьому дослідженні ми цілеспрямовано відносимо не лише інституції, які традиційно розглядаються як «тотальні» у звично широкому сенсі й розумінні. У цьому дослідженні до тотальних інституцій ми будемо відносити всі інституції, які функціонують у системі виконання покарань, здійснення нагляду за злочинцями, іншими категоріями девіантів та «особами з небезпечною/підозрілою поведінкою» у спеціально відведених ізольованих місцях, у «вільному суспільстві» або віртуальному просторі.

Причому вже не суспільство здійснює соціальний контроль, а соціальний контроль здійснюється над суспільством з боку держави та навіть приватних суб'єктів, які мають національну або навіть транснаціональну владу. Причому останні все найчастіше виступають у ролі контролерів (прикладом чого є діяльність міжнародних транснаціональних в'язничних корпорацій).

Проте головним тут є те, що, по-перше, на відміну від класичного підходу, цілі соціального контролю не базуються на концепції людини зі свободою волі. По-друге, для альтернативного підходу, який ми називаємо позитивістським, перелік девіантів є необмеженим і таким, що постійно оновлюється та розширюється за рахунок включення тих категорій осіб, які являють реальну або демонструють потенційну небезпеку для акторів, які мають владу у суспільстві Постмодерну. Тому слушною є думка В. Пальченкової, що категорія соціального контролю охоплює набагато ширше коло засобів впливу на соціально значущу поведінку особи, до яких належать, крім правових засобів, ще й ті, що

завичай ігноруються правознавцями (Пальченкова, 2015).

Актуальність цього дослідження полягає у тому, що у ньому ми рішуче відступаємо від класичного підходу до сутності поняття «соціальний контроль», наприклад, від того, що зображує В. Налуцишин: «Загалом, філософія Нового часу закріпила основоположні ідеї, які стали підґрунтям концепції соціального контролю та правового порядку, а саме ... метою правового порядку визнавався мир; соціальний контроль повинен здійснюватися двосторонньо (з боку держави та з боку громадянського суспільства); примус як метод соціального контролю повинен бути правомірним» (Налуцишин, 2017). Тому, вважаємо, що слушною є думка В. Кондова, що крізь призму постмодерністської соціології поняття «соціальний контроль» відображує певні репресивні та примусово-насилені механізми впливу на різні форми індивідуальної поведінки окремих особистостей (Кондов, 2017, с. 19).

Іншими словами, суспільство та навіть ті ж самі «чесні громадяни» або «чесні платники податків» перестають бути суб'єктом соціального контролю та перетворюються на об'єкти більш проникливого й технологічного соціального контролю нового змісту та сутності, зазнаючи впливу процесів *netwidening*, внаслідок чого суспільство Постмодерну набуває ознак карцерного суспільства, де, відповідно, й самі національні системи соціального контролю (включаючи тотальні інституції) набувають якісно нових форм, значущості та значення.

Саме у такому широкому підході полягає новизна цього дослідження, адже саме такий широкий підхід, на наш погляд, відрізняє політичну проблематику цього дослідження від проблематики суто юридичної, яка в силу традиційно вузького підходу не може надати відповідь на актуальні питання здійснення соціального контролю у сучасному суспільстві за особами, які вважаються формально небезпечними в силу вчинення злочинів, проявів певної поведінки або інших дій, які формально вважаються неприйнятними та/або небезпечними для соціального та політичного розвитку.

Результати дослідження

Дослідивши сутність контрольних механізмів сучасного суспільства, стає оче-

видним, що класичних поглядів на сутність девіантної поведінки та відповідної реакції на девіантну поведінку замало. Класичний підхід у силу своєї формалізованості не може надати відповіді на найбільш актуальні питання сучасного соціального розвитку.

Мішель Фуко у своїх глибоких та фундаментальних працях проаналізував «дисциплінарні суспільства», які існували до XX століття, на заміну яким прийшли «суспільства контролю» (Deleuze, 1992). Проте в умовах сьогодення навіть поглядів Мішеля Фуко з категорією «дисциплінарних суспільств», які є базовими для цілей цього дослідження, замало для пояснення сутності контрольованого суспільства Постмодерну, в якому, за концепцією Жіля Дельоза, відбулося перетворення «*individuals*» на «*dividuals*» (Ruffolo, 2008).

У 1979 році американський соціолог Стенлі Кoen сформулював своє бачення нового світоустрою у свій відомій праці «Каральне місто», яке вирізнялося наступними характеристиками: 1) розповсюдження та проникнення соціального контролю далеко за стіни тотальних інституцій, розмивання просторових меж, які позначають відмінності між свободою та несвободою, ув'язненими та вільними особами, злочинцями та «чесними громадянами»; 2) поява виправних інституцій, в яких «корекційне» втручання та контроль тонко оцінюються відповідно до індивідуальних «потреб», про які «клієнти» таких інституцій можуть навіть не знати; 3) розширення «контрольованого простору», що є результатом нечітких визначень «нормальності» та «девіантності».

С. Кoen уявляв своє «каральне місто» як громаду, побудовану на проникливих механізмах соціального контролю з невизначеними кордонами між різними соціальними групами та категоріями громадян. Гадаємо, варто підкреслити, що з моменту виходу цієї праці С. Коена її актуальність не лише зростає, проте й примушує заявити про необхідність більшої уваги до такого погляду, що ми й пропонуємо у нашому дослідженні.

Питання функціонування тотальних інституцій задля здійснення соціального контролю девіантів, а також політичного та морального обґрунтування цілей застосування заходів примусу завжди були предметом уваги політологів, філософів, юристів та соціо-

логів. Дослідження тих чи інших цілей впливу на злочинців та інших девіантів отримало свій розвиток у наукових працях філософів та вчених, які належали до різних шкіл, серед яких основоположне місце посідають класична школа та позитивістська школа.

Звичайно, що в процесі розвитку політичної науки, соціології та науки кримінального права було вироблено й інші школи, які пояснювали природу девіантної (злочинної) поведінки та пропонували релевантне інституційне оформлення реакції на девіантну та злочинну поведінку. Проте здебільшого вся увага фокусується саме на традиційній дискусії щодо свободи волі, що зазвичай аналізується в контексті традиційного протистояння саме між класичною та позитивістською школами.

Актуальність саме політологічного дослідження цілей, завдань та принципів впливу на злочинців та інших девіантів з боку національних систем кримінальної юстиції, і, що є більш важливим, відповідних тотальних інституцій, полягає в тому, що система соціального контролю суспільства Постмодерну перестала бути «сором'язливою» та приховувати реальні цілі впливу на суспільство та окремі соціальні групи, представники яких отримують стигму девіантів.

Так відсутність «доказової перспективи» у декларативно-традиційних цілей, вироблених у межах класичної школи, привело до того, що в XXI столітті класична школа знову стала почувати себе більш ніж «незручно» в умовах політичних реалій суспільства Постмодерну. Відтак настав час говорити про певну здорову концентрацію та межі допустимого політичного лицемірства, який є характерним для публічної політики сучасних національних держав у сфері запобігання злочинності та, зокрема, пенітенціарної політики.

Проте, обґрунтовуючи актуальність проблематики цього дослідження, варто додати, що для аналізу цілей впливу на девіантів звернення лише до ідей представників тієї чи іншої школи є більш недостатнім. Традиційні уявлення щодо правосуддя та функцій суду, можливо, задовольняють прибічників класики, які можуть дуже легко возвести ззовні міцну конструкцію з категорій «покарання» та «цілей покарання», «забетонувавши» все це за допомогою «засобів виправлення».

«Лобове зіткнення» позитивізму та класики не дало перемоги жодній зі сторін. Проте «троянським конем» позитивізму стала, врешті-решт, не критика уявлень інституту покарання, цілей покарання та засобів «виправлення» девіантів, а передусім аналіз сутності класичного правосуддя, який виявив багато вад класичного підходу. Причому йдеться про вади, які стосувалися не суб'єктивного сприйняття цієї функції, а певних об'єктивних складових. І серед багатьох інших заслуг, якими має пишатися позитивістська школа, є розбудова ланки між правосуддям та впливом на девіантів в умовах закритих тотальних інституцій, зокрема між судом та в'язницею.

Питання є очевидним: злочин та покарання в очах судді є абсолютно іншим, аніж злочин і покарання для в'язничного офіцера або працівника служби пробації. Краще сказати, що зв'язка «злочин – покарання» в очах судді замінюються на зв'язку «покарання – злочинець».

Справа навіть не в об'єктах, а у методах їх оцінки, аналізу та ставлення до них. Злочинець для тотальних інституцій – це не та особа, яка була «прив'язана» до злочину і час від часу протягом кримінального процесу попадала до сфери соціального контролю. У нових умовах суспільства Постмодерну злочинець ще більше, аніж раніше трансформується у делінквента, на якому й фокусується увага тотальних інституцій, а головне – політичних акторів, які здійснюють вплив на тотальні інституції та зацікавлені у досягненні певних показників діяльності тотальних інституцій.

«Людина», про яку говорили та мріяли класики (і як наслідок прибічники класичних поглядів на сутність соціального контролю), людина раціональна, людина, який вільно робить свій вибір, використовуючи свій раціоналізм, зникає. Як слушно виокремив Мішель Фуко, на її місці виникають два актори, один з яких – девіант/злочинець, який доволі нетривалий час грає свою роль у суді в якості додатку до акту девіантної поведінки або злочину, а другий – делінквент, який є об'єктом справжньої, позасудової індивідуалізації, і на якого обрушується вся сила сили каральної влади, за свою природою непадконтрольної суду.

Мішель Фуко свого часу слушно зазначив, що правосуддя, пробігаючи поглядом повз злочинця, запитує: «Що за його плечима? Яка дії привела його сюди?» І, знайшовши цю дію, правосуддя міцно її захоплює з усіма відомими правосудними наслідками, значною мірою забувши про самого злочинця. І вже потім, передавши девіанта тотальній інституції, правосуддя наївно очікує, що тотальна інституція буде цікавитися тим, що є «за плечима» злочинця, що є тією забороненою дією, яка, власне, і залучила злочинця до орбіти правосуддя.

Тотальна інституція байдужа до дії.

Натомість вона пильно дивиться на самого девіанта, який, як виявляється, вже таким не є.

Причина очевидна: злочинець вже перетворився на абсолютно інший об'єкт соціального контролю.

Головне для тотальної інституції – не судовий вирок, причому далеко не вирок. Вирок – це лише супровідний лист до вельми незвичного додатку, який за час пересилання встиг докорінно змінитися: «Я – директор в'язниці. Ви – ув'язнені. Тому вас надіслали до мене», – говорить директор в'язниці у відомому фільмі «Втеча з Шоушенку». І лише після появи злочинця у в'язниці (проте вже у вигляді делінквента) з ним починається робота, де він вивчається у повному обсязі, а вирок розглядається лише як формально-необхідний сірий папірець, головне призначення якого полягає, щоб не «прогавити» час звільнення повністю або умовно-достроково.

У світлі класичних поглядів суддя – це «золотий ідол», який лише дотикається до високих філософських ідей. Лише йому надано право вирішувати високі питання справедливості та гуманізму. Суддя – це «напівбог». Він, який стоїть високо на цим приземленим для нього процесом виконання покарань. Складається враження, що «судове» перебуває над «пенітенціарним». Проте цей ідол не помічає, що «знизу» завжди постає питання, а чи знають «там», на «Олімпі», що саме відбувається «тут», «внизу». Тому для позитивістів суддя має не лише перебувати на «капітанському містку», а доволі часто спускатися до «машинного відділення». І чим частіше, тим краще.

У цьому контексті варто звернути увагу на цікаву трансформацію. У часи Середньовіччя виконання покарань було сферою правосуддя. Потім між правосуддям та ви-

конанням покарань з'явилася велика прірва, коли виправлення девіантів було проголошено як мета покарання, і покарання стали переважно «виправними», виконання покарань стало адміністративною діяльністю.

Правосуддя максимально віддалилося від «занадто приземленої» функції виконання покарань, якої не варто торкатися ідолів. І ув'язнення також забуло, що колись воно було частиною правосуддя. Але потім правосуддя, само не помічаючи того, опинилося у пастці того, що сьогодні є «функціонуванням закритих тотальних інституцій». Правосуддя перейшло від кари до виправлення: «Не думайте, що вироки, що виносяться нами, суддями, народжені бажанням карати; ні, вони покликані виправляти, врозумляти, зцілювати» (Фуко, 1999, с. 17).

Цей адміністративний придаток з мовчазного дозволу правосуддя вторгся до царини самого правосуддя, оточивши суд фігурами «допоміжних акторів». Як слушно зазначив Мішель Фуко, «техніка виправлення витісняє у покаранні власне каяття за вчинене зло та звільняє суддів від мерзенного карального ремесла. Нове правосуддя та окремі його вершители наче соромляться карати, що, втім, не виключає старанність. Причому почуття сорому постійно зростає: «Навколо цієї рани постійно кишать та швидко множаться психологи та дрібні чиновники від моральної ортопедії» (Фуко, 1999, с. 17).

Мішель Фуко, описуючи критичну історію появи у структурі соціального контролю так званої «виправної в'язниці», блискуче описав, як на зміну кату прийшла ціла армія «спеціалістів» – наглядачів, докторів, в'язничних священиків, психологів, вихователів. До структури судочинства та винесення вироку закрився цілий комплекс оціночних, діагностичних, прогностичних та нормативних суджень щодо злочинного індивіда. Утвердження винуватості, користуючись термінологією Мішеля Фуко, перетворилося на «дивний науково-юридичний комплекс». Усі ці психологи, психіатри, адміністратори почали «дробити» «владу карати», де психіатр – це вже не спеціаліст з питань осудності, а «консультант з питань покарання». Організується цілий корпус індивідуалізованого знання, галузь значення якого – не стільки вчинений злочин, скільки потенційна небезпека, яка прихована в індивіді (Фуко, 1999, с. 186).

У структурі соціального контролю відбулися глибинні трансформації, де ця армія «спеціалістів» делікатно відняла у правосуддя його природні функції, переконавши правосуддя, що біль та страждання девіанта вже не є кінцевою метою соціального контролю, одночасно «виспівуючи» пишномовну оду правосуддю, яку воно так потребує – мабуть як моральну компенсацію за втрачену могутність.

Причому це вже відбулося в XIX столітті, коли у злочинці було відкрито «Людину». Що можна говорити про XXI століття? Сучасна система соціального контролю епохи Постмодерну (включаючи правосуддя) навіть не намагається покарати. Вона за допомогою «допоміжних акторів» щось «чаклує» на кухні формальної арифметичної калькуляції з «цілями покарання» та дотичними категоріями, проте витвір справжнього «кухарського мистецтва» правосуддю приносять саме тотальні інституції, де йдеться вже не про «кару», а про «убезпечення суспільства» та «ізоляцію». Йдеться не про «превенцію» та «виправлення», а про «економічну ефективність» та «економію коштів платників податків».

Прикладом та найяскравішою, на наш погляд, ілюстрацією цієї трансформації соціального контролю у суспільстві Посмодерну є згадана вище пробація, але пробація «зразку XXI століття» (хоч ця концепція в сучасній інтерпретації є далеко не єдиним прикладом). Причому саме на прикладі концепції пробації можна побачити, що ця «армія спеціалістів», про яку говорив Мішель Фуко, стає дедалі більш витонченою, спеціалізованою та професійною, водночас дедалі більше заковуючись у броню бюрократизму і, як не дивно, де-професіоналізованою.

Якщо в XIX столітті вченим доводилося спиратися на свій власний авторитет, то сучасним «спеціалістам» з питань забезпечення суспільства вже можна спиратися на авторитет попередніх поколінь, концепції та знання, перед валом яких правосуддя не може встояти. І, до речі, саме пробація надає приклад того, наскільки важко сьогодні доводиться класичній школі відстоювати свої погляди на сутність покарання та його цілі. Від офіцера пробації вимагається бути «менеджером», який вступає до кримінального процесу задовго до того, як «злочинець» ста-

не «делінквентом» і його буде представлено суду (хоч контури делінквентності прописані вже заздалегідь завдяки досудовій доповіді).

Говорячи про правосуддя в анатомії постмодерністського соціального контролю, доцільно знову згадати проблему обґрунтування мети виправлення девіантів у світі класичних поглядів (Ягунов, 2012). Так, вельми «капризне» правосуддя вимагає від в'язниці «бути корисною» та справді виправною, і нічого не хоче чути про природну незалежність в'язниці від правосуддя. Для правосуддя є абсолютно незрозумілим очевидна ідея, що формально проголошені цілі направлення людей до в'язниці та природні цілі самої в'язниці абсолютно не співпадають. Правосуддя ніяк не може усвідомити, що «в'язниця – аж ніяк не донька законів, кодексів або судового апарата, що вона не підкоряється суду і не є слухняним чи негідним інструментом виконання судових вироків або досягнення бажаних для суду результатів» (Фуко, 1999, с. 454). Навпаки, як раз правосуддя і займає залежне від тотальних інституцій становище.

Слабким місцем класичного підходу, як вже зазначалося, була теоретизація та абстрактизація девіанта/злочинця, або, краще сказати, його «свободи волі», яка мала «штовхати» та «підганяти» девіанта/злочинця у напрямку до його «морального виправлення». Не менш слабким місцем класичного підходу була також й теоретизація та абстрактизація тотальних інституцій. Тотальність закритих закладів? Ні! Наявність субкультури? Ні в якому разі! Саме природні передумови для зловживань та насильства? Єресь! Високий моральний дух персоналу та його віра у проголошені законом цілі покарання? Безумовно! Негативний вплив ротації кадрів, природний для будь-якої бюрократичної установи? Можливий, але несуттєвий для досягнення цілей «морального виправлення»!

Це – класичний підхід або те, що ховається за завісами класичного правосуддя. Мета виправлення девіантів розглядається в аспекті тривалого процесу, де і винесення вироку, і його виконання становлять єдине ціле в контексті впливу на девіанта й морального обґрунтування застосування кримінальної репресії для цілей соціального контролю.

Іншими словами, класичний підхід вимагає, щоб в'язничний офіцер дивився на злочинця так само, як і, власне, суддя, хоч між правосуддям та в'язницею існує прірва. І суд із полегшенням «перекидає» до в'язниці «злочинця» з подальшими «побажаннями» його «морального виправлення», закріпленими у вироку, причому це «моральне виправлення» повинно відбутися там, де правосуддя ніколи не було, про що воно нічого не знає і з чим воно не зв'язано. Проте головне полягає у тому, що під час цієї невидимої міграції від правосуддя до тотальної інституції «злочинець» як раз непримітно перетворюється на того, що Мішель Фуко визначив як «делінквент».

Гадаємо, що не варто детально описувати те, що блискуче описав Мішель Фуко, обмежившись нагадуванням, що «делінквента» варто відрізнити від «правопорушника», оскільки його характеризує не дія, а саме життя. Делінквент – не лише автор своїх дій (який підлягає відповідальності на підставі певних критеріїв свободи волі), проте він пов'язаний зі своїм правопорушенням цілим клубком складних ниток (інстинктами, імпульсами, схильностями, характером)» (Фуко, 1999, с. 369). І ця трансформація, представлена Мішелем Фуко, має неабияку цінність для аналізу обґрунтування сутності соціального контролю та цілей покарання у світлі класичних взірців.

Класична школа не змогла «перетравити» навіть «злочинця», не кажучи вже про «делінквента». І формально проголошені цілі реакції на девіантну поведінку (включаючи злочини) починають «кульгати» вже на стадії існування «злочинця», не кажучи вже про «делінквента».

Мішель Фуко слушно підкреслює, що корелятом кримінального правосуддя може бути злочинець, проте корелятом в'язниці є хтось інший. Це – делінквент, ядро «небезпеки», рід аномалії. Тому, можливо, критерій «небезпечного стану», про який йшлося вище, не можна ставити у провину правосуддю. Скоріше, це результат психологічного компоненту, який «тисне» на правосуддя з метою збагачення останнього та надання йому «допомоги» щодо внесення «адекватного вироку».

Одним словом, йдеться про змішування «кримінального та психологічного дискурсів», що і породжує «небезпечного індивіда».

Висновки

Підсумовуючи викладене вище, можна сказати, що соціальний контроль Постмодерну декларує, що його правосуддя начебто будується на класичних засадах. Проте сьогодні у сфері соціального контролю перебуває не дія злочинця і навіть не сам злочинець. У сфері сучасного соціального контролю перебуває «ризик, які несе особа», та «небезпека, яка виходить з особи». Сьогодні у фокусі соціального контролю перебуває перспектива небезпеки, що міститься у фізичному тілі делінквента. І єдиним засобом протидії цій небезпеці є обмеження простору й концентрації свободи в цьому просторі, з чим сьогодні блискуче справляється система соціального контролю суспільства Постмодерну.

Варто нагадати, що перші біологічні теорії розглядали девіантну поведінку як результат дефекту особи. Дефект було визначено самою природою, тому можна було заздалегідь відділити девіантів від законослухняних громадян. Проте для сучасного глобалізованого детермінізму головним є не походження, кримінальний ген або щось інше біологічне. Достатньо способу життя, який передував злочину чи характеризував особу упродовж відбування кримінального покарання або після цього.

Свого часу, коли соціально-політичні умови надали можливість народитися класичній школі, правосуддя перестало мститися і почало карати. Із самого початку класика стверджувала, що: 1) злочинець може бути виправлений; 2) злочинність має бути попереджена. Це – старий ідеал класики.

У подальшому замість зазначених вище двох ідей з'явилася нова формула: 1) делінквент має бути ізольований у просторовому та/або соціальному вимірі; 2) суспільство має бути убезпеченим. Це – старий ідеал позитивізму.

Сьогодні ж ми спостерігаємо картину, коли система соціального контролю, все же пишномовно декларуючи себе як класичну, насправді перестала і карати, і виправляти, і навіть убезпечувати. Натомість вона стала намагатися – за допомогою тотальних інституцій нового зразку – раціонально, прагма-

тично та ефективно «дробити» суспільство та його «свободу», створюючи умови для реальної, віртуальної або економічної сегрегації делінквентів, до яких дуже вдало наклею-

ються нові ярлики «небезпечних осіб».

Модернізовані відповідно до реалій суспільства Постмодерну тотальні інституції – це нова зброя у війні за контроль над свободою.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Гилинский Я. Девиантология: Социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». Санкт-Петербург, 2007.
- Кондов К. Концепція соціального контролю в теорії соціальних систем Толкотта Парсонса. *Український соціум*. 2017. № 3 (62). С. 9–19.
- Мазурик О. Соціальний контроль: базові перспективи концептуалізації соціального аудиту. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2011. Вип. 5. С. 169–177.
- Налуцишин В. Гуманістичні уявлення про соціальний контроль та правовий порядок у філософсько-правових поглядах Ш.-Л. де Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Вольтера, Б. Спінози та С. фон Пуфендорфа. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 3(18), С. 18–21.
- Орбан-Лембрик Л. Залежність поведінки особистості від впливу проблемогенного соціуму. *Психологія і суспільство*. 2004. № 1. С. 71–82.
- Пальченкова В. Концепція соціального контролю в сучасній теоретико-правовій науці. *Юридична наука*. 2015. № 8. С. 8–14.
- Филиппова І. Г., Ращупкіна Л. Л. Соціальний контроль як необхідний елемент інституту соціальної відповідальності в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2018. Вип. 19(3). С. 116–119.
- Фуко М. Надзирати і наказувати. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с.
- Ягунов Д. Перспективи існування реабілітаційної парадигми в пенальних системах сучасності. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса, 2012. Вип. 64. С. 577–585.
- Deleuze G. Postscript on the Societies of Control. URL: <http://libcom.org/library/postscript-on-the-societies-of-control-gilles-deleuze> (дата звернення: 09.07.2020).
- Ruffolo D. Rhizomatic Bodies: Thinking through the Virtualities of Control Societies. URL: www.rhizomes.net/issue17/ruffolo.html (дата звернення: 09.07.2020).

REFERENCES

- Deleuze, Gilles (1992). Postscript on the Societies of Control. Originally published in the journal OCTOBER 59, 1992. (pp. 3–7). MIT Press, Cambridge, MA. Retrieved from <http://libcom.org/library/postscript-on-the-societies-of-control-gilles-deleuze>.
- Fuko, M. (1999). *Nadzirat' i nakazyvat'. Rozhdenie tjur'my [Discipline and Punish]*. Moskva: Ad Marginem [in Russian].
- Fylyppova, I., & Rashhupkina, L. (2018). Socialjnyj kontrolj jak neobkhdnyj element instytutu socialjnoji vidpovidalnosti v Ukrajinі [Social control as a necessary element of the institution of social responsibility in Ukraine]. *Naukovyj visnyk Uzhghorodskogho nacionalnogho universytetu. Serija: Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitove ghospodarstvo – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: International Economic Relations and the World Economy*, 19(3), 116–119 [in Ukrainian].
- Gilinskij, J. (2007). *Deviantologija: Sociologija prestupnosti, narkotizma, prostitucii, samoubijstv i drugih «otklonenij» [Deviantology: The Sociology of Crime, Drug Abuse, Prostitution, Suicide, and Other "Abnormalities"]*. Saint- Petersburg [in Russian].
- Kondov, K. (2017). Konceptija socialnogho kontrolju v teoriji socialnykh system Tolkotta Parsonsa [The concept of social control in the theory of social systems by Tolcott Parsons]. *Ukrajinsjkyj socium – Ukrainian society*, 3 (62), 9–19 [in Ukrainian].
- Mazuryk, O. (2011). Socialjnyj kontrolj: bazovi perspektyvy konceptualizaciji socialnogho audytu [Social control: basic perspectives of conceptualization of social audit]. *Visnyk Ljvivskogho universytetu. Serija sociologichna – Bulletin of Lviv University. Sociological series*, 5, 169–177 [in Ukrainian].
- Nalucyshyn, V. (2017). Ghumanistychni ujavlennja pro socialjnyj kontrolj ta pravovyj porjadok u filosofjsko-pravovykh pohljadakh Sh.-L. de Montesk'je, Zh.-Zh. Russo, Voljtera, B. Spinozy ta S. fon Pufendorfa [Humanistic ideas about social control and legal order in the philosophical and legal views of Sh.-L. de Montesquieu, J.-J. Rousseau, Voltaire, B. Spinoza and S. von Pufendorf]. *Prykarpatsjkyj jurydychnyj visnyk – Prykarpattya Legal Bulletin*, 3(18), 18–21 [in Ukrainian].
- Orban-Lembryk, L. (2004). Zalezhnistj povedinky osobystosti vid vplyvu problemoghennogho sociumu [Dependence of individual behavior on the influence of problematic society]. *Psykhologhija i suspilystvo – Psychology and society*, 1, 71–82 [in Ukrainian].
- Paljchenkova, V. (2015). Konceptija socialnogho kontrolju v suchasnij teoretyko-pravovij nauci [The concept of social control in modern theoretical and legal science]. *Jurydychna nauka – Legal science*, 8, 8–14 [in Ukrainian].

Ruffolo, D. (2008). Rhizomatic Bodies: Thinking through the Virtualities of Control Societies. Retrieved from www.rhizomes.net/issue17/ruffolo.html.

Yagunov, D. (2012). Perspektyvy isnuvannja reabilitacijnoji paradyghmy v penaljnykh systemakh suchasnosti [Prospects for the existence of the rehabilitation paradigm in the penal systems of today]. *Aktualjni problemy derzhavy i prava – Current issues of state and law*, 64, 577–585 [in Ukrainian].

Ягунов Дмитро

Кандидат наук з державного управління, доцент
Донецький національний університет ім.
Василя Стуса

Yagunov Dmytro

Candidate in Public Administration, Assoc. Prof.
Vasyl' Stus Donetsk National University

Email: d.yagunov@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2822-2268

Цитування: Ягунов, Д. (2020) Тотальні інституції в політиці соціального контролю. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (6–7), 65–74. doi: 10.15421/172066

Citation: Yagunov, D. (2020). Totalni instytutsii v politytsi sotsialnoho kontroliu [Total institutions in the policy of social control]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (6–7), 65–74. doi: 10.15421/172066

Стаття надійшла / Article arrived: 13.08.2020

Схвалено до друку / Accepted: 22.08.2020

Філософія

DOI: 10.15421/172067

УДК: 123.1+141.4+141.32+572

Концепція людини в «антропології шансу» Ж. Батая

Анастасія Прушковська, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

Мета. Представити концепцію людини у Ж. Батая («антропологію шансу») через аналіз поняття «шанс» і його співвідношення з концепціями людини в «онтологіях негативності» М. Хайдеггера, Ж.-П. Сартра і А. Кожева. Теоретична база. Автор розкриває антропологію Батая як антропологію шансу через зіставлення з «онтологіями негативності» першої половини ХХ століття. Наукова новизна. Автором представлена антропологічна концепція Ж. Батая, в якій людина розуміється як «шанс». Автор вводить поняття «антропологія шансу» як те, що прийшло на зміну класичному метафізичному уявленню про людину, і як альтернативу розумінню людини в онтологіях негативності ХХ століття. Результати. Встановлено, що Ж. Батай вибудовує своє розуміння людини всупереч розумінню суб'єкта класичної парадигми. На місце Бога, рацію чи продуктивності – поняття, у горизонті котрих людина традиційно осмислювала своє місце в світі, Батай ставить шанс. У цьому автором виявлено відмінність від «онтологій негативності» ХХ століття, що будуються довкола понять безособового буття (М. Хайдеггер) або ніщо (Ж.-П. Сартр). Розкрито суть поняття шансу як відкритості та зустрічі з Іншим (Autrui) та інакшим (Autre). Показано, що сутність людини-шансу полягає в її контингентній природі та нестабільності її місця в універсумі та соціумі. Ключовим поняттям у визначенні специфіки «антропології шансу» визначено спільноту, якої суб'єкт Батая досягає в межах граничного містичного, еротичного та поетичного досвіду. Висновки. Виявлено головну відмінність моделі людини, запропонованої Батаєм, від моделі, запропонованої екзистенціалізмом. Людина представляється Батаєм не як ізольована самопороджувальна самість, а як «неідеальність», відкритість іншому. Інший у цій парадигмі виявляється умовою, а не межею свободи. У «Внутрішньому досвіді» Батая людина постає як рана, крізь яку можливо здійснити сполучення. Поняття людини як шансу у Батая стає трампліном для виникнення розуміння гетерогенного контингентного суб'єкта в сучасній філософії.

Ключові слова: шанс, фортуна, негативні онтології, антропологія шансу, сполучення, спільнота, Батай, Сартр

Conception of a man in Bataille's anthropology of chance

Anastasiia Prushkovska, Odessa I.I. Mechnikov National University

The purpose of this article is to present the concept of G. Bataille's philosophy (the anthropology of chance) through the analysis of the nature of concept of «chance» and its relation to the conception of a man in the «ontologies of negativity» of M. Heidegger, J.-P. Sartre and A. Kojève. Theoretical basis. The author defines Bataille's anthropology of chance based on its comparison with the ontologies of negativity of the twentieth century. Scientific novelty. The author presents the anthropological concept of G. Bataille, in which a person is understood as a "chance". The author introduces the concept of "anthropology of chance" as a replacement for the classical metaphysical concept of a person and as an alternative to understanding a person in the ontologies of negativity of the twentieth century. Results. It has been established that G. Bataille grounds his understanding of a man in contravention of the subject in classic paradigm. On the place of concepts that have been defining a traditional comprehension of human place in the world, like God, rationality or productivity, Bataille places chance. At the same time, the author highlights the difference between Bataille's anthropology and the «ontologies of negativity» of the twentieth century, built around the concepts of impersonal being (M. Heidegger) or nothing (J.-P. Sartre). The essence of the concept of chance is defined to be openness and meeting with the Other (Autrui) and the other (Autre). It is shown that Bataille's person-chance consists has a contingent nature and defined through the instability of his place in the universe and society. Community has been identified as a key concept in defining the specifics of the «anthropology of chance». It might be reached by the subject mystical, erotic and poetic experience. Conclusion. The main difference between the human model proposed by Bataille and existentialism is revealed. Man is described by Bataille not as a creative self isolated in himself, but

as “imperfection” opened to another. The Other in this paradigm turns out to be a condition, not a limit of freedom. In Bataille's Inner Experience, man appears as a wound through which it is possible to create a message. Thus, Bataille's concept of a person as a chance becomes a springboard for the emergence of an understanding of the heterogeneous contingent subject in modern philosophy.

Keywords: *chance, fortune, negative ontologies, anthropology of chance, communication, community, Bataille, Sartre*

Концепция человека в «антропологии шанса» Ж. Батая

Анастасия Прушковская, Одесский национальный университета им. И. И. Мечникова

Цель. Представить концепцию человека у Ж. Батая («антропологию шанса») через анализ его понятия «шанс» и его соотнесение с концепциями человека в «онтологиях негативности» М. Хайдеггера, Ж.-П. Сартра и А. Кожева. Теоретический базис. Автор раскрывает антропологию Батая как антропологию шанса через сопоставление с «онтологиями негативности» первой половины XX столетия. Научная новизна. Автором представлена антропологическая концепция Ж. Батая, в которой человек понимается как «шанс». Автор вводит понятие «антропология шанса» как пришедшее на смену классическому метафизическому представлению о человеке и как альтернативу пониманию человека в онтологиях негативности XX столетия. Результаты. Установлено, что Ж. Батай выстраивает свое понимание человека вопреки пониманию субъекта классической парадигмы. На место Бога, радио или продуктивности – понятий, в горизонте которых человек традиционно осмысливал свое место в мире, Батай ставит шанс. При этом автор выделяет отличие антропологии Батая от «онтологий негативности» XX века, построенных вокруг понятий безличного бытия (М. Хайдеггер) или ничто (Ж.-П. Сартр). Раскрыта суть понятия шанс как открытости и встречи с Другим (Autrui) и иным (Autre). Показано, что сущность человека-шанса состоит в его контингентной природе и нестабильности его места в универсуме и социуме. Сообщество было определено как ключевое понятие в определении специфики «антропологии шанса». Его субъект Батай достигает в рамках предельного мистического, эротического и поэтического опыта. Выводы. Выявлено главное отличие модели человека, предложенной Батаем, от модели, предложенной экзистенциализмом. Человек представляется Батаем не как изолированная в себе творящая самость, а как «неидеальность», открытая другому. Другой в этой парадигме оказывается условием, а не пределом свободы. Во «Внутреннем опыте» Батай человек предстает как рана, сквозь которую возможно осуществить сообщение. Таким образом, понятие человека как шанса у Батая становится трамплином для возникновения понимания гетерогенного контингентного субъекта в современной философии.

Ключевые слова: *шанс, фортуна, негативные онтологии, антропология шанса, сообщение, сообщество, Батай, Сартр*

Вступ
У сучасних віртуальних тоталітарних просторах людина позбавлена можливості істинного співіснування, основи людської близькості. Вона продовжує зводити обмежене осмислення себе через технології, втрачаючи основу людяності, замкнута у віртуальній спільноті блукаючих індивідів, які намагаються осмислити себе і відтворити свою цілісність за допомогою технологій. У цьому контексті як ніколи актуальна думка Ж. Батая, яка виникла за часів роз'єднаності війною. Батай робить спробу вивести суб'єкт за власні межі і на зміну закритого авторитарного res

cogitans пропонує іншу модель людини – не тільки відкритої для світу чи буття, а й перш за все (і в цьому головна відмінність Батая від екзистенціальної філософії) – відкритої ближньому.

Сучасна філософія часто звертається до понять випадковості, контингентного і шансу, зокрема, для аналізу модусів людського буття (Q. Meillassoux, R. Rorty, N. Luhmann, Yuk Hui). Онтологія Батая ставить у центр поняття «шанс», яке позбавляє суб'єкта онтологічної переваги. У цьому його філософія вписується в традицію, що бере в сучасній філософії початок від Ніцше, де суб'єкт позбавлений абсолютної привілейованості в

порівнянні з класичною філософією Нового часу, і виявляється, як і будь-який інший феномен світу, контингентною грою сил або шансом. Така позиція знайде вираження в філософії другої половини XX століття (постструктуралізм, Ж. Дельоз, Ж. Дерріда, М. Фуко), яка представляє реальність як гру відносин. Філософія XX століття, особливо феноменологія М. Хайдеггера і Ж.-П. Сартра, критикують ідею суб'єкта як «чистої свідомості» або *cogito*, що склалася в класичному раціоналізмі. А їх спадкоємці постмодерністи деконструюють суб'єкта як тимчасову цілісність, ідентичність та континуальність, натомість пропонуючи суб'єкта множинного, нетотожного і фрагментарного. Трансцендентальне Я стає фікцією, наділеною ідеальними позитивними атрибутами, якими не володіє емпіричний суб'єкт. У «онтологіях негативності» (Д. Е. Гаспарян) людина є представником або втіленням ніщо, а суб'єкт розуміється як досвід нищення (*négation*) у світі. У Хайдеггера це виражено в можливості людини екзистувати – виходити з себе і ставити питання про буття. У А. Кожева, головного тлумача Гегеля для французьких інтелектуалів 30-х років, людина – єдина істота, здатна породжувати новизну як результат творчого акту. У Сартра людина продукує свободу. Таким чином, на людину покладається місія задавати онтологічний контур світу як темпоральний, діяльний і індетермінований. У даній статті ми розкриємо розуміння людини запропоноване Ж. Батаєм, виходячи зі скороминущості людини (шанс), з плинності людської близькості та із взаємопроникнення людини і світу в екстатичному досвіді сполучення (*communication*) і самовтрапи.

Мета статті – представити «антропологію шансу» Ж. Батая як відповідь на крах картезіанського проекту, що зводить людину до его *cogito*, і довести її альтернативність щодо панівних у першій половині XX століття «онтологій негативності» (М. Хайдеггер, А. Кожев, Ж.-П. Сартр).

Виклад основного матеріалу

Ж. Батай ставить під питання класичне розуміння суб'єкта як автономного, перманентного і самотворячого, яке зароджується у філософії Р. Декарта. Суб'єкт, який усвідомлює себе як суб'єкт думки (*res cogitans*), повинен був перевершувати розриви, що

виникають при випадінні зі сфери знання і волі в сферу оманливих пристрастей, в якій панує випадковість чи фортуна. У «Пасіях душі» Р. Декарт з позиції моралі, заснованої на християнському вченні, визначає фортуна як спокусу, яка відволікає людину від істинного шляху пізнання. З тих пір фортуна, яка втілює всі види випадкового і помилкового, поміщається філософією у сфери внутрішнього або суб'єктивного.

Напроти, для Батая людина співвідноситься не з Божественним провидінням, а з «логікою екстазу». Логіка екстазу протистоїть спрямованому винятково на внутрішнє «інстазу». У сполученні з Богом немає місця для іншого, для сполучення. Екстаз діє як озоніщення, руйнує «Я» як ізольовану сутність і відкриває погляду іншого. Тому, розуміючи існування як шанс, відкритий сполученню, Батай замінює інстатичний досвід сходження до Бога екстатичним горизонтальним досвідом. У горизонтальній логіці екстазу шанс – це топос моєї зустрічі з іншим або, якщо проводити паралелі з Декартом, саме через пристрасті, через слідування за спокусами фортуни людина знаходить (у Батая знаходить, втрачаючи) себе. Внутрішній досвід, будучи можливим у результаті відкритості шансу, дає доступ до тих рідкісних моментів, коли раптовість вривається в життя і творить справжній вільний простір відкритості, який суб'єктом сприймається як власне розтворення.

У цьому контексті рух екстеріоризації, який несе в собі екстатичний «внутрішній досвід», висуваючи людину в простір фортуни або шансу, знаменує розрив з фундаментальною для європейської думки ізольованою структурою *cogito*. Картезіанський метод радикального сумніву у Батая знаходить вирішення у всепоглинаючій контингентності, де акцент зміщується з авторитарного *cogito* на рівнозначність усіх складових буття. У сполученні, доступ до якого відкриває шанс, стираються відмінності між мною та іншим, і більш радикально – між суб'єктом і об'єктом. Ні за внутрішнім, ні за зовнішнім не закріплюється виняткове право на істинність. Таким чином, Батай у центр своєї онтології ставить не суб'єкта (репресивне *cogito* Декарта) і не авторитет якоїсь трансцендентної сутності, а взаємодію сил, вільну гру, організовану шансом. Je (Я) стає jeu (грою).

Наряду з розривом з догматом розуму, Батай здійснює розрив з релігійним догматизмом. Якщо в християнській парадигмі людина визначається через співвіднесеність з Богом, то вже задовго до Батая суб'єкт опиняється в ситуації, де Бог перестає бути компасом внутрішнього світу. Людина Нового часу, здійснюючи пошуки себе тільки у напрямку вгору (тепер уже не в горизонті Бога, а в горизонті Ratio), відрікається від свого низу: сексуального, огидного, тваринного, розрив з яким у класичній філософії представляється як головна заслуга «людини розумної».

«Сучасна людина» сьогодні страждає від невизнання того, що займало «архаїчну людину», а саме – знання «суверенного, чудесного, по ту сторону корисного» (Porcher, 2018, р. 135). Згідно з Батаєм, життя архаїчного суспільства було організоване навколо жертвоприношення. Ритуальне жертвоприношення розриває час, впорядкований роботою і повертає членів спільноти в стан іманентності, злиття зі світом. У християнській традиції люди організовуються навколо жертвоприношення Бога, яке стирає необхідність повторних і приватних жертвоприношень – люди спів-існують у причасті. У секулярну епоху цей спосіб єднання групи втратив свою силу, тому, стверджує Батай, з'являється необхідність створити якусь подію такої ж сили причастності його членів, утім звільнену від релігійного догматизму. Оскільки реальне жертвоприношення як спосіб сполучення в секулярну епоху не має сенсу (Батаю не вдалося його відродити в межах містичного суспільства «Ацефал»), людина може створити симулякр жертвоприношення – драматизацію в різних індивідуальних і групових практиках.

Як йшлося вище, секулярна парадигма, в якій місце Бога пустує, повинна на його місце поставити якусь іншу величину. Батай, на відміну від атеїстичного екзистенціалізму і структуралізму, не вдається до атеїзму як запереченню або ствердженню неіснування Бога, а поміщає в центр своєї онтології відсутність Бога. Батаєва атеологія як онтологія відсутності Бога, відштовхуючись від суб'єктивного досвіду драматизації, досліджує наслідки такої відсутності для людини. Наслідком є встановлення онтології контингентності, в якій світ і людина постають як випадковість.

Уперше поняття шансу виникає у Батая в есе 30-х років, зокрема в «Учні чародія» 1937 року, де шанс розглядається як структуруюче поле відносин між індивідами в групі. Пізніше, у трилогії, об'єднаній під загальною назвою «Сума атеології», концепт шансу набуває онтологічного статусу. Мораль шансу викладається як подолання ніцшеанської волі до могутності (*volonté de puissance*). Як стверджує Батай, філософський рух, яким Ф. Ніцше прагне уникнути авторитарної негативності, має втілюватися не в перевершенні або запереченні людини, а в операціях відмінності і гри, – у волі до шансу (*volonté de chance*). У Ніцше людина повинна перевершити себе, стати тим, ким повинна стати, — надлюдиною. Як зауважує Б. Сішер, Батай перевершує антропологію Ніцше, показуючи, що людина не може зводитись тільки до суб'єктивності (Sichère, 2006), як не може зводитися до *res cogitans*. Для Батая траєкторія виходу з себе завжди проходить через іншого, передбачає сполучення. Таким чином, шанс є волею відкритості іншому. Ця направленість на іншого є принциповою відмінністю антропології Батая від сучасних йому феноменології та екзистенціалізму.

Поняття людини як шансу, викладене у «Внутрішньому досвіді», двояке, на що звертає увагу Ж.-П. Сартр відразу після виходу книги. За ствердженням Сартра, людина у Батая то іманентна (природна), то суверенна (ширяє над природою). Дійсно, з одного боку, шанс – це, як сказав би М. Хайдеггер, закинутість людини в світ. Моє народження пов'язане з випадковим збігом обставин, яке призводить до появи мене як сингулярності – не схожого на інших, замкнутого в своєму *ipse* (самості), відірваного від світу та інших людей. Індивідуальне буття, за Батаєм, – чиста контингентність, гра випадку: «Унікальний шанс визначив можливість того “Я”, яким я є: врешті решт яка ж неймовірна та єдина істота, без якого для мене нічого б і не було. Найменший збій в ланцюзі подій, які завершилися мною – і замість “я”, спраглого бути собою, в “мені” було б лише небуття, як якщо б я вже помер» (Bataille, 1943, р. 83). Шанс відповідає за те, що є буття (індивідуальне існування), а не його відсутність або відчуття іманентності зі світом. Саме шанс керує процесом, що породжує мою самість,

з якою ототожнює себе людина, коли говорити: «Я».

Проблема розуміння людини як контингентної сингулярності (як шансу) полягає в тому, що операції порівняння себе з іншим, дослідження історичних коренів або модусів буття «Я» втрачають сенс. Людина розглядається відірваною і від історичної реальності, і від ближнього. Саме такими є герої романів Батая – незрозумілі, замкнуті в болючій тузі, яку може на коротку мить розчинити злиття з іншим в екстатичному переживанні.

Таке в цілому і розуміння людини у Сартра. Як і Батай, Сартр стверджує повну безпричинність, контингентність буття. Буття людини позбавлене причин або основ, воно не зводиться до необхідності. При цьому якщо у Батая людина є шансом, то у Сартра самість, моє «Я» є ціллю, проектом. Для Сартра «людина є не що інше, як свій проект, вона існує лише тією мірою, як вона реалізується» (Liakh, 2019, p. 121). Сартр зупиняється на індивідуальності, йому досить особистої свободи, а погляд іншого лише заперечує мою свободу і віднімає її можливості. У цьому сенсі міжсуб'єктні відносини розігруються в горизонті конфлікту і домінування (у гегелівській термінології). Ізолюваний суб'єкт, будучи проектом, захоплений бажанням стати всім – досягнути повної свободи, стати повною автономністю. Але, як зауважує Батай, кожен раз людина проекту, намічаючи ціль, лише приречена блукати між ізолюваних одна від одної вершин, які тонуть у темряві незнання. Для Сартра проект – це «постійний вихід за межі себе в напрямі до...» (Liakh, 2019, p. 125) і саме в цьому питанні прослідковується фундаментальна розбіжність екзистенціалізму та внутрішнього досвіду Батая. Головною рисою останнього є відмова від інтенціональності, направленості на якусь ціль, будь то спасіння, свобода чи пізнання. Лише безцільність внутрішнього досвіду приймає правила гри, продиктовані шансом. Намічати ціль, якою б абстрактною вона не була, означає розраховувати ймовірності, а отже, нищити шанс.

Хоч «унікальний шанс» і визначив мене закритим у моїй індивідуальності, все ж людина – не монада, вона неповна, відчуває в собі брак як вічну тугу. Шанс відкриває драматичне переживання власної ізолюваності і кінечності, рани від розриву з іманентністю.

Але саме усвідомлення трагедії власної ізолюваності дає розпізнати у розпачі бажання сполучатися з іншим. У цій ситуації шанс постає відкритістю-тріщиною, крізь яку людина може розгледіти можливість уникнути ізолюваності *ipse*. Шанс виявляє в мені бажання як «рану», відкриту іншому в граничному (внутрішньому) досвіді. Примітно, що і в екзистенціальній традиції, поряд з розумінням людини як проекту, сингулярності і кінечності, наявна традиція (Г. Марсель, Е. Мінковський, В. Франкл), що розуміє людину в горизонті «специфічно людського» як того, що ріднить її з ближнім не тільки на екзистенційному, а й на духовному рівні, вертикальному щодо горизонталі існування (Zinevych, 2018). У випадку Батая все ж мова йде про інше сполучення, яке не дає доступ до вертикального загальнолюдського плану буття, а скоріше зближується з досвідом падіння в порожнечу незнання і неможливого, де неможливим виявляється застосування родо-видових категоріальних відмінностей, і де сама людина зводиться до внутрішнього досвіду, який єдиний є авторитетом.

Таким чином, відповіддю і запереченням Сартру є зворотна сторона шансу, в якій міститься можливість людини уникнути догматизму *ipse*: шанс породжує сполучення. Шанс – це не тільки моя ізолюваність як сингулярності, а й можливість моєї відкритості (втіленій у понятті рани) назустріч іншому. У Батая інший і є зянням, просвітом свободи – я звільняється, втрачається в сполученні з іншим: «“Я” досягає свободи лише поза собою» (Bataille, 1943, p. 88). Таким чином, відносини між двома суб'єктами розігруються поза діалектикою раба і пана. Батай підкреслює, що в стані сполучення суб'єкт прагне не до визнання (як у трактуванні діалектики пана та раба у Кожева), яке у своєму крайньому прояві вело б до переживання іманентності: бути визнаним – означає бути подібним. Навпаки, у граничному і внутрішньому досвіді суб'єкт прагне до спільної негачії, до сполучення двох «безробітних негативностей».

Розуміння людини як «безробітної негативності» виникає у відповідь на курс Кожева, присвячений «Феноменології духу» Г. В. Ф. Гегеля, у контексті якого Батай намагається помислити людину після «кінця історії». Суб'єкту Гегеля як продукту

роботи негативності Батай протиставляє людину «безробітної негативності» («*négativité sans emploi*»), буквально – негативність без зайнятості, у якої не лишилося ніякого можливого застосування), яка здобуває суверенність, лише визнавши цю негативність, ставши «визнаної негативністю» (*négativité reconnue*) (Bataille, 1961, pp. 187–188). Тут ми знову стикаємося з Батаєвим розумінням людини як неповної, незакінченої. Принцип «неповноти» є, згідно з Батаєм, фундаментальною характеристикою людини і викриває ілюзорність метафізичної мрії про суб'єкта, який міг би зводитися до самого себе. Ця людська неповнота виражена в понятті нестачі або «рани», що породжує в людині бажання (за природою своєю завжди еротичне). Під еротизмом Батай розуміє бажання людини втратити себе, не властиве ні світу тварин, ні світу продуктивності, оскільки в людині є «проклята частина», яка діє всупереч корисному. «Робота відповідає властивому людській расі бажанню негації природи задля виживання, тоді як еротизм, по ту сторону необхідного і корисного, покоїться на “незрозумілому зв'язку між сексуальним задоволенням і забороненим”». Робота пояснює людську істоту через роботу, тоді як еротизм – ставлячи під сумнів примат роботи – переводить фокус на еротизм і гру (Porcher, 2018, p. 134).

Шанс – це відчутна неповнота ізольованого суб'єкта, з'явлення, крізь яке ми можемо вистрибнути в простір неможливого і незнання. Фуко у «Вступі до трансгресії» визначає, що місце порожнього Бога в парадигмі Батая займає еротизм. Еротизм – це рана, яка є втіленням незавершеності та неідеальності, властивих людині. При чому, рана, про яку говорить Батай не зводиться до екстатичної структури людини, про яку говорить Хайдеггер. «Йдеться не просто про протиставлення людського для-себе (*pour-soi*) і в-собі (*en-soi*) фізиса (*Physis*). “Для-себе” – це нищення (*néantisation*) у плані самоусвідомлення, тоді як рана у Батая проживається у плані фізичного досвіду» (Sasso, 1978, p. 149). Саме з цієї причини, стверджує Р. Сассо, Батай надає перевагу більш «втіленому» терміну «рана» (*plaie, blessure*), а не з'явненню, чи розриву. Саме вона визначає місце людини на півдорозі між твариною і божеством. Шанс – це простір відкритості, зустрічі з іншим, еротичної зустрічі з жінкою або божественним, які у Батая ототожнюються в образі Мадам

Едварди, повії, яка опиняється Богом. «Я міг би в світлих чи темних небесних просторах роздирати рану і припадати до неї, як до жіночої наготи» (Bataille, 1961, p. 35) Представляючи Бога як щілину Мадам Едварди, Батай, ніби у відповідь Хайдеггеру, стверджує, що слід вислизати не в безособове буття, а виходити з себе в іншого, у ньому знаходити сенс. Не випадково, Бланшо і Нансі в діалозі навколо поняття спільноти вказують на те, що для Батая співтовариство – це перш за все співтовариство коханців.

«Досвід жорстокості або сексуальних надмірностей був крайніми прикладами моментів, коли раціональну думку настигала інтенсивність афекту. У той же час, якщо поглянути тверезо, ці досвіди проливали світло на брак у суб'єкта незалежності або всеосяжної інтенсивності, показуючи, що люди завжди охоплені зовнішніми силами і є їх жертвами. Навіть наша “особиста” свідомість перехресно пов'язана з іншими соціальними явищами. Визнання сполучення (...) стає тим напрямком, який перетворює трансгресію на онтологічне визнання нашого спів-буття в світі» (May, 2018, p. 89).

Суб'єкти злиття руйнують в екстазі свою ізольовану самотність. Таким чином, людина – це не суб'єкт, ізольований від світу, а точка сполучення. Спроби сполучення у внутрішньому досвіді скасовують ізоляцію. Спільнота – це те, що відбувається через іншого і для іншого. Проте людина, за словами Батая, хоче уникнути цієї саморозтрати і необхідності віддавати себе іншому («руїни»), хапається за безпеку ілюзорного бажання кінченного пізнання і володіння речами, що перетворило б її на царя природи. Але думаючи, що вона володіє речами, вони починають володіти нею. «Ці “існування”, результати світу товарного обороту, світу загальної міри можуть бути лише ампутованими існуваннями, “роз'єднаними”, як скаже Батай» (Jasquard, 2018, p. 145). Таких людей нездатних до повідомлення, Батай називає «Пустелею речей, які говорять». Вихід він вбачає у шансі, який приходить на зміну відчаю руїни самого себе (Bataille, 1943, p. 151).

Для розуміння його концепції сполучення людини з іншим важливо ще одне, центральне для «Внутрішнього досвіду», поняття «страсти». У крайні моменти граничного досвіду, коли людина ставить на

кін усе своє існування (*se met en jeu*), вона стає невіддільною від тих, з ким бажає сполучатися: «Я ні на мить не зміг би припинити підбурювати себе до крайності і не зміг би встановити різницю між собою і тими з інших, з ким хочу сполучатися» (Bataille, 1943, p. 55). У цьому контексті стає очевидним розрив між внутрішнім досвідом Батая і містичним досвідом. Зенкін зазначає, що Батай протиставляє свою філософію – традиції європейського містицизму, оскільки він хоче не злитися з Богом, не «долучитися до позачасового світового цілого», а «відчути себе приватним, смертним, випадковим індивідом, зануреним в час» (Зенкін, 2016, с. 39), але ще більше зануреним і розчиненим в своєму читачі. І якщо Батай читає кохану як книгу, то і книга еротизується (згадаємо, що всі художні тексти Батая «порнолатричні» (*pornolatricque*)), а буття відкривається в горизонті еротичної герменевтики. «Мовлення – це щось у мені, що більше, ніж я сам віддане іншому (слухачеві / читачеві)» (Bataille, 1961, p. 149).

Отже, поняття шансу – це та «щілина», крізь яку людина виходить у загальнолюдський простір повідомлення, яке хоч і проходить по горизонталі (між коханнями, між письменником і читачем), не зводиться до справляння біологічних потреб, до «занадто людського». Тому в контексті нашого дослідження слова Лурсона про те, що «відмова від інтелектуалізму призводить Батая до замкнутості людини в межі життя і до залежності буття від біологічної участі індивіда» (Lurson, 2018, p. 322) представляється однобоким. Швидше шанс дає помислити людину, якою її міг мислити досократик, перш ніж людина стала філософською проблемою номер один, задіяною у грі сил природи, сама така ж випадковість як грім і вітер, у тому часі, коли «все речі і всі закони визначилися примхою випадку, шансу, а в підсумку розум вступив лише в тій мірі, яку дозволило вичислення ймовірності» (Bataille, 1961, pp. 110–111).

Таким чином, ми можемо привести наступні характеристики концепції людини як шансу у Батая: 1. Людина є шансом з огляду на відмову від детерміністичних концепцій виникнення людини. 2. Місце людини у світі визначається «волею до шансу» (*volonté de chance*), тобто волінням людини позбутися

будь-якого воління, або, користуючись термінологією Сартра, проектування себе у майбутнє і існування співрозмірно з певною ціллю. Людина признає повну контингентність свого становища у світі. 3. Людина є шансом у своїй відкритості світу (у Батая зустріч з іншим існує як щаслива випадковість). У філософії Батая шанс – це втрата себе у комунікації з іншим (об'єктом чи суб'єктом): «Для індивіда шанс – це «сполучення», його втрата в іншому. «Сполучення» – це «дліня втрати» (Bataille, 1973, p. 150). 4. Людина як шанс – признає свою незавершеність, брак. Це те, що вказує на мою сингулярність, несхожість на іншого, нетотальна природа конкретної сутності і та рана в мені, яка робить можливим вихід з себе і сполучення з іншим. У цьому сенсі важливим є зближення шансу з поняттям незнання: шанс – це повна відсутність визначеностей і вірогідностей (передтечею шансу у Батая є класичне поняття фортуна, яке у Декарта визначається як брак знання). Відмова від вірогідностей маркує розрив концепту шансу у Батая з його розумінням у науці, яка «вираховує» шанс.

Наукова новизна

Автором представлена «антропологія шансу» Ж. Батая, яка стверджує випадковість і неідеальність людського існування на протигагу класичному когіто-центричному розумінню людини і сучасним Батаю онтологіям негативності.

Висновки

Встановлено, що Ж. Батай вибудовує своє розуміння людини як відхід від авторитарного суб'єкта класичної парадигми. На протигагу ізольованому суб'єкту як такому, що пізнає *cogito*, яке бореться з пристрастями чи фортуною (за Р. Декартом), Батай пропонує розуміння людини як випадковості або шансу, сутність якого визначається буттям у горизонті фортуни. Оскільки в секулярній парадигмі людина не співвідносить себе з образом Бога, внутрішній досвід позбавлений координат і меж, а тому звільнений від авторитету розуму, релігії, продуктивності (прагнення стати всім) і є сам собі авторитетом або вільною грою сил і відносин. На місце Бога, розуму і роботи, які досі визначали місце людини в світі, Батай ставить випадковість, шанс. У цьому автором виявлено відмінність від «онтологій негативності», які

ставлять у центр безособове буття (М. Хайдеггер) або ніщо (Ж.-П. Сартр).

Виявлено головну відмінність його концепції людини від екзистенціалістських концепцій людини як проекту (Ж.-П. Сартр). За Батаєм, людина – є шанс: одночасно ізольована від інших в своїй самості, та така, що отримала можливість її скасовувати – сполучатися з іншими. Інший – не межа моєї свободи, а її умова. «Я» – не цілісність, оскільки в людині є вроджений недолік, рана, через яку вона сполучається з іншим.

Виявлено основний принцип антропології Батая – «принцип неповноти» як неідеальності, незавершеності і недостатності себе, що викриває ілюзорність метафізичної мрії про суб'єкта, який міг би зводитися до самого себе. Ця людська неповнота виражена в понятті нестачі або «рани», що породжує в людині еротичне бажання втрати себе. В екстазі злиття суб'єкти руйнують свою ізольовану самотність. Таким чином, людина –

це не ізольований від світу суб'єкт, а точка сполучення. Сполучення у внутрішньому досвіді скасовує ізоляцію. А спільнота – те, що відбувається через іншого і для іншого.

Розкрито суть поняття шансу як простору відкритості, зустрічі з іншим. Шанс як «рана», крізь яку людина виходить у простір сполучення, яке хоч і проходить по горизонталі, але не зводиться до винятково біологічного існування. Концепція шансу дозволяє помислити людину як випадковість, задіяну в грі сил. Показано, що в цій концепції людина-шанс не стабільна, вона то тут, то там проглядає в різних іпостасях. Позбавляючись від нашарувань ірсе, вона випадає з себе у відкрите випадковістю спів-буття з іншими в граничному внутрішньому досвіді («я» сполучається з простором незнання і неможливого), еротичному досвіді («я» розтворюється з об'єктом любові), у досвіді письма (стирається різниця між автором і читачем).

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Bataille G. *Le Coupable*. Paris: Edition Gallimard, 1961. 253 p.
 Bataille G. *L'Expérience intérieure*. Paris: Edition Gallimard, 1943. 206 p.
 Bataille G. *Sur Nietzsche in Bataille G. Oeuvres Complètes VI*. Paris: Edition Gallimard, 1973. P. 11–205.
 Jacquard A. *Le matérialisme psychologique de Georges Bataille: De la revue documents à la critique sociale. Actuel Marx*. 2018. No. 63 (1). P. 134–148.
 Liakh V., Khylyk M. J.-P. Sartre's Humanism in the context of modern anthropological situation. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2019. No. 16. P. 116–132.
 Lurson G. Georges Bataille : mystique et expérience intérieure. *Revue de Métaphysique et de Morale*. 2018. No. 99 (3). P. 307–322.
 May A. *From Bataille to Badiou. 'Lignes': The Preservation of Radical French Thought, 1987–2017*. Liverpool : Liverpool University Press, 2018. 315 p.
 Porcher F. Georges Bataille, la mort et le jeu. *Souveraineté du jeu et normativité du travail. Travailler*. 2018. No. 39(1). P. 123–145.
 Sasso R. Georges Bataille: le système du non-savoir. Une ontologie du jeu. Paris: Les Editions de Minuit, 1978. P. 245.
 Zinevych A. The existential and the spiritual in the existential anthropology of G. Marcel and E. Minkowski. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2018. No. 14. P. 142–157.
 Ситер Б. Ницше Жоржа Батая. *Предельный Батай*: Сб. статей / отв. Ред. Д. Ю. Дорофеев. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петерб. ун-та., 2006. С. 235–251.
 Зенкин С. Нетеологическая мистика Жоржа Батая / Батай Ж. Сумма атеологии: *Философия и мистика*. Москва : Ладомир, 2016. С. 6–73.

REFERENCES

- Bataille, G. (1961). *Le Coupable*. Paris: Edition Gallimard.
 Bataille, G. (1943). *L'Expérience intérieure*. Paris: Edition Gallimard.
 Bataille, G. (1973). *Sur Nietzsche in Oeuvres Complètes VI*. Paris: Edition Gallimard.
 Jacquard, A. (2018). Le matérialisme psychologique de Georges Bataille: De la revue documents à la critique sociale. *Actuel Marx*, 63(1), 134–148. <https://doi.org/10.3917/amx.063.0134>.
 Liakh, V., & Khylyk, M. (2019). J.-P. Sartre's Humanism in the context of modern anthropological situation. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 16, 116–132.
 Lurson, G. (2018). Georges Bataille : mystique et expérience intérieure. *Revue de Métaphysique et de Morale*, 99(3), 307–322. <https://doi.org/10.3917/rmm.183.0307>.

- May, A. (2018). *From Bataille to Badiou. 'Lignes': The Preservation of Radical French Thought, 1987–2017*. Liverpool: Liverpool University Press. <https://doi.org/10.1093/fs/knz178>.
- Porcher, F. (2018). Georges Bataille, la mort et le jeu. Souveraineté du jeu et normativité du travail. *Travailler*, 39(1), 123–145. <https://doi.org/10.3917/trav.039.0123>.
- Sasso, R. (1978). *Georges Bataille: le système du non-savoir. Une ontologie du jeu*. Paris: Les Editions de Minuit.
- Zinevych, A. (2018). The existential and the spiritual in the existential anthropology of G. Marcel and E. Minkowski. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 14, 142–157. <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i14.150755>.
- Sichère, B. (2006). Nitshe Zhorzha Bataia [Georges Bataille's Nietzsche]. *Predeľnyi Batai – Extreme Bataille*. D. Iu. Dorofeev (Ed.). (pp. 235–251). Saint-Petersbourg: Saint-Petersbourg University Press [in Russian].
- Zenkin, S. (2016) Neteologicheskaja mistika Zhorzha Bataia [Nontheological mysticism of Georges Bataille]. In Bataille G. *Atheological somme: Philosophy and mysticism*. Moskva: Ladomyr [in Russian].

Прушковська Анастасія

Аспірантка

Одеський національний університет
ім. І. І. Мечникова

Email: aprushkovska@gmail.com

Prushkovska Anastasiia

Postgraduate Student

Odessa I.I. Mechnikov National University

ORCID: 0000-0003-2419-8755

Цитування: Прушковська, А. (2020). Концепція людини в «антропології шансу» Ж. Батая. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (6–7), 75–83. doi: 10.15421/172067

Citation: Prushkovska, A. (2020). Kontseptsiiia liudyny v «antropolohii shansu» Zh. Bataia [Conception of a man in Bataille's anthropology of chance]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (6–7), 75–83. doi: 10.15421/172067

Стаття надійшла / Article arrived: 15.08.2020

Схвалено до друку / Accepted: 24.08.2020

Ідея квазі-трансцендентального у філософії деконструкції

Анна Ільїна, Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України

Статтю присвячено дослідженню деконструкційного поняття квазі-трансцендентального в контексті загальної тематизації засад трансцендентальної філософії, репрезентативною версією якої покладається філософія деконструкції. Встановлено, що квазі-трансцендентальне мислення являє собою ре-інтерпретацію теоретичного фундаменту трансцендентального дискурсу, в межах якої поєднуються моменти критики й гіперболізації.

Авторкою виявлено і розглянуто основні сюжети трансцендентальної думки, які в першу чергу підлягають квазі-трансцендентальній рефлексії: ними є проблема стосунку між трансцендентальним та емпіричним і проблема умов можливості. У першому випадку виявляється загостреною загалом властива трансцендентальному дискурсу амбівалентність відношення «трансцендентальне-емпіричне», що сполучає характеристики протиставлення і перекривання – аж до взаємозумовлення. Трансцендентальне постає таким тільки щодо емпіричного і навпаки. У другому – запитування про умови можливості набуває форми дискурсу про умови неможливості, який виявляється водночас і критичним обмеженням першого, і його гіперболічним розширенням.

Показано, що становлення ідеї квазі-трансцендентального в деконструкційній філософії є результатом обопільної праці Дерида і його видатних інтерпретаторів. Визначено функцію і базові сенси концепту «квазі», яких він набуває в межах деконструкційної версії трансценденталізму. Зокрема, встановлено спорідненість деридианського «квазі» з Кантовим поняттям *als ob*; виявлено його зв'язок як з критичною настановою, так і з дискурсивною цариною *fiction*. З'ясовано специфіку поняття ультра-трансцендентального як варіації концепту «квазі-трансцендентальне».

Досліджено стосунок квазі-трансцендентального дискурсу до емпіризму. Вмотивовано пріоритетність трансцендентальної царини над емпіричною в межах деридианської думки. Оприями зв'язок квазі-трансцендентального мислення з дискурсом іншого, що є фундаментальною темою деконструкційної філософії.

Підсумовано, що (1) значущість теми (квазі)трансцендентального в деконструкційному дискурсі і (2) власне самовизначення Дерида як квазі-трансцендентального філософа постають вагомими аспектами обґрунтування і легітимації дослідження деконструкційної філософії як версії трансцендентального мислення.

Ключові слова: трансцендентальне мислення, деконструкція, квазі-трансцендентальне, емпіричне, умови можливості, відношення, критика, гіперболічність, *als ob*

Idea of Quasi-transcendental in Philosophy of Deconstruction

Anna Ilyina, Hr. Skovoroda Institute of Philosophy NAS Ukraine

Paper deals with investigation of deconstructive concept of quasi-transcendental in the context of general thematization of transcendental philosophy framework of which deconstruction is thought as a representational version. It was established that quasi-transcendental thinking amounts to such a re-interpretation of theoretical foundation of transcendental discourse in the frame of which moments of critique and hyperbolizing are united.

Author brings to light and explores main topics of transcendental thought primarily and foremost subjected to the quasi-transcendental reflection: namely, the problem of relationship between transcendental and empirical and the problem of conditions of possibility. In the first case, an ambivalence of “transcendental-empirical” relation, inherent to transcendental discourse turns out to be sharpened. This relation combines in itself characteristics of opposition and juxtaposition, up to reciprocal conditioning. Transcendental becomes such only with regard to empirical and vice versa. In the second case, questioning on conditions of possibility is reshaped in discourse on conditions of impossibility, which proves to be both critical restriction and hyperbolic extension of the former.

Paper shows that development of idea of quasi-transcendental in deconstructive philosophy is an outcome of mutual work of Derrida himself and his eminent commentators. The function and basic senses of concept “quasi”, which it obtains within the scope of deconstructive version of transcendentalism, are

determined. In particular, an affinity of Derridian “quasi” with Kantian *als ob* is ascertained, as well as its connection with both critical attitude and discursive realm of fiction. A peculiarity of concept of ultra-transcendental as variation of notion “quasi-transcendental” is found out.

Author explores the relation of quasi-transcendental discourse to empirism and gives reasons for priority of transcendental realm over empirical in Derridian thought. Paper lays bare the relationship of quasi-transcendental thinking with discourse of other, as a fundamental theme of deconstructive philosophy.

In sum author claims that (1) importance of the theme of (quasi)transcendental in deconstructive discourse and (2) personal Derrida’s self-identification as quasi-transcendental philosopher serve as crucial reasons for investigation of deconstructive philosophy as a prominent version of transcendental thinking.

Keywords: *transcendental thinking, deconstruction, quasi-transcendental, empirical, conditions of possibility, relation, critique, hyperbole, als ob*

Идея квази-трансцендентального в философии деконструкции

Анна Ильина, Институт философии им. Г.С. Сковороды НАН Украины

Статья посвящена исследованию деконструктивного понятия квази-трансцендентального в контексте общей тематизации основ трансцендентальной философии, репрезентативной версией которой полагается философия деконструкции. Установлено, что квази-трансцендентальное мышление представляет собой ре-интерпретацию теоретического фундамента трансцендентального дискурса, в рамках которой объединяются моменты критики и гиперболизации.

Автором выявлены и рассмотрены основные сюжеты трансцендентальной мысли, которые в первую очередь подлежат квази-трансцендентальной рефлексии. Таковыми являются проблема отношения между трансцендентальным и эмпирическим и проблема условий возможности. В первом случае оказывается заостренной в целом свойственная трансцендентальному дискурсу амбивалентность отношения «трансцендентальное-эмпирическое», сочетающего в себе характеристики противопоставления и пересечения – вплоть до взаимообусловленности. Трансцендентальное оказывается таковым только по отношению к эмпирическому и наоборот. Во втором – вопрошание про условия возможности приобретает форму дискурса про условия невозможности, который оказывается одновременно и критическим ограничением первого, и его гиперболическим расширением.

Показано, что становление идеи квази-трансцендентального в деконструктивной философии является результатом взаимных усилий Деррида и его выдающихся интерпретаторов. Определены функция и базовые смыслы концепта «квази», приобретаемые им в рамках деконструктивной версии трансцендентализма. В частности, установлена родственность дерридианского «квази» Кантовому понятию *als ob*; выявлена его связь как с критической установкой, так и с дискурсивной сферой *fiction*. Прояснена специфика понятия ультра-трансцендентального как вариации концепта «квази-трансцендентальное».

Исследовано отношение квази-трансцендентального дискурса к эмпиризму. Обоснована приоритетность трансцендентальной сферы над эмпирической в рамках дерридианской мысли. Выявлена связь квази-трансцендентального мышления с дискурсом другого, который является фундаментальной темой философии деконструкции.

Подытожено, что (1) значимость темы (квази)трансцендентального в деконструктивном дискурсе и (2) собственное самоопределение Деррида как квази-трансцендентального философа выступают существенными аспектами обоснования и легитимации исследования деконструктивной философии как версии трансцендентального мышления.

Ключевые слова: *трансцендентальное мышление, деконструкция, квази-трансцендентальное, эмпирическое, условия возможности, отношение, критика, гиперболичность, als ob*

Вступ

1. Актуальність і постановка проблеми

Феномен трансцендентального мислення, можливо, являє собою один з небагатьох чинників філософського дискурсу (і, відповідно, філософської традиції, в якій цей дискурс є седиментованим),

що в кожному з філософських епох набуває особливості, своєрідної актуальності. У сучасній ситуації філософії «після модерну» проблема трансцендентальної філософії є актуальною щонайменше в трьох аспектах: як об’єкт критичного підважування – адже в певних аспектах трансценденталізм являє собою взірцеве

втілення засад модерної філософії, яка поставила й залишається універсальним об'єктом оспорювання для філософій XX–XXI століть (не зважаючи на радикальну відмінність їхніх програм і цілей); як джерело нових філософських пошуків і надбань – оскільки трансцендентальна думка містить у собі невичерпний потенціал (як тематичний, так і методологічний); як прецедент революційного перетлумачення засад філософування, заснованого на програмі радикальної критики: така настанова виявляється близькою значній частині сучасних філософських проєктів.

З огляду на вищесказане, особливу актуальність і значимість набуває дослідження стосунку до трансцендентального дискурсу деконструкційної філософії, в якій усі три означені параметри релевантності трансцендентального мислення філософським запитами сучасності є представленими з максимальною ригористичністю і радикальністю. Ставлячи під питання засади традиційної філософії, підведеної під концепто-метафору «логоцентризму», авторконцепції деконструкції – Жак Дерида – разом з тим керується прагненням перманентного реконструювання і максимального поглиблення філософських сенсів і питань, в яких ці сенси виявляються конституюваними. Революційність деконструкційного проєкту виявляє тісний зв'язок з трансцендентальною програмою. Отже, трансценденталізм постає як об'єктом, так і методологічним ресурсом деконструкційного мислення.

Розглядаючи деконструкційну філософію як трансцендентальний проєкт *par excellence*¹, я значною мірою спираюся в своїх міркуваннях на семантику поняття квазі-трансцендентального, як воно використовується самим Дерида та його інтерпретаторами й тематизація якого становить одну з важливих передумов дослідження деридианського трансценденталізму. Метою цього дослідження є тематизація деконструкційного поняття «квазі-трансцендентальне», в якому втілено засадничі аспекти ре-інтерпретації трансцендентальної настанови, здійснюваної в межах філософії деконструкції. Досягнення означеної мети вимагає розв'язання наступних завдань: 1) визначити основні проблеми, постановка яких уможливлена і пов'язана з введенням поняття квазі-трансцендентального (і близького

до нього концепту ультра-трансцендентального); 2) виявити значення терміну «квазі» в деридианському дискурсі; 3) визначити роль і смислове спрямування концепту «квазі» у межах деконструкційної ре-інтерпретації трансцендентальної настанови: постає воно маркером критичного відсторонення чи заперечення – або, навпаки, розширення меж застосовності ідеї трансцендентального; 4) дослідити й експлікувати функцію поняття квазі-трансцендентального як в деконструкційному, так і загалом у трансцендентальному дискурсах.

Варто зробити методологічну заувагу: не зважаючи на те, що ідея квазі-трансцендентального в деконструкційній філософії нерідко зазнає втілення у формі відповідного поняття, у ході її дослідження видається доцільним не обмежуватися такими буквальними, очевидними ситуаціями, але керуватися загальним контекстом міркувань. Адже тоді, як в одних ситуаціях поняття квазі-трансцендентального протиставляється «ординарному» концепту трансцендентального, в інших деридианський вжиток саме терміну «трансцендентальне» отримує квазі-трансцендентальні конотації: тобто, трансцендентальне *de facto* може дорівнювати квазі-трансцендентальному. Згідно з моїм дослідницьким підходом, така підстановка видається виправданою, якщо деконструкційний проєкт ми розглядатимемо як радикалізовану версію власне трансцендентального мислення.

2. Історія питання і параметри новизни даної розвідки

На початку дослідження звернімося безпосередньо до текстів Дерида з метою виявлення найбільш репрезентативних випадків тематизації ним понять трансцендентального і квазі-трансцендентального (ультра-трансцендентального), а також пов'язаних з ними базових ідей і сюжетів.

Поняття квазі- і ультра-трансцендентального з'являються вже в перших вагомих працях Дерида (точніше кажучи, у цей період він послуговується саме поняттям ультра-трансцендентального), але на більш пізньому етапі деридианської творчості вони починають виконувати програмну функцію та стають визначальними для

¹ Див, наприклад, (Ільїна, 2015), (Ільїна, 2020).

характеристики його власної філософської позиції (Derrida, 1996), (Derrida, 2001b).

Праця «Про граматологію», що стала свого роду візитною карткою Дерида, значною мірою ґрунтується на методологічній настанові, яка передбачає залучення трансцендентальних імплікацій – хоч і за умови обмеження їхніх повноважень: 1) трансцендентальне розглядається як необхідний засіб у боротьбі з «наївним об'єктивізмом», 2) трансцендентальне має функціонувати невіддільно від можливості–необхідності власного стирання (Derrida, 1967a, p. 90). Тут з'являється протиставлення «ультра-трансцендентального тексту» і «тексту пре-критичного», якому відповідає протиставлення позицій *au-delà* і *en-deçà* щодо трансцендентальної критики (ibid.). У «Голосі і феномені» концепт ультра-трансцендентального застосовується для характеристики поняття життя (Derrida, 1967b, p. 14) і виражає єдність двох паралелей – так би мовити, нередуковних відмінностей: чистої психології свідомості й трансцендентальної феноменології свідомості. Як і у «Грамматології», методологічна функція цього концепту тут полягає в протиставленні (ультра)трансцендентального виміру порядкові пре-трансцендентальної наївності. У тексті «Підпис подія контекст» Дерида звертається до проблеми трансцендентальності письма, що є одним з основних джерел народження концепту квазі-трансцендентального в деконструкційному дискурсі: «значення або «ефект» трансцендентальності з необхідністю пов'язується з можливістю письма» (Derrida, 1972d, p. 375).

У праці «Додаток копули» Дерида позиціонує свій підхід до тлумачення поняття трансцендентального, зазначаючи, що він звертається до терміну «трансцендентальний» у його «найбільш ригористичному» значенні (Derrida, 1972c, p. 234): а саме, не кантівському – але такому, що відноситься до схоластичної і навіть аристотелівської традиції, тобто, до проблематики категорій «і того, що знаходиться понад категоріями. Трансцендентальне означає транскатегоріальне» (ibid., p. 234). В «Апоріях» трансцендентальна проблематика дає про себе знати крізь питання умов можливості/неможливості (Derrida, 1993a). Характеристика поняття трансцендентального, в межах

якої воно постає максимально наближеним до вимог і преференцій деконструкційного мислення, віднаходиться в деридіанській роботі «Глас». Як і в «Додатку копули», Дерида тут розглядає трансцендентальне насамперед у значенні транскатегоріального (Derrida, 1974, p. 183) і стверджує, що (квазі)трансцендентальне організує простір, до якого само не належить (Derrida, 1986, p. 166). Трансцендентальне тут фактично синонімується з виключеним та немислимим (ibid.) – тобто, з надлишковим і маргінальним. Середньовічний – і отже, теологічний спадок інтерпретації трансцендентального в деконструкційній філософії доповнюється зверненням до тексту майстра Екгарта, в якому Дерида віднаходить джерела тематизації концепту «квазі». У роботі «Як не говорити: Денегації», Дерида покликається на текст і назву відомої проповіді Екгарта «*Quasi stella matutina...*», в рамках якої «Слово» (Verbe) як «атрибут» Бога (на рівні з Істиною) протиставляється прислівнику (adverbe), взірцевим прикладом якого виступає «квазі» і котрий (згідно з поясненням Дерида) – як і сама проповідь – виступає всього лише додатком (supplement) до божественного Слова (Derrida, 1987a, p. 578).

У «Привидах Маркса» Дерида послуговується поняттям квазі-трансцендентальне в ході розгортання теми месіанства: тут, як і в багатьох пізніх працях Дерида, тема (квазі) трансцендентального виявляється «вписаною» в контекст проблематики неможливого досвіду (досвіду неможливого). Дерида говорить про квазі-месіанство, яке є месіанством квазі-трансцендентальним (Derrida, 1993b, p. 267). У межах праці «Віра і знання» оприявнюється такий важливий аспект функціонування квазі-трансцендентального, як царина очевидності, що пов'язує деконструкційну думку водночас із картезіансько-феноменологічною традицією і з теологічним дискурсом. Дерида говорить про квазі-трансцендентальний – тобто, аксіоматичний перформатив акту віри, або свідцтва віри (Derrida, 2002, p. 98). Універсальність цієї очевидності – аналогічно до очевидності картезіанського *cogito* – полягає в істинності акту віри як свідцтва, що перевершує порядок істинності чи хибності його об'єкту, предмету, стану справ і т. д. Пов'язання тем квазі-трансцендентальності і перформативності відбувається також у тексті «Число

“так”», в якому йдеться про квазі-трансцендентальне поняття «так» («архі-первинне «так»»), що «нагадує (*ressemble à*) абсолютний перформатив» (Derrida, 1987b, p. 647). Дерида наділяє цей як ніби перформатив квазі-трансцендентальним статусом, оскільки «будь-який визначений перформатив передбачає його як свою умову»; відповідно, «так» «не є одним перформативом серед інших» (*ibid.*).

У тексті «Якби це було можливо, “в таких межах”» Дерида в ригористичній манері стверджує, що ніщо не може порушити право на трансцендентальне або онтологічне запитання – адже воно являє собою єдиний засіб опору емпіризмові і релятивізму. У цьому тексті Дерида по суті формулює свою (квазі)трансценденталістську програму, зазначаючи, що «безумовно, немає нічого несподіваного в тому, що модальність «квазі» (або логіко-риторична фікція [*fiction*] «як ніби») так часто поставала для мене необхідною ... і в першу чергу, особливо ... щодо слова «трансцендентальне»» (Derrida, 1998, p. 510). У такий спосіб Дерида, по-перше, акцентує увагу на конститутивному статусі поняття «квазі» в межах деконструкційного дискурсу і, по-друге, виводить на явну аналогію між деконструкційним «квазі» і кантівським «*als ob*» («як ніби»). Застосування «квазі» або «ультра-трансцендентального» в своєму дискурсі Дерида вважає «способом зберегти філософський спадок, в той же час йому зраджуючи» (*ibid.*, p. 510–511). Загальний методологічний принцип квазі-трансценденталізму Дерида формулює наступним чином: «необхідно тут невпинно перепитувати питання трансцендентального типу – а там, майже синхронно, розглядати питання про історію і межі того, що називають “трансцендентальним”» (*ibid.*, p. 510).

Одне з найрепрезентативніших пояснень своєї філософської позиції в контексті проблеми (квазі)трансцендентальності Дерида надає у відповідях Томасу Болдуїну в межах

діалогу із Саймоном Глендінгемом, де він експліцитно заявляє: «Я не є трансценденталістом: я є ультра-трансценденталістом, або квазі-трансценденталістом» (Derrida, 2001b, p. 107) і уточнює, що його «стратегія» щодо «квазі» є нелегкою для нього самого і що загалом його ставлення до дистинкції «трансцендентальне/емпіричне» є обережним. Але прагнення уникати «певної форми емпіризму» все ж спонукає Дерида звертатися до концепту ультра-трансценденталізму (*ibid.*).

У підсумкових ремарках до збірки «Деконструкція і прагматизм» Дерида також вказує уникнення емпіризму (а також позитивізму і психологізму) як засадничу підставу для «поновлення трансцендентального запитання» (Derrida, 1996, p. 84) і уточнює, що це поновлення має полягати у «взятті до уваги» таких чинників як «можливість вигадки [*fiction*], випадковості й контингентності, таким чином пересвідчуючись, що ця нова форма трансцендентального запитання тільки міметує² фантом класичної трансцендентальної серйозності, не відмовляючись від того, що, всередині цього фантому, складає сутнісний спадок» (*ibid.*)³.

Проблема трансцендентальності деридаанської філософії є доволі широко обговорюваним сюжетом, насамперед серед її англо-американських інтерпретаторів (Джефрі Бенінгтон, Родольф Гаше, Маріан Гобсон, Джонатан Калер, Крістофер Норіс, Річард Рорті та ін.). Конституювання теми квазі-трансцендентального в деконструкційному дискурсі є результатом обопільної праці самого Дерида і дослідників його філософії. Має місце навіть момент зворотного впливу: численні рефлексії пізнього Дерида щодо проблеми трансцендентального і квазі-трансцендентального, і особливо проблема деридаанського самопозиціонування стосовно трансцендентальної традиції не в останню чергу зумовлені концепціями Гаше і Бенінгтона, які пропонують свого роду

² Варто зауважити, що Дерида приділяє значну увагу проблемі мімезису в своєму дослідженні Кантової естетики: отже, також перебуваючи на ґрунті трансцендентального дискурсу.

³ У цьому короткому огляді я свідомо уникаю теми деридаанської критики «трансцендентального означуваного», оскільки це питання є вельми неоднозначним і потребує окремого розгляду. Значу лише, що, на мою думку, мішенню цієї критики є не трансцендентальне як таке, а саме його сполучення з позицією означуваного, що видається свого роду оксюмороном з огляду на властиві трансцендентальному мисленню асубстанційність, функціональність і певною мірою синтаксизм – що більше відповідає позиції означника. У той же час змістовна, сюжетна, референтна позиції узгоджуються радше з доменом емпіричного.

трансценденталістські моделі прочитання деконструкційної філософії.

Тематизація поняття квазі-трансцендентального Бенінгтоном представлена в двох його визначальних працях, присвячених деридианській філософії: «Jacques Derrida» (Bennington, Derrida, 1999) та «Interrupting Derrida» («Перериваючи Дериду» – або «Дериду, що перериває») (Bennington, 2000). Бенінгтон позиціонує квазі-трансцендентальну проблематику – а саме, «ускладнення емпіричного і трансцендентального, позначене префіксом “квазі-”», як значний «деридианський внесок в історію філософії» (Bennington, Derrida, 1999, p. 206). Він визначає квазі-трансцендентальне не як предмет або сюжет деконструкційної думки – але як «ритм», якому «слідує деридианське мислення» (Bennington, 2000, p. 19). Важливо зауважити, що, розглядаючи деридианське поняття (ідею) квазі-трансцендентального, Бенінгтон приділяє ретельну увагу дослідженню кантівської диспозиції емпіричного і трансцендентального: їхнього стосунку та перекривання.

Двома ґрунтовними працями Гаше, в яких деконструкційне мислення розглядається, зокрема, у ракурсі проблеми трансцендентальності і, відповідно, в яких викладено його погляд на проблему деридианського (квазі)трансценденталізму, є «The Tain of the Mirror: Derrida and the Philosophy of Reflection» («Амальґама дзеркала: Дериду і філософія рефлексії») (Gasché, 1997) і «Inventions of Difference: On Jacques Derrida» («Винаходи відмінності: про Жака Дериду») (Gasché, 1994). Зокрема, Гаше запроваджує поняття інфраструктур – базових елементів деконструкційного мислення (такі як слід, архі-письмо, метафоричність difference тощо): «філософських квазі-концептів» (Gasché, 1997, p. 172), які він також кваліфікує як «квазі-трансцендентали» (ibid., p. 317), або як такі, що мають «квазі-трансцендентальний статус» (ibid., p. 274).

Цікаву полеміку з поглядом на Дериду як на (квазі)трансцендентального філософа провадить Річард Рорті. Два його відомі есе – «Чи є Дериду трансцендентальним філософом?» (Rorty, 1991) і «Чи є Дериду

квазі-трансцендентальним філософом?» (Rorty, 1995) являють собою критичні реакції на концепції, у першу чергу, Гаше і Бенінгтона⁴.

Академічно виважену і при цьому своєрідну інтерпретацію деридианської концепції представляє Маріан Гобсон. Хоча її робота не є присвяченою винятково трансцендентальній темі щодо філософії Дериду, її рефлексії значною мірою здійснюються крізь призму проблематики (квазі)трансцендентального. Зокрема, дослідниця зазначає, що ««трансцендентальність» і «трансцендентальні аргументи» у філософії Дериду є і застосовними, і водночас такими, що підлягають постановці під питання» (Hobson, 1998, p. 19). Велике значення в своєму дослідженні деконструкційної філософії Гобсон надає проблемі синтаксису, що розробляється авторкою у тісному зв'язку з темою деридианської трансцендентальності.

Розглядаючи інтерпретації Дериду як квазі-трансцендентального філософа, неможливо обійти увагою погляд Джона Капуто на деконструкційну філософію. Тематика «квазі» – зокрема, квазі-трансцендентального – розглядається ним у річці можливості побудови своєрідної теологічної програми, яка значною мірою відштовхується від деконструкційного мислення (Caputo, Derrida, 1997).

Серед сучасних дослідників деридианського (квазі)трансценденталізму особливо хотілося б відзначити роботи Томаса Курани і Максима Дойона. Курана здійснює компаративний аналіз деридианського і фукіанського філософських підходів як двох спроб «трансформації трансцендентального питання» (Khurana, 2016). Дойон акцентує не лише на аспектах своєрідності деконструкційного звернення до трансцендентального, вираженої модальністю «квазі», але також власне на проблемі входження деридианської філософії до царини трансцендентальної традиції в цілому (Doyon, 2014). На думку дослідника (з якою я значною мірою погоджуюсь), найсуттєвішим параметром трансцендентальності, що підлягає деконструкційній рецепції, виявляється проблема умов можливості, з якою Дойон, власне, і пов'язує

⁴ Рорті розглядає також споріднені з ними підходи Норіса і Калера.

«трансцендентальне питання» або, точніше, трансцендентальний тип запитування (*ibid.*, р. 134). Також проблематика трансцендентального і квазі-трансцендентального стосовно деконструкційної філософії розглядається в працях Матіаса Фрітча (Fritsch, 2011), Клер Коулбрук (Colebrook, 2003), Флоріана Форест'єра (Forestier, 2015), Андреа Херста (Hurst, 2004), Чунг-Чін Йі (Chung Chin-Yi, 2011) та інших дослідників.

Новизна даної розвідки полягає в системності й цілісності підходу до аналізу поняття квазі-трансцендентального в деконструкційній філософії, який є вбудованим у загальне дослідження феномену деконструкційного трансценденталізму, здійснюване мною у низці попередніх праць (Ільїна, 2014, 2015, 2018, 2020). Також важливим аспектом новизни цієї статті є ракурс погляду на проблему квазі-трансцендентального з позиції вимог тематизації ідеї трансцендентального взагалі і, відповідно, поняття трансцендентальної філософії – в той час як у більшості з наявних досліджень квазі-трансцендентальної проблематики в деконструкційному дискурсі тематичною й методологічною точкою відліку залишається власне філософія Деріда. Тоді як праці Гаше, Бенінгтона та інших розглядають (квазі)трансцендентальність як аспект деридианського мислення, згідно з ракурсом даного дослідження ідея квазі-трансцендентального постає як репрезентативне – а певною мірою навіть гіперболічне оприявлення засад трансцендентальної думки.

Оскільки значною мірою на ґрунті концепту квазі-трансцендентального (ультра-трансцендентального) Деріда, так би мовити, експліцитно постає як філософ трансцендентального спрямування, у межах загальної мети концептуалізувати деконструкційну філософію як трансцендентальний проект видається надзвичайно важливим завданням дослідити деридианський дискурс квазі-трансцендентального, що дозволить як виявити моменти своєрідності деридианського підходу до ідеї трансцендентального (власне, специфікованого за допомогою своєрідної модалізації поняття трансцендентального префіксом «квазі»), так і реконструювати універсальні характеристики трансцендентальності. Адже, як я постараюся показати, на ґрунті квазі-тран-

сцендентального методологічного підходу (і власне ідеї квазі-трансцендентального, що лежить в його основі) відкривається перспектива виявлення фундаментальних аспектів трансцендентальної думки, гіперболічною інстанціацією якої постає філософія деконструкції.

Між критикою і гіперболою: квазі-трансценденталізм як ре-інтерпретація засадничих питань трансцендентальної філософії.

У характерний для деконструкційного мислення амбівалентний спосіб в ідеї квазі-трансцендентального перекриваються радикально критична позиція щодо фундаментальних принципів трансцендентальної настанови і не менш радикальне довершення останньої – до гіперболічного рівня. А з огляду на те, що критична настанова (як, зрештою, і гіперболічність) є однією з визначальних характеристик трансцендентального мислення як такого, обидві складові зазначеної амбівалентності вмотивовують відповідність квазі-трансцендентального дискурсу вимогам трансцендентальної філософії.

Насамперед квазі-трансцендентальне мислення передбачає критичну радикалізацію таких засадничих трансценденталістських тем як (1) стосунок між емпіричним і трансцендентальним і (2) питання про умови можливості. На теренах концепту «квазі-трансцендентальне» відбувається радикальна проблематизація відношення «трансцендентальне/емпіричне». Квазі-трансцендентальне постає як результат свого роду контамінації трансцендентального й емпіричного, але при цьому і як нередуковне відношення між ними – що, відповідно, забезпечує і увиразнює їхню нередуковну відмінність. Насправді всі ці смислові моменти притаманні вже класичному концепту трансцендентального (щонайменше імпліцитно), і квазі-трансцендентальний дискурс покликаний лише оприявити певні моменти його проблематичності та, послуговуючись деридианським терміном, «непростоти».

Деконструкційна версія трансцендентального принципу умови можливості – як елементу загального для трансцендентальної настанови «дискурсу можливості»⁵ – також постає як критична радикалізація властиво трансцендентальних позицій. У результаті в межах квазі-трансцендентального дискурсу поняття «умови можливості» перетворюється

ся на структуру «умови можливості/умови неможливості», елементи якої, подібно до складових опозиції «трансцендентальне/емпіричне», зазнають перекривання і взаємоперехідності. Можна сказати, що квазі-трансцендентальна позиція відповідає межі між можливістю і неможливістю. Часом Дерида послуговується концептами «не-можливість», або «не-можливе» (Derrida, 2001a, p. 358), (Derrida, 2003, p. 35), що позначають собою своєрідний синтез означених альтернатив (у свою чергу, також не-можливий), а також поєднує структури «умови можливості» і «умови неможливості» за допомогою сполучника «як» (Derrida, 1993a, p. 15) і говорить про «неможливу можливість» (Derrida, 2007). У результаті на ґрунті квазі-трансцендентального дискурсу – за допомогою концепту неможливості (не-можливості) запитування про умови можливості зазнає водночас критичного обмеження і гіперболічного розширення. Адже (1) дослідження царини неможливості розширює горизонт запитування про умови певного Дещо, (2) неможливе таким чином підлягає тематизації і (3) не-можливість постає як радикальна (гіперболічна і навіть універсальна) версія самої можливості – на противагу актуальності, дійсності, присутності та іншим вимірам і виявам «наївно»-онтологічного (не трансцендентального, пре-критичного) дискурсу.

Отже, в основі квазі-трансцендентального підходу – і, відповідно, власне ідеї квазі-трансцендентального – лежить деконструкція опозицій «трансцендентальне/емпіричне» і «умови можливості/умови неможливості». Перша з них є атрибутом «класичного» трансценденталізму, а друга виникає в межах його квазі-трансцендентальної специфікації – але не як кінцевий результат, а як об'єкт деконструкційного перетворення. Крім двох зазначених пар, такі протилежності як фінітне/інфінітне та суб'єкт/

об'єкт також належать до пріоритетних структур-об'єктів квазі-трансцендентальної деконструкції. Гаше додає до цієї низки ще пару «Dasein/буття» (Gasche, 1997, p. 317)⁶.

Поняття «ультра-трансцендентальне» – яке, звичайно, не є еквівалентом квазі-трансцендентального, але виявляє значну спорідненість останньому – вживається вже в ранніх текстах Дерида (таких як «Про граматику», «Голос і феномен», «Вступ» до гусерлівської праці «Начала геометрії»), у той час як термін «квазі-трансцендентальне» з'являється в пізніший період деридианської творчості. При тому, що концепт «квазі-трансцендентальне» можна визначити як інваріантний, а «ультра-трансцендентальне» – як його варіацію або дериват, семантичний горизонт обох понять видається можливим розкрити лише у їхньому взаємодоповненні. Зокрема, їхня близькість і часткова синонімічність (на яку вказують ремарки і зауваги самого Дерида, а також контексти вжитку обох понять) запобігає обмеженню тлумачення поняття «квазі-трансцендентальне» як обмеження і підважування трансцендентальних спроможностей, вказуючи натомість на гіперболічний вимір і «ресурс» квазі- (ультра-) трансцендентального дискурсу.

Загалом співвідношення між позиціями квазі- і ультра- можна пояснити за допомогою відсилання до такої значущої структури-звороту деридианського дискурсу як *plus de*, амбівалентність значення якого сполучає варіанти тлумачення «більше, ніж» і «більше не...». Проводячи аналогію, можна співвіднести перше значення квазі-концепту *plus de* – «більше, ніж» – із семантикою префіксу «ультра», у той час як «квазі» корелює із значенням «більше не...». Таким чином, поняття ультра-трансцендентального виявляється пов'язаним з важливою як для деконструкційного, так і загалом для трансцендентального дискурсу ідеєю гіперболічності – у той час як «квазі-трансцендентальне» в першу

⁵ Пріоритетний статус можливості – характерна риса трансцендентального мислення в його критичній, феноменологічній і деконструкційній версіях. Модус «можливо» відрізняє трансцендентальну царину від емпіричної, феноменологічну настанову – від природної та ін.

⁶ Остання локалізується в межах гайдегерівської версії – або, точніше, модифікації трансценденталізму: адже філософію Гайдегера не видається можливим віднести до трансценденталізму в строгому сенсі.

чергу корелює з трансцендентальним чинником критичності⁷. При цьому обидва префікси (і «квазі», і «ультра») виступають маркерами межі щодо трансцендентального, у той час як трансцендентальне мислення і саме по собі вже є свого роду «дискурсом межі». У такий спосіб вони постають чинниками гіперболізації трансцендентального мотиву.

Радикалізація трансцендентальних чинників відношення і відмінності в квазі-трансцендентальному дискурсі

Отже, корені квазі-трансцендентального мислення лежать у самому трансцендентальному дискурсі. Зокрема, ідея квазі-трансцендентального ґрунтується на такому прочитанні засад Кантової критики, що гіперболізує чинник відношення – який, у свою чергу, належить до визначальних характеристик трансцендентального мислення (поряд, наприклад, з принципами відмінності, критичності, гіперболічності тощо (Ільїна, 2015)). Засадничість відношення вимагає відповідного статусу для фактору відмінності, який виступає для першого умовою можливості. Одним з наслідків підвищення уваги до принципу відмінності в квазі-трансцендентальному дискурсі є зростання ваги емпіричного виміру порівняно з трансценденталізмами Кантового і Гусерлевого зразка – адже емпіричне постає змістовим джерелом (або, принаймні, осередком) можливих відмінностей. Але при цьому відмінність жодним чином не закріплюється за емпіричною цариною, на противагу трансцендентальній: фундаментальним відношенням-відмінністю в трансценденталізмі виступає, як зазначалося, відношення (і, відповідно, відмінність) між власне трансцендентальним та емпіричним. Крім того, у своєму знаменитому Вступі до «Начал геометрії» Гусерля, Дерида зазначає, що «трансцендентальною була б відмінність» (Derrida, 1962, р. 171). Можливо, з цієї тези, (до речі, викладеної згідно з трансцендентальною риторикою – в модусі *als ob*) варто відрاهовувати початок становлення деридианського квазі-трансценденталізму.

Згідно з думкою Ґаше, квазі-трансцен-

дентальне є «умовою можливості і неможливості, що стосується саме концептуальної відмінності між суб'єктом та об'єктом, і навіть між Dasein і буттям» (Gasche, 1997, р. 317). Тут знову-таки йдеться про гіперболізацію фактору відношення: до квазі-трансцендентального стосунку входять граничні, конститутивні відмінності, на не-можливному відношенні яких ґрунтується вже трансцендентальне мислення; але це відношення, так би мовити, виходить на яв за допомогою квазі-трансцендентальної радикалізації трансцендентального. Таким чином, принцип, або ефект «квазі-трансцендентального» – за умови його позиціонування як властивого трансценденталізму як такому (а не лише його деконструкційній критиці) – вказує на імпліцитну апоретичність, характерну для трансцендентального мислення в цілому (а не тільки для його деконструкційної версії).

Крім того, що відмінність і відношення є принципами трансцендентального мислення, власне ідея (і відповідно концепт) трансцендентального постає як відношення і як відмінність. Специфіка поняття трансцендентального (як і заснованого на ньому дискурсі) полягає в його функціональності й реляційності: тобто, принциповій асубстанційності. В рамках відношення і відмінності з іншим (найпершим чином – з емпіричним) відбувається конституювання і визначається сутність трансцендентального. Його можна розглядати не лише як межу між трансцендентним й іманентним, і не лише як відношення до емпіричного, але також, в парадоксальний спосіб, як відношення між емпіричним і власне трансцендентальним. Бенінгтон, думку якого я поділяю, акцентує момент взаємної зумовленості трансцендентального й емпіричного, яка виявляється в тому, що «трансцендентальне є трансцендентальним лише для емпіричного» (Bennington, 2000, р. 86): тобто, конститується лише в контексті власного стосунку з емпіричним⁸.

Саме по собі це ще не означало б, що

⁷ З огляду на фундаментальний зв'язок критики і гіперболи в трансцендентальному мисленні (Ільїна, 2014), поняття квазі- і ультра-трансцендентального таким чином виявляються не протиставленими, а ще тісніше пов'язаними.

⁸ У подібний спосіб, кантівська трансцендентальна єдність апперцепції конститується тільки в межах, в умовах можливого досвіду

трансцендентальне такий стосунок охоплює, або йому дорівнює. Втім, Бенінгтон вказує на можливість (якщо не необхідність) певного ототожнення трансцендентального з квазі-трансцендентальним: «власне трансцендентальне ... вже є квазі-трансцендентальним» (ibid., p. 89). А квазі-трансцендентальне, у свою чергу, кваліфікується як відношення «трансцендентальне-емпіричне». Розглядаючи квазі-трансцендентальне як трансцендентальне й емпіричне разом, взяте в їхньому відношенні або взаємоперекриванні, Бенінгтон стверджує, що «Трансцендентальне є ... дійсно трансцендентальним (а не трансцендентним) тією мірою, якою воно є (виключно) квазі-трансцендентальним.» (ibid.). Отже, як «завжди вже» квазі-трансцендентальне, трансцендентальне виступає і як елемент відношення з емпіричним, і як характеристика самого цього відношення.

Семантика і функція концепту «квазі» в деконструкційному трансценденталізмі.

Серед множини значень і смислових нюансів, що передаються за допомогою префікса «квазі», можна відзначити наступні: «майже», «недо» (що в парадоксальний спосіб корелюють з гіперболізмом), «ще не»/«вже не», як ніби (als ob). «Квазі» може виступати як маркер настанови, яку Дерида визначає як fiction⁹, або як оператор критики: це останнє значення певною мірою є пріоритетним, адже критичність (зрозуміла в особливому сенсі) є одним з найсуттєвіших атрибутів трансцендентального мислення. Звісно, цим переліком не обмежується семантичний потенціал квазі-концепту «квазі», що в кожному контексті набуває нових, певною мірою сингулярних відтінків значення. У будь-якому разі семантика «квазі» визначається його приналежністю «дискурсу межі», що за означенням надає трансцендентальних характеристик як самому оператору «квазі», так і концептові, до якого цей оператор застосо-

вується. Радикальним – або гіперболічним – випадком такого застосування є утворення власне поняття квазі-трансцендентального.

Важливим аспектом функції поняття (модальності) «квазі» в трансцендентально-деконструкційному мисленні є переведення терміну або концепту, які він модалізує, з умовно кажучи, «наївно-онтологічної» площини в методологічну¹⁰, або ж у царину, яку Дерида визначає як fable або fiction. Зауважимо, що подібну функцію (переведення, або зсуву) виконує трансцендентальний концепт («оператор») als ob.

Зокрема, «квазі» постає у функції методу – або засобу – коли зумовлює застосування об'єкту, який воно модалізує, проти чогось іншого: емпіризму, діалектики, об'єктивізму і т.п. Наприклад, така функція протиставлення – або, як нерідко каже сам Дерида, «опору» – надається переведеному в умовний спосіб трансцендентальному в «Грамотології» (проти «наївного об'єктивізму» і на противагу пре-критичному дискурсу (Derrida, 1967a, p. 90)), у «Гласі» (як засіб опору принципу діалектичної суперечності (Derrida, 1986, p. 244))¹¹. Важливо зазначити, що так само в гусерлівській феноменології трансцендентальне значною мірою постає (застосовується) як «на відміну від»: основними альтернативами трансцендентального підходу в такому протиставленні виступають насамперед психологізм і натуралізм, але також і метафізика в її догматичному розумінні (що є спільною мішенню для всіх трансцендентальних проектів).

У дещо іншому зрізі, деконструкційно-трансцендентальне «квазі» постає засобом проти реалізму і буквализму всіх видів і напрямків. І в цьому також можна побачити аж ніяк не ексклюзивний деконструкційний винахід, але момент гіперболізації трансцендентальної настанови. Відхід від метафізичного реалізму є безпосередньо пов'язаним з асубстанціалістським креном трансцен-

⁹ Фіктивність, фікція, вимисел: втім, спроможності перекладу значно обмежують як повноту, так і релевантність українських відповідників французькому оригіналу і його англійській кальці.

¹⁰ Певною мірою з функцією «квазі» корелює також феноменологічна операція занесення в дужки.

¹¹ Варто уточнити, що в обох зазначених прикладах поняття «квазі» не вживається буквально, але у цих випадках концепти ультра-трансцендентального («Грамотологія»), «трансцендентального трансцендентального» і «трансцендентальної контра-банди» («Глас»), які в більш нюансованих контекстах можуть розглядатися як відмінні від «квазі-трансцендентального» конструкти, у даному разі постають як синоніми останнього – а точніше, як варіації смислового інваріанту, яким є концепт «квазі».

дентального мислення – тобто, креном в бік синтаксизму і методологізму. Отже, у такому сенсі, «квазі» (як і його «класично»-трансцендентальний аналог, *als ob*) виявляється не лише одним з методологічних засобів, а засадничим засобом методологізації, за допомогою якого, зокрема, й уможливлується трансцендентальний зсув способу й фокусу мислення зі «що» на «як». Останній, у свою чергу, зумовлює перехід на рейки асубстанціалістської парадигми відношення-відмінності, якою *par excellence* є трансцендентальний дискурс (що при цьому передбачає примат методу).

Повертаючись до питання аналогії між методологізмом і цариною «фікції», можна зазначити, що визначальним для трансцендентального мислення аспектом їхнього, так би мовити, функціонального збігу є протиставлення парадигмі метафізичного реалізму як наївного об'єктивізму, пов'язаного з радикальною перевагою субстанційності і свого роду репресивністю щодо виміру відношення¹². У такому сенсі література (як царица *fiction*) виступає якщо не родом трансцендентальної практики, то принаймні «спільницею» трансцендентальної філософії у боротьбі з реалізмом, об'єктивізмом і буквализмом: щодо останнього, варто згадати також про деридаанську концептуалізацію метафори, яка постає в деконструкційному дискурсі (квазі)-трансцендентальним концептом. Запроваджуючи і тематизуючи в «Гласі» поняття «трансцендентальної контра-банди», Дерида фактично синонімує такі його (опосередковані) дефініції як «імітація трансцендентального» і «трансцендентальне трансцендентального» (тобто, по суті «ультра-трансцендентальне») (*ibid.*).

Деконструкція і емпіризм: Трансценденталізація емпіричного?

Окремою темою в дослідженні деридаанського поняття квазі-трансцендентального є відношення деконструкції до емпіризму. Дерида неодноразово зазначає, що, попри значні перестороги і вияви обережності щодо ідеї і концепту трансцендентального, він все ж використовує його з метою уникнення ефектів емпіризму (див., наприклад, (Derrida,

2001b, p. 83–84))¹³. Таким чином, привнесена деконструкційною концепцією своєрідна універсальність, що зумовлена специфікою концептуалізації стосунку між трансцендентальним і емпіричним (Ільїна, 2020) (специфікою, яка не в останню чергу виявляється у посиленні ролі і значущості емпіричного порівняно з «класичним» трансценденталізмом), все ж – як будь-яка універсальність – передбачає пріоритетність для деконструкційного дискурсу характеристик загального, теоретичного, можливого, необхідного: одним словом, усіх тих якостей, які ми можемо протиставити емпіристській настанові.

Деконструкція і емпіризм: Трансценденталізація емпіричного?

Окремою темою в дослідженні деридаанського поняття квазі-трансцендентального є відношення деконструкції до емпіризму. Дерида неодноразово зазначає, що, попри значні перестороги і вияви обережності щодо ідеї і концепту трансцендентального, він все ж використовує його з метою уникнення ефектів емпіризму (див., наприклад, (Derrida, 2001b, p. 83–84)). Таким чином, привнесена деконструкційною концепцією своєрідна універсальність, що зумовлена специфікою концептуалізації стосунку між трансцендентальним і емпіричним (Ільїна, 2020) (специфікою, яка не в останню чергу виявляється у посиленні ролі і значущості емпіричного порівняно з «класичним» трансценденталізмом), все ж – як будь-яка універсальність – передбачає пріоритетність для деконструкційного дискурсу характеристик загального, теоретичного, можливого, необхідного: одним словом, усіх тих якостей, які ми можемо протиставити емпіристській настанові.

І навіть коли Дерида, здавалося б, дрейфує в напрямку емпіризму (говорячи в «Дисемінації» про те, що емпіризм є філософською «маскою» руху в напрямку радикально іншого (Derrida, 1972a, p. 33)), він зрештою не задовольняється цим засобом, як по своїй суті логоцентристським. У деконструкційному дискурсі контингентність, сингулярність та інші елементи, властиві емпіричному підходу, набувають трансцендентальних ознак можливості, *als-ob*-статусу, апріорності

¹² Щодо цього питання див. роботу Ґаше «Про мінімальні речі» («Of Minimal Things»).

¹³ При цьому він позиціонує емпіризм взагалі – і конкретно такі його форми, як реалізм і сенсуалізм – як модифікації логоцентризму (Derrida, 1981, pp. 64–65).

тощо. Крім того, шлях «як ніби емпіризму», або «квазі-емпіризму», певною мірою прокреслений у «Дисемінації», не є для Дерида універсальним, але залишається лише спробою, від якої він згодом переважно відходить.

Загалом можна зазначити, що Дерида не меншою мірою акцентує трансцендентальний вимір емпіричного, аніж виявляє емпіричні детермінанти і складові трансцендентального. Трансцендентальний спосіб деконструкційного міркування над емпіричним тягне (1) виявлення трансцендентальних аспектів самого емпіричного, (2) «піднесення» емпіричного до порядку трансцендентального.

Яскравий приклад тематизації першого з цих двох варіантів зсуву емпіричного в напрямку трансцендентального віднаходиться в деридианському тексті «*La forme et le vouloir-dire*» («Форма і значення»). Розглядаючи питання про можливість/неможливість «первинного продукування сенсу» (і тим самим про (не)можливість для тексту статусу *tabula rasa* на будь-якій фазі його становлення та існування) (Derrida, 1972b, p. 197), Дерида зазначає, що «Навіть якщо де-юре можна припустити, що певна текстувальна невинність *in illo tempore* прийняла перше продукування сенсу, де-факто необхідно, щоби систематичний порядок значення [*vouloir-dire*] в певний спосіб нав'язував сенсові свій сенс, диктував йому свою форму ... І це «де-факто» не є однією емпіричною необхідністю серед інших, її не можна занести в дужки, щоб ставити трансцендентальні питання де-юре, оскільки статус значення не може бути з'ясованим без того, щоби в той же час визначити [статус] сенсу» (*ibid.*) (курсив мій – А.І.). Таким чином, не належачи трансцендентальному порядку «*en droit*», «*en fait*» сенсу разом з тим перевершує порядок емпіричного, набуваючи таким чином квазі-трансцендентального статусу. Показово, що така квазі-трансцендентальність є пов'язаною саме з порядком сенсу, котрий, як дозволяє зрозуміти деконструкційна концепція письма (починаючи з викладу її засадничих положень у «Вступі» до «Начала геометрії»), перебуває, у трансцендентальний спосіб (!), на межі емпіричного й трансцендентального.

Одним із засобів здійснення другого із

зазначених способів трансценденталізації емпіричного в межах деконструкційного квазі-трансценденталізму виступає принцип авто-референтності. Запитуючи, про сутність партикулярного чи сингулярного (скажімо, про «подієвість події», чи навпаки, – і тим більше, застосовуючи структури на кшталт «подієвість без події»: у такий спосіб виокремлюючи універсальний інваріант або сутність запитуваного), Дерида нерідко підносить до трансцендентального рівня концепт і відповідну ідею, що первинно належали радше емпіричному порядку.

Конституювання деконструкційного поняття квазі-трансцендентального дозволяє увиразнити передбачену вже у межах Кантової концепції відмінність між трансцендентальним і апіорним, якою нерідко нехтують навіть знані кантіанці й кантознавці. У точному смислі трансцендентальне, якщо керуватися кантівським визначенням цього поняття, наданим у першій Критиці, характеризує дискурс про умови можливості апіорного (а згідно з деридианським водночас розширенням і уточненням базової трансцендентальної формули – також про умови його не-можливості). Таким чином, у трансцендентальному запитуванні емпіричне – як фактор обмеження, зумовлювання, але водночас і уможливлення функціонування апіорного – відіграє не меншу роль, ніж саме апіорне. Отже, якщо трансцендентальне у вузькому сенсі (як протилежність емпіричного) може певною мірою прирівнюватись до апіорного, то в строгому сенсі трансцендентальне (як проблематичний стосунок трансцендентального-апіорного й емпіричного) по суті дорівнює квазі-трансцендентальному.

Квазі-трансцендентальне мислення і проблема іншого.

Окрім загальної значущості деридианської концепції (і, відповідно, концепту) квазі-трансцендентального для можливостей розвитку і саморефлексії трансцендентального дискурсу взагалі (і цей аспект є пріоритетним для намірів даного дослідження), хотілося би принаймні коротко означити вимір її, так би мовити, «сингулярної» значущості для деридианської філософії як такої. Ідея квазі-трансцендентального стала результатом деконструкційних пошуків неемпіричного і неапропріаційного підступу до чинника або

феномену іншого: і не тільки філософського іншого, але, у першу чергу – іншого стосовно філософії. Загалом для філософії завжди було характерним прагнення розширити власні межі – аж до їх перевернення. У сучасній філософії тренд виходу за власні межі стає експліцитним. Першим варіантом його реалізації постають різні форми практичної, прагматичної і прикладної філософії. Але чи можливо задовольнити прагнення абсолютно іншого, залишаючись при цьому на ґрунті ригористичного філософського мислення формально-синтаксичного типу? Квазі-трансцендентальний підхід Дерида видається мені позитивною відповіддю на це питання, яка, власне, становить другий – альтернативний емпірико-позитивістським і прикладним підходам варіант філософського дискурсу, орієнтованого на радикально Інше. Зрештою, трансцендентальне мислення від самого початку відзначається спрямованістю на інше, що входить до філософського дискурсу у формі досвіду. І квазі-трансценденталізм Дерида лише очищує, прояснює і радикалізує цю особливість трансцендентальної думки.

На ґрунті вищезгадуваної настанови *fiction* оприявнюються зв'язки між класичною теоретичною філософією (трансцендентального типу) і літературою. З-поміж різних не-філософських дискурсів, з якими філософія в пошуках свого іншого прагне об'єднатись, дискурс літератури виявляється пріоритетним (якщо не єдиним) варіантом, у межах якого розширення автентичних меж філософії може відбутися за збереження, переутвердження і навіть гіперболізації її теоретичних, синтаксичних, методологічних засновків. Детальний аналіз співвідношення філософського й літературного дискурсів є темою самостійного дослідження, тому зараз я обмежуся цими загальними міркуваннями.

Важливо також зазначити, що на засадах деконструкційного трансценденталізму – або квазі-трансценденталізму – уможливорюється парадоксальне (апоретичне)

поєднання інтенції на радикально інше і спрямування філософської рефлексії на власні засади. Адже філософія деконструкції являє собою взірцевий приклад «філософії філософії»: об'єктом деконструкції завжди постає елемент чи фактор філософського дискурсу, або, принаймні, певне *X* проведене крізь філософську тематизацію і концептуалізацію.

Висновки

– Значення деконструкційної концепції квазі-трансцендентального полягає насамперед у підтриманні і ре-конституюванні властиво трансцендентальних принципів філософського мислення, що передбачає позбавлення трансцендентальної настанови різного роду ефектів догматизації й натуралізації.

– В основі деконструкційної ідеї квазі-трансцендентального (а також, відповідно, квазі-трансценденталізму, як заснованого на цій ідеї філософського підходу) лежить настанова на гіперболізацію засад трансцендентального мислення, яка, згідно з особливостями трансцендентального дискурсу, передбачає момент критики як свою сутнісну складову. У першу чергу деконструкційним критиці й гіперболізації підлягають такі визначальні мотиви трансцендентальної філософії, як (1) стосунок між трансцендентальним і емпіричним та (2) проблема умов можливості. Квазі-трансцендентальний ракурс погляду, по-перше, загострює момент властивості трансцендентальному дискурсу амбівалентності відношення «трансцендентальне-емпіричне», що постає і як протиставлення, і як перекривання; і, по-друге, гіперболізує сам аспект відношення-відмінності між даними опозиціями, у межах якого вони конститууються і якому виявляються підпорядкованими. Трансцендентальне постає таким тільки щодо емпіричного і навпаки. Визначальне питання трансцендентальної філософії щодо умов можливості внаслідок радикалізації, якої воно зазнає на ґрунті квазі-трансцендентального мислення, набуває форми

¹⁴ Тобто можна зауважити, що деконструкційний дискурс, будучи «дискурсом Іншого», разом з тим утримується в авто-референтному просторі, і в цьому плані йому не притаманний навіть такий ступінь включення гетерогенного, що є властивим будь-яким «філософіям чогось».

¹⁵ Так, наприклад, міркуючи про феномени політики, дружби, дару, смерті тощо, Дерида найпершим і пріоритетним чином досліджує прецеденти їхніх філософських досліджень.

запитування про «умови неможливості». Властивий (квазі)трансцендентальному мисленню синтез критичної й гіперболічної настанов зумовлює конституювання загальнішої структури, у межах якої умови неможливості виявляються водночас умовами неможливості (постають як умови неможливості).

– Становлення ідеї квазі-трансцендентального в деконструкційній філософії є результатом взаємодії власне деридианської думки та її інтерпретацій. Особливий вплив на розвиток деконструкційного дискурсу в трансцендентальному напрямі чинять концепції Родольфа Гаше і Джефрі Бенінгтона.

– Реконструкція смислового поля префіксу «квазі», що фактично отримує статус концепту в межах деконструкційного дискурсу, дозволяє визначити такі варіанти його значення, як «майже», «недо», «ще не»/«вже не», «як нібито» (als ob). «Квазі» постає як чинник критичного мислення, а також дискурсивної царини, яку Дерида визначає як fiction.

– Трансцендентальна функція концепту «квазі» насамперед полягає у зміні настанови, що виявляється як у зсуві з «наївно»-онтологічного порядку до методологічного, так і, пов'язаним чином, у деконструкції різного роду виявів реалізму і буквализму.

– Деконструкційне поняття ультра-трансцендентального є версією концепту квазі-трансцендентального, яка однак має суттєву смислову своєрідність. У той час як префікс «квазі» відображає критичну настанову і корелює із трансцендентальним трендом обмеження, префікс «ультра» пов'язаний з фактором гіперболічності і постає маркером властивості трансцендентальному мисленню настанови на перевернення.

– Важливим аспектом квазі-трансцен-

дентального мислення є його стосунок до емпіризму. Для деконструкційної філософії суттєвою підставою звернення до трансцендентального мислення є прагнення уникнути «впадіння в емпіризм». Хоча порівняно з «класичними» трансцендентальними концепціями в межах квазі-трансцендентального дискурсу вага емпіричного зростає, пріоритетними для деконструкційної думки de facto залишаються параметри, що з очевидністю протистоять емпіристській настанові: універсальність, теоретичність, можливість, формальність тощо. К межах квазі-трансцендентального мислення мають місце корелятивні тенденції до оприявлення емпіричних аспектів ідеального (трансцендентального), з одного боку, і віднаходження та-або конституювання трансцендентальних аспектів емпіричного – з іншого.

– Концепція квазі-трансцендентального постає підґрунтям для деконструкційних рефлексій проблеми іншого – зокрема, іншого щодо філософського дискурсу як такого. При цьому квазі-трансцендентальне випробовування меж останнього можна розглядати як своєрідну радикалізацію властиво трансцендентальних аспектів (1) запитування про власні засади і (2) орієнтованості на інше, що входить до філософського дискурсу у формі досвіду.

– Експліцитна наявність і непересічна значущість теми трансцендентального в деконструкційній філософії – представлена у формі квазі-трансцендентального дискурсу, а також філософська самоідентифікація Дерида як квазі- або ультра-трансценденталіста обґрунтовують і вмотивовують дослідження деконструкційного підходу в річищі трансцендентального мислення.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Ільїна А. Гіпербола трансценденталізму та гіпербола в трансценденталізмі: Кант, Гуссерль, Дерріда. *Мультиверсум: філософський альманах*. 2014. Вип. 3, № 131. С. 55–81.

Ільїна А. Деконструкційний поворот в трансцендентальному мисленні. *Sententiae*. 2015. Вип. XXXIII, № 2. С. 125–148. <https://doi.org/10.22240/sent33.02.125>.

Ільїна А. Принципи відмінності, відношення і межі як фундаментальні чинники трансцендентально-деконструкційного мислення. *Трансформація засад філософії за доби постмодерну*: монографія / ред. В. Лях. Київ, 2018. С. 111–142.

Ільїна А. Квазі-трансцендентальна універсальність у філософському дискурсі Жака Дерида. *Sententiae*. 2020. Вип. XXXIX, № 1. С. 61–90.

Bennington G. *Interrupting Derrida*. London; New York: Routledge, 2000. 235 p.

- Bennington G., Derrida J. Jacques Derrida. Chicago : University of Chicago Press, 1999. 420 p.
- Caputo J. D., Derrida J. (1997). Deconstruction in a Nutshell. *A Conversation with Jacques Derrida*. New York : Fordham University Press. 208 p.
- Chung Chin-Yi. Derrida's Methodology. *Movimiento Paroxista*. 2011. Vol. № 1. P. 33–47.
- Colebrook C. The Opening to Infinity: Derrida's Quasi-Transcendentals. *From Kant to Davidson: Philosophy and the Idea of the Transcendental* / ed. J. Malpas. London, & New York : Routledge, 2003. P. 162–183. <https://doi.org/10.4324/9780203219577-14>.
- Derrida J. Introduction à l'Origine de la Géométrie de Husserl. E. Husserl. *l'Origine de la Géométrie*. Paris : PUF, 1962. P. 3–172.
- Derrida J. *De la grammatologie*. Paris : Minuit, 1967. 447 p.
- Derrida J. *La Voix et le Phénomène*. Paris : PUF, 1967. 117 p.
- Derrida J. *La Dissémination*. Paris : Seuil, 1972. 411 p.
- Derrida J. La forme et le vouloir-dire. *J. Derrida. Marges de la philosophie*. Paris : Minuit, 1972. P. 185–207
- Derrida J. Le supplément de copule. *J. Derrida. Marges de la philosophie*. Paris : Minuit, 1972. P. 209–246.
- Derrida J. Signature événement contexte. *J. Derrida. Marges de la Philosophie*. Paris : Minuit, 1972. P. 367–393.
- Derrida J. Glas. Paris : Galilée, 1974. 296 p.
- Derrida J. Positions / trans. from French by A. Bass. Chicago : University of Chicago Press, 1981. 114 p.
- Derrida J. Glas / trans. from French by J. P. Leavey, Jr., R. Rand. Lincoln and London : University of Nebraska Press, 1986. 262 p.
- Derrida J. Comment ne pas parler: Dénégations. *J. Derrida. Psyché: inventions de l'autre*. Paris : Galilée, 1987. P. 535–596.
- Derrida J. Nombre de oui. *J. Derrida. Psyché: Inventions de l'autre*. Paris : Galilée, 1987. P. 639–651.
- Derrida J. Aporias / trans. from French by Th. Dutoit. Stanford : Stanford University Press, 1993. 87 p.
- Derrida J. Spectres de Marx. Paris : Galilée, 1993. 280 p.
- Derrida J. Remarks on Deconstruction and Pragmatism. *Deconstruction and Pragmatism* / ed. Ch. Mouffé. London and New York : Routledge, 1996. P. 79–90.
- Derrida, J. Comme si c'était possible, «within such limits»... *Revue Internationale de Philosophie*. 1998. Vol. 52, No. 205(3). P. 497–529.
- Derrida J. Papier Machine. Paris : Galilée, 2001. 400 p.
- Derrida J. Response to Baldwin. *Arguing with Derrida* / ed. S. Glendinning. Oxford : Blackwell Publishers Ltd, 2001. P. 102–109.
- Derrida J. Faith and Knowledge: The Two Sources of “Religion” at the Limits of Reason Alone / trans. from French by S. Weber. *J. Derrida. Acts of religion*. New York and London : Routledge, 2002. P. 40–101.
- Derrida J. The «World» of the Enlightenment to Come. *Research in Phenomenology*. 2003. Vol. 33. P. 9–52. <https://doi.org/10.1163/15691640360699591>.
- Derrida J. A Certain Impossible Possibility of Saying the Event / trans. from French by G. Walker. *Critical Inquiry*. 2007. Vol. 33, No. 2. P. 441–461. <https://doi.org/10.1086/511506>.
- Doyon M. The Transcendental Claim of Deconstruction. *A Companion to Derrida* / eds. Z. Direk, L. Lawlor. Chichester, England : Wiley Blackwell, 2014. P. 132–149.
- Forestier F. Le Réel et le transcendantal. Grenoble : Millon, 2015. 236 p.
- Fritsch M. Deconstructive aporias: quasi-transcendental and normative. *Continental Philosophy Review*. 2011. Vol. 44. P. 439–468. <https://doi.org/10.1007/s11007-011-9200-y>.
- Gasché R. Inventions of difference: on Jacques Derrida. Cambridge, London, Harvard University Press, 1994. 286 p.
- Gasché, R. The Tain of the Mirror: Derrida and the Philosophy of Reflection. Cambridge : Harvard University Press, 1997. 348 p.
- Hobson M. Jacques Derrida: Opening lines. London and New York : Routledge, 1998. 288 p.
- Hurst A. Derrida's quasi-transcendental thinking. *South African Journal of Philosophy*. 2004. Vol. 23, No. 3. P. 244–266. <https://doi.org/10.4314/sajpem.v23i3.31396>.
- Khurana Th. “The Common Root of Meaning and Nonmeaning”: Derrida, Foucault, and the Transformation of the Transcendental Question. *Foucault/Derrida Fifty Years Later: The Futures of Genealogy, Deconstruction, and Politics* / eds. O. Custer, P. Deutscher, S. Haddad. New York : Columbia University Press, 2016. P. 80–104. <https://doi.org/10.7312/cust17194-008>. •
- Rorty R. Is Derrida a transcendental philosopher? R. Rorty. *Essays on Heidegger and Others*. Cambridge : Cambridge University Press, 1991. P. 119–128.
- Rorty R. Is Derrida a “Quasi”-Transcendental Philosopher? *Contemporary Literature*. 1995. Vol. 36, No. 1. P. 173–200.

REFERENCES

- Bennington, G. (2000). *Interrupting Derrida*. London; New York: Routledge.
- Bennington, G., & Derrida, J. (1999). *Jacques Derrida*. Chicago: University of Chicago Press.
- Caputo, J., D., & Derrida, J. (1997). Deconstruction in a Nutshell. *A Conversation with Jacques Derrida*. New York: Fordham University Press.
- Chung Chin-Yi. (2011). Derrida's Methodology. *Movimiento Paroxista*, 1(1), 33–47.
- Colebrook, C. (2003). The Opening to Infinity: Derrida's Quasi-Transcendentals. In J. Malpas, (Ed.), *From Kant to Davidson: Philosophy and the Idea of the Transcendental* (pp. 162–183). London, New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203219577-14>.
- Derrida, J. (1962). Introduction à l'Origine de la Géométrie de Husserl. In: E. Husserl, *l'Origine de la Géométrie* (pp. 3–172). Paris: PUF.
- Derrida, J. (1967a). *De la grammatologie*. Paris: Minuit.
- Derrida, J. (1967b). *La Voix et le Phénomène*. Paris: PUF.
- Derrida, J. (1972a). *La Dissémination*. Paris: Seuil.
- Derrida, J. (1972b). La forme et le vouloir-dire. In J. Derrida, *Marges de la philosophie* (pp. 185–207). Paris: Minuit.
- Derrida, J. (1972c). Le supplément de copule. In: J. Derrida, *Marges de la philosophie* (pp. 209–246). Paris: Minuit.
- Derrida, J. (1972d). Signature événement contexte. In: J. Derrida, *Marges de la Philosophie* (pp. 367–393). Paris: Minuit.
- Derrida, J. (1974). *Glas*. Paris: Galilée.
- Derrida, J. (1981). *Positions*. (A. Bass, Trans). University of Chicago Press.
- Derrida, J. (1986). *Glas*. (J. P Leavey, Jr., R. Rand, Trans.). Lincoln and London: University of Nebraska Press.
- Derrida, J. (1987a). Comment ne pas parler: Dénégations. In J. Derrida, *Psyché: inventions de l'autre* (pp. 535–596). Paris: Galilée.
- Derrida, J. (1987b). Nombre de oui. In J. Derrida, *Psyché: Inventions de l'autre* (pp. 639–651). Paris: Galilée.
- Derrida, J. (1993a). *Aporias*. (Th. Dutoit, Trans.). Stanford: Stanford University Press.
- Derrida, J. (1993b). *Spectres de Marx*. Paris: Galilée.
- Derrida, J. (1996). Remarks on Deconstruction and Pragmatism. In Ch. Mouffe (Ed.), *Deconstruction and Pragmatism* (pp. 79–90). London and New York: Routledge.
- Derrida, J. (1998). Comme si c'était possible, «within such limits»... *Revue Internationale de Philosophie*, 52(205(3)), 497–529.
- Derrida, J. (2001a). *Papier Machine*. Paris: Galilée.
- Derrida, J. (2001b). Response to Baldwin. In: S. Glendinning (Ed.), *Arguing with Derrida* (pp. 102–109). Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Derrida, J. (2002). Faith and Knowledge: The Two Sources of "Religion" at the Limits of Reason Alone. (S. Weber, Trans.). In: J. Derrida, *Acts of religion* (pp. 40–101). New York and London: Routledge.
- Derrida, J. (2003). The «World» of the Enlightenment to Come. *Research in Phenomenology*, 33, 9–52. <https://doi.org/10.1163/15691640360699591>.
- Derrida, J. (2007). A Certain Impossible Possibility of Saying the Event. (G. Walker, Trans.). *Critical Inquiry*, 33(2), 441–461. <https://doi.org/10.1086/511506>.
- Doyon, M. (2014). The Transcendental Claim of Deconstruction. In: Z. Direk, L. Lawlor (Eds.) *A Companion to Derrida* (pp. 132–149). Chichester, England: Wiley Blackwell.
- Forestier, F. (2015). *Le Réel et le transcendantal*. Grenoble: Millon.
- Fritsch, M. (2011). Deconstructive aporias: quasi-transcendental and normative. *Continental Philosophy Review*, 44, 439–468. <https://doi.org/10.1007/s11007-011-9200-y>
- Gasché, R. (1994). *Inventions of difference: on Jacques Derrida*. Cambridge, London: Harvard University Press.
- Gasché, R. (1997). *The Tain of the Mirror: Derrida and the Philosophy of Reflection*. Cambridge: Harvard University Press.
- Hobson, M. (1998). *Jacques Derrida: Opening lines*. London and New York: Routledge.
- Hurst, A. (2004). Derrida's quasi-transcendental thinking. *South African Journal of Philosophy*, 23(3), 244–266. <https://doi.org/10.4314/sajpem.v23i3.31396>.
- Ilyina, A. (2014). Ghiperbola transcendentalizmu ta ghiperbola v transcendentalizmi: Kant, Ghusserlj, Derrida [Hyperbole of Transcendentalism and Hyperbole in Transcendentalism: Kant, Husserl, Derrida]. *Muljtyversum: filosofskij almanakh – Multiverse: a philosophical almanac*, 3(131), 55–81 [in Ukrainian].
- Ilyina, A. (2015). Dekonstrukciynyj povorot v transcendentalnomu myslenni [Deconstructive Turn in Transcendental Thinking]. *Sententiae*, 33(2), 125–148. <https://doi.org/10.22240/sent33.02.125> [in Ukrainian].
- Ilyina, A. (2018). Pryncypy vidminnosti, vidnoshennja i mezhi jak fundamentaljni chynnyky transcendentaljno-dekonstrukciynogho myslennja [Principles of Difference, Relation and Margin as Fundamental Attributes of Transcendental-Deconstructive Thinking]. *Transformacija zasad filosofiji za doby postmodernu – Transformation of Fundamentals of Philosophy in a Time of Postmodernity*. V. Ljakh (Ed.). (pp. 111–142). Kyiv: NAS of Ukraine, H.S. Skovoroda Institute of Philosophy.

Ilyina, A. (2020). Kvazi-transcendentaljna universaljnistj u filosofskomu dyskursi Zhaka Derydy [Quasi-Transcendental Universality in Philosophical Discourse of Jacques Derrida]. *Sententiae*, 39(1), 61–90. <https://doi.org/10.31649/sent39.01.061>.

Khurana, Th. (2016). "The Common Root of Meaning and Nonmeaning": Derrida, Foucault, and the Transformation of the Transcendental Question. In: O. Custer, P. Deutscher, S. Haddad (Eds.), *Foucault/Derrida Fifty Years Later: The Futures of Genealogy, Deconstruction, and Politics*. (pp. 80–104). New York: Columbia University Press. <https://doi.org/10.7312/cust17194-008> •

Rorty, R. (1991). Is Derrida a transcendental philosopher? In: R. Rorty, *Essays on Heidegger and Others* (pp. 119–128). Cambridge: Cambridge University Press.

Rorty, R. (1995). Is Derrida a "Quasi"-Transcendental Philosopher? *Contemporary Literature*, 36(1), 173–200.

Ільїна Анна

Кандидат мистецтвознавства, докторантка
Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН
України

Ilyina Anna

Candidate in Art criticism, Doctoral candidate
H. Skovoroda Institute of Philosophy NAS Ukraine

Email: husserliana2016@ukr.net

ORCID: 0000-0003-4921-5777

Цитування: Ільїна, А. (2020) Ідея квазі-трансцендентального у філософії деконструкції. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (6–7), 84–100. doi: 10.15421/172068

Citation: Ilyina, A. (2020). Ideia kvazi-transtsendentalnoho u filosofii dekonstruktsii [Idea of Quasi-transcendental in Philosophy of Deconstruction]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (6–7), 84–100. doi: 10.15421/172068

Стаття надійшла / Article arrived: 17.08.2020

Схвалено до друку / Accepted: 25.08.2020

Думки студентів щодо навчання предмету «Філософія»

Олександр Кулик, Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара

Регулярне оновлення навчальних курсів – постійна потреба університетів, які прагнуть надавати сучасну освіту. Дане дослідження було проведено з метою зібрати та проаналізувати емпіричний матеріал, який допоможе врахувати в оновленні курсу «Філософія» думки українських студентів щодо ефективних шляхів навчання даному предмету. Було проведено опитування серед 40 студентів гуманітарних та 34 студентів соціально-наукових спеціальностей щодо низки ключових питань організації навчального процесу в межах курсу «Філософія». Більшість опитаних студентів зазначили, що з-поміж навичок та знань, які можуть набуватися протягом курсу «Філософія», їм у подальшій професійній діяльності знадобляться навички з критичного мислення, навички з побудови власної позиції щодо етичних, соціальних, світоглядних питань та навички з аргументації даної позиції. З-поміж форм навчання більшість опитаних назвали найкращими для опанування філософії традиційні лекції, а також обговорення в аудиторії матеріалу відеолекцій. Щодо форм оцінювання набутих студентами знань та навичок з філософії, опитувані віддали перевагу есе та оцінюванню активності студентів під час практичного заняття – їх доповідей та участі в обговоренні. Також у межах дослідження були виявлені три суттєві розбіжності у відповідях опитаних студентів гуманітарного і соціально-наукового спрямування. По-перше, студенти соціально-наукового спрямування більше, ніж студенти гуманітарного спрямування, цінують можливість розвивати в межах навчання предмету «Філософія» комунікативні навички з вираження ідей. По-друге, до числа найбільш бажаних форм навчання філософії студенти-гуманітарії відносять мисленеві експерименти, а студенти соціально-наукового спрямування – обговорення кейсів. По-третє, на відміну від студентів-гуманітаріїв, студенти соціально-наукового спрямування вважають тестування однією з найкращих форм оцінювання знань з предмету «Філософія». Окрім зазначеного в даному дослідженні було порівняно отримані дані щодо думок студентів соціально-наукового та гуманітарного спрямувань з проведеним раніше опитуванням думки 60 студентів точних наук щодо навчання предмету «Філософія». У ході компаративного аналізу було виявлено п'ять спільних ознак та дві суттєві відмінності у відповідях студентів даних трьох напрямків. Так, спільним є переконання опитаних студентів усіх трьох груп у тому, що навчання філософії може надати навички та знання, які їм знадобляться в професійній діяльності. При чому у цьому питанні вони надають перевагу саме навичкам, а не знанням. В усіх трьох групах опитаних більша кількість студентів назвала критичне мислення, навички з побудови та аргументації власної раціональної позиції щодо етичних, соціальних, світоглядних питань як ті надбання в процесі навчання філософії, які їм знадобляться у професійній діяльності. Також було встановлено, що опитані студенти всіх трьох груп не наділяють пріоритетом навчання концептам сучасних філософів порівняно із ученнями філософів давнини. Окрім цього, було аргументовано, що студенти всіх трьох напрямків проявляють найменшу зацікавленість у тих філософських знаннях та навичках, які складно використовувати за межами вузькоспеціалізованої філософської діяльності. Що стосується відмінностей, дослідження показало, що студенти, які спеціалізуються на точних науках, помітно менше, ніж студенти гуманітарного та соціально-наукових спрямувань, вважають, що у їхній подальшій професійній діяльності їм знадобляться історико-філософські компоненти навчального матеріалу предмету «Філософія». По-друге, опитані студенти спрямування точних наук проявляють більше зацікавленості у розвитку в процесі навчання філософії комунікативних навичок з вираження ідей, ніж опитані студенти гуманітарного спрямування.

Ключові слова: філософія, викладання філософії, навчання філософії, ставлення студентів, форми навчання, форми оцінювання, навички, знання, критичне мислення

Students' Opinions on Philosophy Courses

Oleksandr Kulyk, Oles Honchar Dnipro National University

Universities seeking to provide modern education face a constant need to update their courses. This study was conducted to collect and analyze empirical data to help philosophy course designers consider the views of Ukrainian students about effective ways to learn this subject. A survey was

conducted among 40 humanities students and 34 social science students to determine participants' views on a number of key issues related to the organization of the learning process in the Philosophy course. Most of the students surveyed said that of the types of skills and knowledge that can be acquired during the course, they will find critical thinking skills and the skills needed to build and argue their own positions on ethical, social and worldview issues most valuable in their future professional activities. The majority of respondents named traditional lectures and discussions of lecture videos as their preferred forms of learning philosophy. Their preferred forms of assessment of students' knowledge and skills in philosophy were essays, as well as reports and participation in the discussion during practical lessons. The study also identified three significant differences in the responses of the surveyed humanities and social science students. First, socio-scientific students valued the opportunity to develop their communication skills in the framework of the Philosophy course significantly more than humanities students. Second, humanities students included thought experiments among the most desirable ways of learning philosophy, unlike social science students, who included case studies. Third, in contrast to humanities students, social science students considered quizzes to be one of the best forms of assessment for the course. In addition to the above, this study also compared the data on the opinions of social sciences and humanities students with the results of the previous survey of 60 STEM students about their thoughts on the course. The comparative analysis revealed five common features and two significant differences in the responses of students from these three fields of knowledge. The common belief among surveyed students in all three groups is that learning philosophy can provide them with the skills and knowledge they will need in their professional activities after graduation from university. Moreover, they prefer skills to knowledge. In all three groups of respondents, a large number of students named critical thinking and argumentation skills as the ultimate achievements in the learning of philosophy. Another finding was that surveyed students from all three groups do not give priority to learning the concepts of modern philosophers over learning the ideas of ancient philosophers. In addition, respondents from all three fields showed the least interest in those forms of knowledge and skills that are difficult to use outside of highly specialized philosophical activities. As for the differences, the study showed that STEM students are significantly less likely to believe that they will need the historico-philosophical components of the Philosophy course in their further professional activities than students in the humanities and social sciences. They are also more interested in developing communicative skills in the process of learning philosophy than the surveyed humanities students.

Keywords: *philosophy, teaching philosophy, learning philosophy, students' perceptions, forms of learning, forms of assessment, skills, knowledge, critical thinking*

Мнения студентов относительно обучения предмету «Философия»

Александр Кулик, Днепровский национальный университет им. Олесь Гончара

Регулярное обновление учебных курсов – постоянная необходимость для университетов, которые стремятся предоставлять современное образование. Данное исследование было проведено с целью собрать и проанализировать эмпирический материал, который поможет учесть при обновлении курса «Философия» мнения украинских студентов относительно обучения данному предмету. Было проведено анкетирование 40 студентов гуманитарных и 34 студентов социально-научных специальностей по ряду ключевых вопросов организации учебного процесса в рамках курса «Философия». Большинство опрошенных студентов отметили, что среди навыков и знаний, которые они могут получать в ходе изучения курса «Философия», им в дальнейшей профессиональной деятельности понадобятся навыки критического мышления, навыки по построению собственной позиции относительно этических, социальных, мировоззренческих вопросов и навыки аргументации данной позиции. Большинство опрошенных назвали традиционные лекции, а также обсуждение в аудитории материала видеолекций наиболее удачными формами обучения философии. Что касается проверки приобретенных студентами знаний и навыков, опрошенные студенты сочли наиболее подходящими для данного предмета такие формы как эссе и оценивание активности студентов во время практических занятий (оценивание преподавателем докладов студентов и их участия в обсуждении). Также в рамках исследования были выявлены три существенных различия в ответах опрошенных студентов гуманитарного и социально-научного направления. Во-первых, студенты социально-научного профиля больше, чем студенты гуманитарного направления, ценят возможность развивать в рамках обучения предмету «Философия»

коммуникативных навыков выражения идей. Во-вторых, к числу наиболее желаемых для них форм обучения философии студенты-гуманитарии относят мыслительные эксперименты, а студенты социально-научного направления – обсуждение кейсов. В-третьих, в отличие от студентов-гуманитариев, студенты социально-научного направления считают тестирование одной из лучших форм оценки знаний по предмету «Философия». Также в данном исследовании были сопоставлены данные относительно мнений студентов социально-научного и гуманитарного направлений с результатами проведенного ранее опроса мнений 60 студентов точных наук относительно обучения предмету «Философия». В ходе сравнительного анализа было выявлено пять общих признаков и два существенных различия в ответах студентов указанных трех направлений. Так, общим является убеждение опрошенных студентов всех трех групп в том, что обучение философии может предоставить навыки и знания, которые им пригодятся в профессиональной деятельности. Причем, в этом контексте они предпочитают навыки знаниям. Во всех трех группах опрошенных большее количество студентов назвали критическое мышление, навыки по построению и аргументации собственной рациональной позиции по этическим, социальным, мировоззренческим вопросам в качестве тех результатов обучения философии, которые им понадобятся в профессиональной деятельности. Также было установлено, что опрошенные студенты всех трех групп не наделяют приоритетом обучение концептам современных философов относительно изучения идей философов древности. Кроме этого, было аргументировано, что студенты всех трех направлений проявляют наименьшую заинтересованность в тех философских знаниях и навыках, которые сложно использовать за пределами узкоспециализированной философской деятельности. Что касается различий, исследование показало, что студенты, которые специализируются на точных науках, заметно меньше, чем студенты гуманитарного и социально-научных направлений, считают, что в их дальнейшей профессиональной деятельности им понадобятся историко-философские компоненты учебного материала предмета «Философия». Во-вторых, опрошенные студенты направления точных наук проявляют больше заинтересованности в развитии в процессе обучения философии коммуникативных навыков, чем опрошенные студенты гуманитарного направления.

Ключевые слова: философия, преподавание философии, обучение философии, отношение студентов, формы обучения, формы оценивания, навыки, знания, критическое мышление

Вступ

Щоб знайти оптимальні рішення щодо модернізації навчальних курсів, необхідно залучати чимало джерел інформації – і дані щодо актуального стану наукової розробки розглянутих у даному предметі тем, і безпосередній досвід викладання цього предмету, і теоретичні напрацювання фахівців щодо навчальних цілей відповідної дисципліни, і найкращі зразки як зарубіжних, так і вітчизняних підходів до викладання, і нормативні вимоги щодо організації навчального процесу тощо. Цінну інформацію може надати також і осмислення емпіричних даних щодо ставлення студентів до навчання даному предмету, а також щодо їхніх думок, що саме могло б допомогти їм більш ефективно вивчати даний предмет.

Увага до результатів емпіричних досліджень особливо актуальна для викладачів курсу «Філософія», адже щодо місця даного предмету у навчальних планах різних спеціальностей у закладах вищої освіти України наразі ведуться активні дискусії.

Дослідження особливостей сприйняття викладання філософії студентами допоможе доповнити теоретичні міркування конкретними даними, що здатні сприяти проясненню низки спірних питань. Зокрема, важливими при модернізації даного курсу будуть зібрані нами дані, як саме студенти оцінюють можливості застосування у своїй майбутній професійній діяльності отриманих під час навчання предмету «Філософія» знань та навичок. Також корисними для фахівця, який працює над удосконаленням курсу «Філософія», будуть дані про думки студентів, які саме форми навчання та оцінювання вони сприймають як найбільш вдалі у межах вивчення філософії.

Зазначимо, що дослідження думок українських студентів щодо тих курсів, які їм викладають, хоча і є рідкістю, утім є наявними в науковій літературі. Зокрема, О. Чиханцова (2015) досліджувала ставлення студентів у власному ЗВО до викладання іноземних мов, І. Сорока (2016) вивчала в національному масштабі оцінку українськими студентами якості, змісту та організації навчального

процесу в цілому, І. Лисий (2002) опублікував статтю щодо перспектив університетської філософії очима студентів свого закладу вищої освіти. Утім, ми не зустрічали досліджень, які б були присвячені аналізу сприйняття українськими студентами навичок та знань, які формуються під час навчання у межах предмету «Філософія», а також аналізу думок студентів щодо форм навчання та оцінювання у контексті даного предмету. Наприклад, у статті І. Лисого йдеться про перспективи освіти студентів саме філософських спеціальностей, однак, курс «Філософія» є пропедевтичним курсом, який викладають студентам усіх спеціальностей, окрім філософських – бо для представників філософських спеціальностей пропонують більш змістовні навчальні курси фахової підготовки.

При розробці анкети для опитування, що лягла в основу нашого дослідження, ми використовували не тільки наші власні напрацьовані за 15 років викладання курсу «Філософія» методичні ідеї, але й розробки багатьох зарубіжних та вітчизняних авторів, які досліджують організацію навчального процесу у межах пропедевтичних курсів з філософії. Так, ми аналізували матеріал, викладений у наукових статтях таких дослідників, як І. Бичко (2006), М. Максютя (2007), Р. Оді (Audi, 2006), В. Рижко (2007), Дж. Рудісілл (Rudisill, 2011), Т. Ящук (2005) та ін., а також працювали з рекомендаційними та нормативними документами щодо організації викладання філософії, які були розроблені українськими (Пролеєв та ін., 2017), американськими (American Philosophical Association, 2008), британськими (The Quality Assurance Agency for Higher Education, 2015) експертами, а також експертами ЮНЕСКО (Goucha, 2007; UNESCO, 2011). Зокрема, даний широкий спектр підходів можна побачити у сформульованих нами на підставі аналізу зазначеної літератури варіантах відповіді на три основні запитання анкети, де ми намагалися запропонувати опитуваним максимально повний перелік наявних можливостей з організації навчання предмету «Філософія». Запропоновані в нашій анкеті стислі пояснення низки термінів (воркшоп, мозковий штурм, мисленнєвий експеримент тощо) були сформульовані нами також на підставі інформації, що містилася в названих вище джерелах з методики викладання філософії.

Метою даного нашого дослідження була фіксація та аналіз думок студентів, які спеціалізуються на гуманітарних та соціальних науках, щодо можливості застосування у їхній подальшій професійній діяльності знань та навичок, які можуть формуватися в процесі навчання предмету «Філософія», а також щодо шляхів оптимізації навчання даному предмету.

Ця стаття є частиною нашого тривалого дослідження сприйняття студентами різних спеціальностей викладання предмету «Філософія». Прагнучи отримати цілісну картину, ми з 2017 року систематично проводимо в Дніпровському національному університеті імені Олеся Гончара дослідження даного питання серед студентів різних спеціальностей. Варто зазначити, що в наших наукових розвідках ми використовуємо відому класифікацію, що поділяємо науки на гуманітарні, соціальні, точні, природничі та технічні, оскільки ми виходимо з гіпотези, що студенти, які спеціалізуються, наприклад, на дослідженні природи, дійсно можуть мати щодо навчання філософії розбіжні уявлення зі студентами, які спеціалізуються на дослідженні, наприклад, суспільства. Ми розглядали й інші варіанти можливої класифікації груп студентів, однак дійшли висновку, що вони не будуть оптимальними для нашого дослідження. Зокрема, ми не вибрали класифікацію, зафіксовану постановою № 266 Кабінету міністрів України від 29 квітня 2015 року, адже вважаємо, що розподіл досліджуваних спеціальностей на 27 груп був би занадто детальним у межах нашого дослідження, адже студенти багатьох близьких за своїм предметом спеціальностей навряд будуть мати суттєво розбіжні сприйняття курсу «Філософія».

Дослідження, результати якого представлені у даній статті, мало надати відповіді на п'ять наступних дослідницьких запитань.

1. Що, на думку опитаних студентів гуманітарних та соціально-наукових спеціальностей, їм більше знадобиться в подальшій професійній діяльності з-поміж навичок та знань, які можуть розвиватися та набуватися протягом курсу «Філософія»?

2. Які форми навчання, на думку опитаних студентів гуманітарних та соціально-наукових спеціальностей, краще використовувати при навчанні предмету «Філософія»?

3. Які форми оцінювання знань та навичок, на думку опитаних студентів гуманітарних та соціально-наукових спеціальностей, варто застосовувати викладачу предмету «Філософія»?

4. Що є розбіжного у ставленні опитаних студентів гуманітарного та соціально-наукового спрямувань до навчання предмету «Філософія»?

5. Що є спільного, а що розбіжного у ставленні до курсу «Філософія» у опитаних студентів гуманітарного та соціально-наукового спрямувань стосовно студентів, які спеціалізуються на вивченні точних наук?

Методом збору емпіричних даних щодо думок студентів було опитування у формі анкетування. Паперові анкети були роздані 74 студентам, які навчаються на бакалаврських програмах Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара та виявили бажання взяти участь у даному дослідженні. У 2018 році були опитані 40 студентів гуманітарних спеціальностей філологічного напрямку (спеціальності «Українська мова та література», «Англійська та друга західноєвропейська мови і літератури», «Японська та англійська мови і літератури», «Переклад з англійської та німецької мов», «Російська мова та література»). У 2019 році були опитані 34 студента соціально-наукового спрямування (спеціальність «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії»). Що стосується віку опитуваних, то на час проведення анкетування їм було від 18 до 21 року. Статевий склад наступний: з 40 опитаних студентів гуманітарних спеціальностей: 5 – чоловічої статі, 35 – жіночої; з 34 студентів соціально-наукової спеціальності: 8 – чоловічої статі, 26 – жіночої. Усі опитувані пройшли курс «Філософія» і, таким чином, мали чіткі уявлення про його зміст та наявні форми навчання і оцінювання знань.

Анкети були роздані студентам викладачем, який проводив у них навчання з філософських дисциплін. Це опитування було анонімне та проводилося на добровільній основі після завершення курсу та виставлення студентам оцінок у відомості, отже студенти розуміли, що їхні відповіді в даному опитуванні ніяк не могли вплинути на їхню успішність.

При створенні анкети ми керувалися методичними настановами, представленими

в праці «Educational research: Quantitative, qualitative and mixed approaches» (Johnson, & Christensen, 2014). Розроблена нами анкета включає різні формати запитань: перше запитання є закритим та пропонує можливість множинного вибору, який обмежений дванадцятьма пунктами відповіді з дванадцяти запропонованих; друге запитання є закритим та пропонує можливість множинного вибору, яка обмежується чотирма пунктами відповіді з-поміж десяти запропонованих; третє запитання є закритим та пропонує можливість множинного вибору, яка обмежується чотирма пунктами відповіді з-поміж тринадцяти запропонованих; четверте та п'яте запитання є відкритими; шосте запитання є закритим, включаючи дві можливі опції відповіді, що виключають одна одну. Анкета потребує близько десяти хвилин на заповнення.

Перше запитання було сформульовано наступним чином: «Що, на вашу думку, вам більше знадобиться в подальшій професійній діяльності з-поміж навичок та знань, які можуть розвиватися та набуватися протягом курсу «Філософія»? Обведіть колом найбільш важливі на вашу думку пункти з переліку. Якщо, на вашу думку, жоден з типів знань та навичок не знадобиться – не обводьте колом жодний пункт». Були запропоновані наступні варіанти відповіді на це запитання: 1) Знання основних філософських ідей та філософських методів; 2) Навички з побудови власної раціональної позиції щодо етичних, соціальних, світоглядних питань; 3) Навички з критичного мислення; 4) Навички з аргументації власної позиції щодо етичних, соціальних, світоглядних питань; 5) Навички з інтерпретації та аналізу філософських текстів та розмислів; 6) Комунікативні навички з вираження ідей у письмовій та усній формі; 7) Знання про вчення провідних філософів минулого; 8) Знання про вчення провідних філософів сучасності; 9) Знання про основні тенденції розвитку історії філософської думки; 10) Знання про філософію як частину культури людства; 11) Навички з покращення власного характеру в бік гуманізму та свідомої громадянської позиції; 12) Знання основних традицій інтерпретації філософських понять.

Друге запитання з анкети наступне: «Які форми навчання краще використовувати

при навчанні філософії? Обведіть колом ті форми навчання, які ви вважаєте доцільним використовувати при навчанні філософії в університеті. Обведіть колом не більше чотирьох пунктів». Варіанти відповіді наступні: 1) Лекція; 2) Відеолекція та її обговорення в аудиторії; 3) Мозковий штурм; 4) Обговорення філософських першоджерел; 5) Мисленнєвий експеримент (Ключова для тої чи іншої філософської теорії ситуація конструюється в уяві тих, хто бере участь в експерименті, що супроводжується філософським аналізом. Викладач – модератор обговорення); 6) Воркшоп (Студенти отримують знання самостійно, діляться ними з іншими студентами, обговорюючи ці знання. Викладач – модератор обговорення); 7) Обговорення за участю запрошених експертів; 8) Обговорення кейсів (Обговорення тих чи інших реальних випадків, які важливі в контексті піднятих філософських тем); 9) Традиційний семінар; 10) Аналіз першоджерел за методикою «неквапливого читання» (Вдумливий аналіз змістів понять, речень, думок, висловлених в тому чи іншому філософському тексті).

Третє запитання анкети: «Які форми оцінювання знань та навичок студентів має використовувати викладач філософії? Обведіть колом не більше чотирьох пунктів». Варіанти відповіді до цього запитання: 1) Оцінювання участі студента в обговоренні під час практичного заняття; 2) Оцінювання доповіді студента на практичному занятті; 3) Тестування; 4) Традиційний письмовий екзамен; 5) Реферат; 6) Презентація студентом одноосібного проекту; 7) Презентація студентами групового проекту (три виконавця); 8) Есе; 9) Курсова письмова робота; 10) Письмовий аналіз студентом філософського першоджерела; 11) Письмовий аналіз студентом структури аргументації філософа в тому чи іншому творі та перевірка студентом обґрунтованості цієї аргументації; 12) Диспут; 13) Письмова контрольна робота.

Четверте та п'яте запитання були відкритими: «Ваша стаття» та «Ваш вік». Завершує анкету шосте запитання: «Чи можна використовувати дані щодо ваших відповідей у цьому опитуванні в наукових дослідженнях та оприлюднювати їх? Обведіть колом той варіант, який ви вибрали» з двома варіантами відповіді на нього: «так», «ні». Зазначи-

мо, що три студенти, які взяли участь в даному опитуванні, вибрали варіант «ні» щодо шостого запитання, тому надані ними анкети та дані в них не враховувалися нами під час підрахунків.

Результати дослідження

У викладі результатів нашого опитування почнемо з відповідей студентів на перше запитання анкети. Передусім зазначимо, що жоден з опитаних студентів і гуманітарного, і соціально-наукового спрямування не скористався можливістю продемонструвати, що їм у професійній діяльності не знадобиться жоден з тих типів навичок та знань, що можуть набуватися протягом навчання предмету «Філософія». Усі опитані студенти знайшли у запропонованому переліку з 12 типів навичок та знань щось таке, що, на їхню думку, буде корисним в їхній подальшій праці після закінчення навчання в університеті.

Оскільки у відповідях на перше запитання анкети у опитаних була можливість вибрати будь-яку кількість варіантів з-поміж дванадцяти запропонованих пунктів, ми побачили суттєву різницю в кількості обраних опцій.

Для зручності розіб'ємо заповнені анкети на чотири групи за критерієм кількості вибраних варіантів відповіді на перше запитання: а) група анкет, де студенти, відповідаючи на перше запитання, вибрали один, два або три пункти з переліку; б) група анкет, де студенти, відповідаючи на перше запитання, вибрали чотири, п'ять або шість пунктів; в) група анкет, де студенти, відповідаючи на перше запитання, вибрали сім, вісім або дев'ять пунктів; г) група анкет, де студенти, відповідаючи на перше запитання, вибрали десять, одинадцять або дванадцять пунктів.

Серед заповнених студентами-гуманітаріями, найбільш чисельною була та група анкет, в якій студенти у відповіді на перше запитання вибрали від чотирьох до шести пунктів. Із сорока опитаних студентів-гуманітаріїв у відповіді на перше запитання анкети 4 студенти вибрали один, два або три пункти з переліку; 27 студентів вибрали чотири, п'ять або шість пунктів; 6 студентів вибрали від сьомі до дев'яти пунктів; 3 студенти вибрали від десяти до дванадцяти пунктів.

Що стосується опитаних студентів соціально-наукового спрямування, то у них

теж найбільш чисельною була група анкет, в якій студенти у відповіді на перше запитання вибрали від чотирьох до шести пунктів. А саме, з 34 опитаних студентів соціально-наукового спрямування у відповіді на перше запитання 4 студенти вибрали один, два або три пункти з переліку; 25 студентів вибрали чотири, п'ять або шість пунктів; 5 студентів вибрали від сьомі до дев'яти пунктів; жоден студент не вибрав ані десяти, ані одинадцяти, ані дванадцяти пунктів.

Серед вибраних 40 студентами гуманітарних спеціальностей варіантів відповіді на перше запитання найбільш популярними є наступні: «Навички з критичного мислення» (30 студентів вибрали цей пункт), «Навички з аргументації власної позиції щодо етичних, соціальних, світоглядних питань» (28 студентів), «Навички з побудови власної раціональної позиції щодо етичних, соціальних, світоглядних питань» (27 студентів). Інші пункти отримали наступну кількість голосів студентів: «Знання основних філософських ідей та філософських методів» (17 студентів), «Комунікативні навички з вираження ідей у письмовій та усній формі» (17 студентів), «Знання про філософію як частину культури людства» (17 студентів), «Знання про вчення провідних філософів минулого» (16 студентів), «Знання про вчення провідних філософів сучасності» (16 студентів), «Навички з покращення власного характеру в бік гуманізму та свідомої громадянської позиції» (15 студентів), «Знання основних традицій інтерпретації філософських понять» (14 студентів). Найменшу кількість голосів студентів гуманітарного спрямування отримали наступні пункти: «Навички з інтерпретації та аналізу філософських текстів та розмислів» (10 студентів), «Знання про основні тенденції розвитку історії філософської думки» (10 студентів).

У відповідях 34 опитаних студентів соціально-наукового спрямування на перше запитання анкети найбільш популярними були наступні пункти: «Навички з критичного мислення» (25 студентів вибрали цей пункт), «Навички з аргументації власної позиції щодо етичних, соціальних, світоглядних питань» (23 студенти), «Комунікативні навички з вираження ідей у письмовій та усній формі» (22 студенти), «Навички з побудови власної раціональної позиції щодо

етичних, соціальних, світоглядних питань» (22 студенти). Меншу кількість голосів зазначених студентів отримали такі пункти: «Навички з покращення власного характеру в бік гуманізму та свідомої громадянської позиції» (16 студентів), «Знання про філософію як частину культури людства» (13 студентів), «Знання основних філософських ідей та філософських методів» (13 студентів), «Навички з інтерпретації та аналізу філософських текстів та розмислів» (11 студентів), «Знання про вчення провідних філософів минулого» (10 студентів), «Знання про вчення провідних філософів сучасності» (7 студентів). Найменшу кількість голосів опитаних студентів соціально-наукового спрямування отримали пункти «Знання основних традицій інтерпретації філософських понять» (5 студентів) та «Знання про основні тенденції розвитку історії філософської думки» (3 студенти).

Переходимо до викладу результатів опитування щодо другого запитання анкети: «Які форми навчання краще використовувати при навчанні філософії? Обведіть колом ті форми навчання, які ви вважаєте доцільним використовувати при навчанні філософії в університеті. Обведіть колом не більше чотирьох пунктів».

З-поміж сорока опитаних студентів-гуманітаріїв найбільшу кількість голосів отримали пункти: «Відеолекція та її обговорення в аудиторії» (24 студенти), «Мисленнєвий експеримент» (19 студентів), «Лекція» (17 студентів). Інші форми навчання отримали наступну кількість голосів: «Обговорення кейсів» (15 студентів), «Воркшоп» (14 студентів), «Обговорення філософських першоджерел» (13 студентів), «Мозковий штурм» (12 студентів), «Обговорення за участю запрошених експертів» (12 студентів). Найменшу кількість голосів зазначених студентів отримали «Аналіз першоджерел за методикою "неквапливого читання"» (8 студентів) та «Традиційний семінар» (5 студентів).

Серед опитаних 34 студентів соціально-наукового спрямування найбільшу кількість голосів набрали такі форми навчання як «Обговорення кейсів» (19 студентів), «Лекція» (18 студентів), «Відеолекція та її обговорення в аудиторії» (18 студентів). Інші пункти з переліку можливих відповідей на друге запитання анкети розташовуються за кількістю

отриманих голосів таким чином: «Мозковий штурм» (13 студентів), «Мисленнєвий експеримент» (13 студентів), «Традиційний семінар» (10 студентів), «Обговорення філософських першоджерел» (7 студентів), «Воркшоп» (6 студентів). Найменшу кількість голосів отримали: «Обговорення за участю запрошених експертів» (5 студентів), «Аналіз першоджерел за методикою “некваліфікованого читання”» (5 студентів).

Переходимо до викладу кількості відповідей респондентів на третє запитання анкети: «Які форми оцінювання знань та навичок студентів має використовувати викладач філософії? Обведіть колом не більше чотирьох пунктів».

Серед студентів-гуманітаріїв, найбільша кількість опитаних вибрала пункти «Оцінювання участі студента в обговоренні під час практичного заняття» (26 студентів), «Есе» (21 студент) та «Оцінювання доповіді студента на практичному занятті» (19 студентів). Інші форми оцінювання набули наступну кількість голосів респондентів: «Диспут» (15 студентів), «Тестування» (14 студентів), «Презентація студентом одноосібного проекту» (14 студентів), «Презентація студентами групового проекту (три виконавця)» (10 студентів), «Письмова контрольна робота» (9 студентів), «Письмовий аналіз студентом структури аргументації філософа в тому чи іншому творі та перевірка студентом обґрунтованості цієї аргументації» (6 студентів), «Реферат» (6 студентів). Найменшу кількість голосів опитаних студентів гуманітарного спрямування отримали: «Письмовий аналіз студентом філософського першоджерела» (4 студенти), «Традиційний письмовий екзамен» (2 студенти), «Курсова письмова робота» (1 студент).

Що стосується опитаних студентів соціально-наукового спрямування, найбільшу кількість голосів отримали наступні форми оцінювання знань та навичок з предмету «Філософія»: «Тестування» (19 студентів), «Есе» (19 студентів), «Оцінювання доповіді студента на практичному занятті» (18 студентів), «Оцінювання участі студента в обговоренні під час практичного заняття» (15 студентів). Інші запропоновані студентам форми оцінювання отримали наступну кількість голосів: «Презентація студентом одноосібного проекту» (9 студентів), «Диспут» (7

студентів), «Реферат» (7 студентів), «Письмовий аналіз студентом філософського першоджерела» (7 студентів), «Письмова контрольна робота» (6 студентів). Найменшу кількість голосів у студентів соціально-наукового спрямування отримали такі пункти: «Презентація студентами групового проекту (три виконавця)» (4 студенти), «Письмовий аналіз студентом структури аргументації філософа в тому чи іншому творі та перевірка студентом обґрунтованості цієї аргументації» (4 студенти), «Традиційний письмовий екзамен» (3 студенти). Пункт «Курсова письмова робота» не отримав жодного голосу опитаних студентів соціально-наукового спрямування.

Після викладу результатів опитування переходимо до аналізу отриманих даних. Як ми побачили, опитані студенти вважають, що отримані під час навчання предмету «Філософія» навички та знання їм знадобляться у професійній діяльності після закінчення університету. Отже, ми вважаємо міфом поширену в сучасній українській публіцистиці думку про уявний надмірний критичний настрій серед студентів щодо філософії. Опитані студенти розцінюють філософію як предмет, який здатен навчити їх тому, що буде практично важливим у їхній майбутній праці. Причому більшість опитаних студентів і гуманітарного, і соціально-наукового спрямування вказали, що у професійній роботі їм знадобиться від чотирьох до шести типів навичок та знань, які можуть розвиватися протягом навчання предмету «Філософія». Цей факт демонструє, що філософія оцінюється опитаними студентами як справді важливий предмет в контексті майбутньої професійної діяльності, навчання якому надає суттєві професійні переваги для здобувачів.

Разом з тим наголосимо, що зафіксована нами думка студентів про те, що в ході навчання філософії можуть розвиватися ті навички та знання, які їм знадобляться в професійній діяльності, не означає, що у кожному закладі вищої освіти кожен викладач філософії справді сприяє набуттю даних навичок та знань студентами. Відповіді студентів відображають їхнє переконання в тому, що навчання філософії потенційно має можливість розвивати дані навички та знання, а користаються цією можливістю викладачі чи ні – це дещо інше.

Також важливо взяти до уваги, що, на думку опитаних студентів, не всі типи навичок та знань, які може надавати освітній процес у ході навчання предмету «Філософія» їм знадобляться у подальшій професійній діяльності.

Як можна побачити з результатів опитування, і студенти-гуманітарії, і студенти соціально-наукового спрямування, які взяли участь в нашому дослідженні, найбільше цінують можливість у межах навчання філософії розвивати «Навички з критичного мислення», «Навички з аргументації власної позиції щодо етичних, соціальних, світоглядних питань» та «Навички з побудови власної раціональної позиції щодо етичних, соціальних, світоглядних питань».

Цей вибір ми вважаємо закономірним. Зокрема це стосується вибору студентів щодо пункту «Навички з критичного мислення». Здатність мислити критично є важливою навичкою для фахівців гуманітарного та соціально-наукового спрямування, а особлива роль філософії в розвитку даної навички неодноразово підкреслювалася експертами. Наприклад, фахівці ЮНЕСКО в своїх рекомендаціях закладам вищої освіти світу наголошують: «Знову підтверджуємо ключову важливість навчання філософії для критичного мислення» (Goucha, 2007, p. 81).

Звісно, і в межах інших дисциплін можливий розвиток критичного мислення. Однак специфіка філософії як навчального предмету надає студентам фундаментальні складові даної навички, які складно або неможливо набути під час навчання іншим дисциплінам. Цю особливість можна побачити з переліку типів навчальної діяльності, які за порадою фахівців Американської філософської асоціації, слід використовувати для розвитку критичного мислення: показувати безплідність беззастережного некритичного сприйняття думок авторитетів; навчати технікам побудови вивідного знання; навчати встановлювати уявлення автора думок з того, що саме він аргументує та як він це робить; навчати реконструювати тези мислителів та їхні аргументи; розуміти концептуальні рамки того чи іншого автора тощо (American Philosophical Association, 2008). Звісно, саме у межах предмету «Філософія» можливо уповні досягти успіхів у виконанні цих типів навчальної діяльності.

Подібне можна сказати і щодо вибору опитаними студентами пунктів «Навички з аргументації власної позиції щодо етичних, соціальних, світоглядних питань» та «Навички з побудови власної раціональної позиції щодо етичних, соціальних, світоглядних питань». Розробити власну позицію щодо тих світоглядних питань, з якими людина кожного дня стикається у соціумі, а також вмісти її захистити шляхом раціонального аргументування – це навички, які можливо найбільш глибоко розвивати в процесі навчання саме філософії. Молодь з її пошуками в царині ідентичності та самовизначення жваво цікавиться розвитком вищезазначених навичок, вважаючи, що вони допоможуть їм у дорослому житті після закінчення закладів вищої освіти.

Звертаючи увагу на розбіжності між результатами опитування студентів гуманітарного та соціально-наукового спрямування, зазначимо, що пункт «Комунікативні навички з вираження ідей у письмовій та усній формі» набрав чимало голосів у опитуванні студентів соціально-наукового спрямування (22 з 34 опитаних студентів), але не був настільки ж популярним у студентів гуманітарного спрямування (його вибрали 17 з 40 опитаних студентів-гуманітаріїв). Даному факту ми пропонуємо наступну інтерпретацію. Опитані нами гуманітарії були студентами-філологами, у навчальних планах яких багато предметів, які глибоко та на високому професійному рівні розвивають комунікативні навички з вираження ідей у письмовій та усній формі, тому дані студенти не мають потреби розглядати «Філософію» як один з основних предметів, де формуються подібні навички. Натомість, серед предметів, які вивчають студенти соціально-наукового спрямування, «Філософія» є одним з тих, де викладач, пояснюючи правила мислення та раціонального аргументування, здатен суттєво допомогти з покращенням комунікативних навичок студентів. Отже, у межах навчання предмету «Філософія» розвиток комунікативної складової навичок має більше цінуватися студентами саме соціально-наукового спрямування, що ми і побачили в результатах даного дослідження.

Зазначимо, що в різних традиціях навчання філософії розвитку комунікаційної складової навичок студентів приділяють різний ступінь уваги. Наприклад, відомий американський

філософ Роберт Оді зазначав, що з чотирьох суттєвих надбань, які отримують від філософії студенти університету, одне – це саме розвиток навичок з письма та ефективної комунікації (Audi, 2006, р. 333–334). Добре відомо, що в процесі навчання філософії викладач може суттєво розвинути можливості студентів з точної інтерпретації висловів та текстів, а також з раціональної структури думок як усно, так і на письмі, що суттєво поліпшує комунікативні навички студентів. Викладачам, які організують навчання філософії для студентів негуманітарних спеціальностей, варто пам'ятати про потенціал даного предмету щодо розвитку комунікативних навичок та про наявність відповідного запиту з боку студентів.

Продовжуючи наш аналіз результатів опитування, звернемо увагу, що вибрані найбільшою кількістю опитаних студентів відповіді на перше запитання анкети – це не типи знань, а типи навичок, які можуть розвиватися протягом навчання філософії. Нагадаємо, що серед запропонованих 12 варіантів відповіді на перше запитання анкети ми розмістили шість пунктів, які є різними типами знань, та ще шість пунктів, які є різними типами навичок. Як відомо, українські традиції з викладання матеріалу філософії спрямовані на формування у студентів передусім знань, однак це не єдиний можливий підхід до викладання філософії. Наприклад, такі дослідники як Дж. Рудісілл переконливо аргументують, що в центрі уваги під час навчання філософії має бути розвиток саме навичок (Rudisill, 2011). Уміння мислити критично, будувати власну раціональну позицію щодо етичних, соціальних, світоглядних питань та вміння аргументувати її, які набрали найбільшу кількість голосів опитаних нами студентів, – це саме навички. І українським викладачам філософії, очевидно, варто звернути увагу на наявність у сучасних українських студентів запиту на формування під час навчання філософії в першу чергу навичок.

Цікавим матеріалом для розробників курсу «Філософія» будуть також дані нашого опитування щодо тих пунктів запропонованих відповідей на перше запитання анкети, які отримали найменшу кількість голосів студентів. З-поміж сорока опитаних гуманітаріїв тільки кожен четвертий зазначив, що у подальшій професійній діяльності

йому знадобляться «Навички з інтерпретації та аналізу філософських текстів та розмислів» або «Знання про основні тенденції розвитку історії філософської думки». Серед опитаних 34 студентів соціально-наукової спеціальності лише 5 студентів вказали, що під час праці за фахом їм знадобляться «Знання основних традицій інтерпретації філософських понять», і тільки 3 студенти вказали, що у їхній професійній діяльності можна буде застосувати «Знання про основні тенденції розвитку історії філософської думки».

Непопулярність серед опитаних зазначених вище варіантів відповіді на перше запитання анкети ми пояснюємо тим, що дані пункти чи не найбільше пов'язані з професійними навичками та знаннями тих, хто у подальшому планує працювати саме у царині філософії як окремої галузі знань. Очевидно, що опитані нами студенти-філологи та студенти-міжнародники пов'язують свою майбутню професійну діяльність з притаманними їхнім спеціальностям царинами діяльності. Вони розглядають ту філософію, якої їх навчають в університеті, не як шлях до вузькоспеціалізованих занять з чистої філософії, а як сферу таких філософських знань та вмінь, які можна застосовувати в більш широкому контексті, і розробнику курсу «Філософія» варто взяти цю особливість до уваги.

Безумовно, є різниця між тим, щоб викладати філософські дисципліни студентам, котрі навчаються на філософських спеціальностях, та тим, щоб викладати філософію студентам, котрі навчаються на нефілософських спеціальностях. І справа тут має полягати не тільки в різному обсязі навчальної інформації, але й у розумінні, що у даній інформації будують різні сфери застосування, адже випускники філософських і нефілософських спеціальностей будуть використовувати отримані знання та навички з філософії у різних контекстах. Студенти, які не є студентами з філософських спеціальностей, мають передусім отримувати ті філософські знання та навички, які можливо ефективно використовувати не у вузькоспеціально-філософському, а у широкому контексті, зокрема в тому, що впливає з їхньої майбутньої професійної сфери.

Разом з тим важливо наголосити, що під час навчання будь-якому предмету мусять

бути наявними як ті елементи навчання, які безпосередньо пов'язані з подальшою професійною діяльністю студента, так і ті елементи навчання, які є важливими з інших цілей. Наприклад, це можуть бути елементи навчання, які студентам необхідно засвоїти для того, щоб на їх основі отримати можливості для подальшого вивчення пов'язаного з майбутньою професійною діяльністю навчального матеріалу. Так, якщо студентам не надати основні уявлення щодо тенденцій розвитку філософської думки, у них не буде системного уявлення щодо філософії як царини знань, а це ускладнить процес ефективного застосування філософських знань та навичок. Тому, ми не вважаємо, що ті знання та навички, які отримали найменшу кількість голосів студентів у відповідях на перше запитання нашої анкети, необхідно повністю ігнорувати у курсах філософії. Думка студентів має братися до уваги, втім, звісно, лише упорядник навчального курсу здатен побачити повну картину навчального процесу з методичного боку. Водночас зазначимо, що, на нашу думку, опанування студентами «Навичками з інтерпретації та аналізу філософських текстів та розмислів», «Знаннями про основні тенденції розвитку історії філософської думки», «Знаннями основних традицій інтерпретації філософських понять», «Знаннями про основні тенденції розвитку історії філософської думки» не мають розглядатися викладачем, який навчає студентів нефілософських спеціальностей як головна мета навчання. Філософія – широка сфера знань та вмінь, серед яких можна знайти найбільш корисні складові для студентів кожної спеціальності.

Що ж стосується тих навичок та знань, які не отримали найбільшої чи найменшої кількості голосів студентів, то тут звернемо увагу на декілька цікавих на нашу думку моментів. По-перше, на те, що цей список достатньо великий. Отже опитаним студентам цікавим є далеко не тільки критичне мислення та навички з побудови власної позиції та її аргументації. Наведемо цей перелік повністю. Серед опитаних студентів-гуманітаріїв середні значення з кількості голосів отримали: «Знання основних філософських ідей та філософських методів», «Комунікативні навички з вираження ідей у письмовій та усній формі», «Знання про філософію як

частину культури людства», «Знання про вчення провідних філософів минулого», «Знання про вчення провідних філософів сучасності»; «Навички з покращення власного характеру в бік гуманізму та свідомої громадянської позиції»; «Знання основних традицій інтерпретації філософських понять». Серед опитаних студентів соціально-наукового спрямування середні значення з кількості голосів отримали: «Навички з покращення власного характеру в бік гуманізму та свідомої громадянської позиції», «Знання про філософію як частину культури людства», «Знання основних філософських ідей та філософських методів», «Навички з інтерпретації та аналізу філософських текстів та розмислів», «Знання про вчення провідних філософів минулого», «Знання про вчення провідних філософів сучасності».

По-друге, нас зацікавила думка студентів щодо пунктів «Знання про вчення провідних філософів минулого» та «Знання про вчення провідних філософів сучасності». Студенти гуманітарних спеціальностей надали цим пунктам однакову кількість голосів (по 16 голосів з-поміж 40 студентів), а студенти соціально-наукового спрямування надали їм майже однакову кількість («Знання про вчення провідних філософів минулого» отримали 10 голосів, а «Знання про вчення провідних філософів сучасності» отримали 7 голосів з-поміж 34 опитаних студентів). Ці цифри нам здалися важливими, адже вони спростовують поширену думку, що сучасним студентам будуть цікаві ідеї саме сучасних філософів. Як ми бачимо, опитані студенти не надають пріоритету сучасній філософії, ступінь їхнього інтересу до класичної філософії та сучасної філософії є порівняно однаковим у контексті їхньої майбутньої професійної діяльності.

Після докладного аналізу відповідей студентів на перше запитання анкети, переходимо до розгляду їхніх відповідей на друге запитання. Нагадаємо, воно звучало так: «Які форми навчання краще використовувати при навчанні філософії? Обведіть колом ті форми навчання, які ви вважаєте доцільним використовувати при навчанні філософії в університеті. Обведіть колом не більше чотирьох пунктів».

Як показало наше опитування студентів-гуманітаріїв, найбільшу кількість

голосів отримали такі форми навчання, як «Відеолекція та її обговорення в аудиторії», «Мисленнєвий експеримент» та «Лекція». Що стосується опитаних студентів соціально-наукового спрямування, то найбільшу кількість голосів у них отримали «Лекція», «Відеолекція та її обговорення в аудиторії» та «Обговорення кейсів».

Те, що студенти соціально-наукового спрямування розглядають «Обговорення кейсів» як одну з найкращих форм для навчання філософії є цілком зрозумілим – ця форма навчання є звичною для представників соціальних наук, адже широко застосовується в багатьох дисциплінах, які вони вивчають. Спрямованість на розгляд реальних випадків, які мали місце в реальності, притаманна тим, хто вивчає суспільні науки і цю особливість, на нашу думку, варто взяти до уваги розробникам філософських курсів для студентів таких соціальних наук, як міжнародні відносини, соціологія, політологія та ін. Як демонструє досвід зарубіжних колег та наш особистий досвід, вивчення з даними студентами питань зі сфери етики та соціальної філософії чудово може бути представлене у формі розгляду кейсів (Poore, & Davidson, 2016).

Популярність такої форми навчання як «Мисленнєвий експеримент» серед опитаних студентів-гуманітаріїв ми пояснюємо тим, що молоді люди, які вибрали своєю спеціальністю гуманітаристику, найбільш охоче з-поміж різних груп студентів віддають належне творчим підходам у процесі навчання. Як показує наш досвід, у викладанні філософії студентам-гуманітаріям добре себе показує розгляд філософських мисленнєвих експериментів Філіппи Фут, Роберта Нозіка, Джона Ролза та ін. Ця форма навчання завжди з інтересом зустрічається студентами і дозволяє викладачу залучити до активного обговорення філософських питань якомога більшу кількість присутніх в аудиторії студентів.

Також хочемо зупинитися на питанні популярності серед опитаних студентів такої форми навчання філософії як лекція. Як відомо, останнім часом в Україні нерідко можна почути прихильників новітніх методів навчання, які наголошують на тому, що лекція застаріла та має бути заміненою іншими формами навчання. Однак, наше опитування

демонструє, що студенти далеко не завжди поділяють цю думку. Лекція традиційно посідає важливе місце у викладанні філософських предметів, і ми не вважаємо доцільним відмовлятися від неї. Водночас звертаємо увагу розробників курсів, що серед опитаних нами студентів було чимало прихильників такої форми навчання як «Відеолекція та її обговорення в аудиторії». Частину навчального матеріалу можна перевести на самостійну роботу студентів, запропонувавши їм переглянути записані заздалегідь відеолекції, однак, дана форма навчання буде найбільш ефективною в тому випадку, якщо супроводити це завдання певним переліком запитань, на які студенти мають відповісти після перегляду відеолекції, а потім закріпити засвоєний матеріал обговоренням під час семінару відповідей студентів на поставлені запитання. Як можна побачити з опитування, студенти готові до такої форми навчання і вважають її однією з найкращих для предмету «Філософія».

Переходимо до аналізу відповідей студентів на третє запитання нашої анкети: «Які форми оцінювання знань та навичок студентів має використовувати викладач філософії? Обведіть колом не більше чотирьох пунктів».

Як показали результати опитування, і серед студентів-гуманітаріїв, і серед студентів соціально-наукового спрямування більшість респондентів вважає найбільш належними для оцінювання знань з філософії такі форми, як есе та оцінювання активності студента під час практичного заняття – як доповідей, так і участі в обговоренні. Разом з тим серед відповідей, які набрали найбільшу кількість голосів студентів соціально-наукового спрямування, ми бачимо також і тестування.

Оцінювання активності студентів під час практичного заняття, а також перевірка студентських есе – традиційні для українських викладачів форми оцінювання знань студентів з філософії. Нам здається вдалим, що думки студентів тут збігаються з думками викладачів. Зазначимо також, що ці форми оцінювання добре доповнюють одне одну – участь у практичному занятті дозволяє перевірити здатність студентів до усного формулювання думок з опанованого навчального матеріалу, а написання ними есе надає викладачу можливість побачити спромож-

ність студентів демонструвати володіння навчальним матеріалом у письмовій формі.

Що стосується популярності серед опитаних студентів соціально-наукового спрямування такої форми оцінювання знань як тестування, то ми пояснюємо цей факт націленістю даних студентів на максимально прозорі критерії оцінювання. Окремо зазначимо, що ми не погоджуємось з думкою низки теоретиків та практиків викладання, що тестування не підходить для оцінювання знань з філософії. Ми вважаємо, що для перевірки базового рівня знань з філософії ця форма оцінювання цілком здатна надати об'єктивну картину, хоча, звісно, це має бути лише одна із застосовуваних форм оцінювання, яка доповнює інші, а не підміняє їх повністю.

Звернемо також увагу на малу кількість голосів, яку отримала така донедавна популярна в Україні форма оцінювання знань з філософії як «Реферат». На нашу думку, ці дані свідчать, що не тільки фахівці з викладання, але й студенти добре розуміють, що через проблему плагіату застосування викладачем такої форми оцінювання, як реферат, у багатьох випадках не може гарантувати точності оцінки поточних знань студентів.

Той факт, що чи не найменшу кількість голосів опитаних студентів отримала така традиційна в Україні форма оцінювання як «Письмовий екзамен», потребує подальших досліджень. Серед сорока опитаних гуманітаріїв лише два студенти, а серед тридцяти чотирьох опитаних студентів соціально-наукового спрямування лише три особи вважають, що ця форма оцінювання є такою, що її має використовувати викладач філософії. Виходячи з наявних у нас наразі даних, неможливо впевнено визначитися з причинами даної односпайно негативної думки студентів.

Далі хочемо обговорити певні суперечності, які існують у висловлених студентами думках щодо першого, другого та третього запитань анкети. Наприклад, студенти соціально-наукового спрямування, з одного боку, продемонстрували, що серед них найбільш популярним типом знань та навичок є критичне мислення, однак, з іншого боку, вони також показали, що однією з найбільш популярних серед них форм оцінювання знань є тестування. Але ж така форма оцінювання

як тестування погано пристосована для виявлення навичок критичного мислення.

Подібну суперечливість можна побачити і з «Навичками з аргументації власної позиції щодо етичних, соціальних, світоглядних питань». З одного боку, дані навички розглядають як те, що знадобиться їм у подальшій професійній діяльності, 23 студенти соціально-наукового спрямування. З іншого боку, дуже мала кількість даних студентів віддала голоси за форми оцінювання, які безпосередньо спрямовані на фіксацію рівня саме даної навички – «Диспут» отримав голоси тільки 7 студентів, а «Письмовий аналіз студентом структури аргументації філософа в тому чи іншому творі та перевірка студентом обґрунтованості цієї аргументації» вибрали з переліку лише 4 студенти.

У опитаних студентів-гуманітаріїв можна побачити подібну суперечливість у відповідях. 28 студентів гуманітарного спрямування віддали голоси пункту «Навички з аргументації власної позиції щодо етичних, соціальних, світоглядних питань», однак лише 15 студентів відзначили, що «Диспут» є важливим, і лише 6 студентів вибрали таку форму оцінювання, як «Письмовий аналіз студентом структури аргументації філософа в тому чи іншому творі та перевірка студентом обґрунтованості цієї аргументації».

Ці та подібні суперечності, які можна знайти у відповідях опитаних студентів, говорять про те, що розробнику курсу «Філософія» необхідно критично ставитися до думки студентів та усвідомлювати, що студенти не мають професійних знань щодо ефективної організації навчального процесу.

Після наведеного вище аналізу відповідей студентів гуманітарного та соціально-наукового спрямування, яке ми проводили у 2018 та 2019 роках, ми хочемо порівняти отримані нами дані з результатами опитування студентів точних наук, яке ми проводили у 2017 році. Дану компаративістику ми можемо провести тільки по першому запитанню нашої анкети, адже у 2017 році ми не включали інші запитання в наше опитування думки студентів.

Як ми повідомляли раніше у відповідній публікації (Кулик, 2018), тоді ми опитали 60 студентів, які навчалися на бакалаврських програмах факультету прикладної математики Дніпровського національного університету

імені Олеся Гончара. Вони отримали паперову анкету, де знаходилося те саме запитання, що розташоване першим в анкеті, яку ми використовували в подальших наших дослідженнях думки студентів-гуманітаріїв та студентів соціально-наукового спрямування, а саме запитання: «Що, на вашу думку, вам більше знадобиться в подальшій професійній діяльності з-поміж навичок та знань, які можуть розвиватися та набуватися протягом курсу «Філософія»? Обведіть колом найбільш важливі на вашу думку пункти з переліку. Якщо, на вашу думку, жоден з типів знань та навичок не знадобиться – не обводьте колом жодний пункт». У ролі відповідей були перелічені ті самі 12 пунктів, які ми обговорювали вище.

Отже, беззаперечним лідером у опитаних студентів точних наук був пункт «Навички з критичного мислення» (його вибрав 51 студент з 60). Також багато голосів отримали такі пункти як «Навички з аргументації власної позиції щодо етичних, соціальних, світоглядних питань» (37 студентів), «Комунікативні навички з вираження ідей у письмовій та усній формі» (36 студентів) та «Навички з побудови власної раціональної позиції щодо етичних, соціальних, світоглядних питань» (32 студенти). Менше голосів отримали такі пункти, як: «Навички з покращення власного характеру в бік гуманізму та свідомої громадянської позиції» (22 студенти), «Знання основних філософських ідей та філософських методів» (чверть голосів опитаних), «Знання про філософію як частину культури людства» (чверть голосів опитаних), «Знання про вчення провідних філософів минулого» (8 студентів), «Знання про вчення провідних філософів сучасності» (8 студентів), «Знання про основні тенденції розвитку історії філософської думки» (8 студентів). Найменшу кількість голосів отримали пункт «Знання основних традицій інтерпретації філософських понять» (його вибрав лише кожен десятий з опитаних) та пункт «Навички з інтерпретації та аналізу філософських текстів та розмислів», який вибрали лише 5 студентів.

Як ми бачимо, у результатах опитування студентів точних, соціальних та гуманітарних наук, насправді, дуже багато спільного. По-перше, в опитуванні студентів точних наук ми бачимо, що тут також не було жодного студента, який би скористався можливістю не обводити колом жодного варіан-

та відповіді, вказавши тим самим, що ніякі навички чи знання, які можуть набуватися в ході навчання філософії, йому не знадобляться у роботі за фахом після закінчення університету. Усі 134 студенти, які погодились взяти участь у нашому опитуванні – і студенти з точних наук, і студенти соціальних та гуманітарних спеціальностей знайшли в запропонованому переліку корисні для їхньої подальшої роботи навички та знання, які можуть набуватися в процесі навчання предмету «Філософія». Наголосимо на слові «можуть» у попередньому реченні. Добре відомо, що далеко не всі викладачі філософії розуміють потребу надавати в ході навчання не тільки знання, а й навички. З тих викладачів, хто розуміє цю потребу, далеко не всі знають, як саме це робити. Тому результати даного опитування не мають розглядатися як свідчення безумовної підтримки студентами думки, що будь-яке навчання предмету «Філософія» розвине у них ті навички та знання, які їм знадобляться в подальшій професійній діяльності. Дані результати вказують на інше – на те, що опитані студенти вважають, що корисні для їхньої подальшої професійної діяльності навички та знання можуть набуватися в межах навчання курсу «Філософія». І це зовсім не мало. Усі 134 опитаних нами студенти не є розчарованими у «Філософії» як предметі та є впевненими, що даний курс може бути корисним в їхньому зростанні як фахівців чи то з точних, чи то з соціальних або з гуманітарних наук.

По-друге, як ми бачимо, в усіх трьох опитаних групах студентів найбільшу кількість голосів отримали «Навички з критичного мислення», «Навички з аргументації власної позиції щодо етичних, соціальних, світоглядних питань» та «Навички з побудови власної раціональної позиції щодо етичних, соціальних, світоглядних питань». Це має продемонструвати розробникам курсу «Філософія», що необхідно приділити достатньо уваги розвитку відповідних навчальних компонентів в їхніх планах.

По-третє, студенти всіх перелічених трьох напрямків у більшості визначили як те, що їм знадобиться в подальшій професійній діяльності саме навички, а не знання. Наприклад, у шістдесяти опитаних представників точних наук найбільш популярна навичка набрала 51 голос, а найбільш популярні

знання – тільки 15 голосів. Нам здається, що ці дані ілюструють загальну тенденцію сучасної молоді бути прагматично орієнтованими щодо предметів, які вони вивчають. Вони чекають від навчання в університеті розвитку насамперед навичок, які їм допоможуть бути ефективними на ринку праці і разом з тим усвідомлюють, що знання наразі є більш досяжними, ніж раніше, завдяки бурхливому розвитку засобів пошуку та отримання інформації.

Звісно, у забезпеченні даного тяжіння молоді до навичок розробникам навчальних курсів важливо не забувати, що це мають бути навички для фахівців з вищою освітою – такі, що надають можливість вирішувати складні та важливі завдання. Також наголосимо, що студентам закладів вищої освіти замало надавати тільки навички щодо того, як щось робити – необхідно забезпечувати їх також й ґрунтовними знаннями, зокрема тими знаннями, які дозволять їм глибоко та чітко розуміти чому саме потрібно робити те, а не інше. У процесі навчання навички та знання мають набуватися сукупно.

По-четверте, ми побачили, що опитані студенти всіх трьох груп не наділяють пріоритетом учення сучасних філософів порівняно із ученнями філософів давнини.

Що стосується відмінностей, необхідно передусім зазначити той факт, що серед опитаних студентів, які спеціалізуються на точних науках, можна побачити значно меншу кількість осіб, ніж серед представників гуманітарного та соціально-наукового напрямку, котрі вважають, що історико-філософський матеріал їм знадобиться у подальшій професійній діяльності. Наприклад, пункт «Знання про вчення провідних філософів минулого» отримав голоси 8 осіб з 60 опитаних студентів точних наук, 10 з 34 опитаних студентів соціальних наук, та 16 з 40 опитаних студентів гуманітарних наук. Це є цілком зрозумілим, виходячи зі специфіки роботи представників даних професійних спрямувань – очевидно, що гуманітарії та фахівці з соціальних наук у своїй професійній діяльності частіше звертаються до історико-філософського матеріалу, ніж спеціалісти з прикладної математики.

Ще одна відмінність стосується сприйняття комунікативних навичок. На прикладі студентів точних наук ми можемо побачити

таку саму розбіжність, яку ми спостерігали щодо відповідей студентів соціально-наукового та гуманітарного напрямків – чимало студентів напрямку точних наук на відміну від студентів гуманітарних наук покладають значні сподівання на те, що в процесі навчання філософії, вони зможуть посилити свої комунікативні навички з вираження ідей у письмовій та усній формі. На нашу думку, такий інтерес студентів, які спеціалізуються на точних науках, пояснюється тим, що серед предметів, які вони вивчають, небагато курсів, які поглиблюють їх навички з усної та письмової комунікації, а «Філософія» має такі можливості.

Висновки

Як було встановлено в нашому дослідженні, більшість опитаних студентів і гуманітарного, і соціально-наукового спрямування вважає, що у подальшій професійній діяльності їм знадобиться від чотирьох до шести типів навичок та знань, які можуть розвиватися протягом навчання предмету «Філософія». Отже, філософія оцінюється опитаними студентами як справді важливий предмет, навчання якому надає суттєві переваги.

Найбільш розповсюдженою серед опитаних 74 студентів гуманітарних та соціально-наукових спеціальностей є думка, що з-поміж навичок та знань, які можуть розвиватися та набуватися протягом курсу «Філософія», їм у подальшій професійній діяльності знадобляться навички з критичного мислення, навички з побудови власної позиції щодо етичних, соціальних, світоглядних питань та навички з аргументації даної позиції.

На думку опитаних студентів гуманітарних та соціально-наукових спеціальностей, відвідування лекцій, а також перегляд відеолекцій з подальшим їх обговоренням в аудиторії є одними з найбільш вдалих форм навчання предмету «Філософія», обходячи за своїми перевагами такі форми навчання, як воркшоп, обговорення філософських першоджерел, мозковий штурм, обговорення за участю запрошених експертів, аналіз першоджерел за методикою «неквапливого читання» та традиційний семінар.

Також результати дослідження показали, що і серед студентів-гуманітаріїв, і серед студентів соціально-наукового спрямування більшість опитаних вважає есе, а також оцінювання участі студента в обговоренні

під час практичного заняття та оцінювання доповіді студента на практичному занятті належними формами оцінювання знань з філософії.

Нами були виявлені і певні розбіжності у ставленні опитаних студентів гуманітарного і соціально-наукового спрямування до навчання предмету «Філософія». По-перше, студенти соціально-наукового спрямування більше цінують можливість розвивати в межах навчання предмету «Філософія» комунікативні навички з вираження ідей у письмовій та усній формі, ніж студенти гуманітарного спрямування. По-друге, серед опитаних студентів-гуманітаріїв однією з найбільш бажаних форм навчання філософії є мисленнєвий експеримент, у той час як студенти соціально-наукового спрямування не проявляють щодо цієї форми навчання настільки ж високий рівень зацікавленості. Водночас студенти-гуманітарії не поділяють ентузіазм опитаних студентів соціально-наукового спрямування щодо обговорення кейсів, яке останні вважають однією з найбільш бажаних для себе форм навчання філософії. По-третє, на відміну від студентів-гуманітаріїв, студенти соціально-наукового спрямування вважають тестування однією з найкращих форм оцінювання знань з предмету «Філософія».

Порівнявши результати даного дослідження думки студентів-гуманітаріїв та студентів соціально-наукового спрямування з результатами проведеного нами раніше дослідження думки студентів, які спеціалізуються на вивченні точних наук, ми побачили багато спільного між ними. По-перше, жоден з опитаних нами 134 студентів гуманітарного, соціально-наукового спрямувань і спрямування точних наук не вважає, що навчання предмету «Філософія» не в змозі надати навички чи знання, які знадобляться у їхній по-

дальшій професійній діяльності. По-друге, найбільшу зацікавленість у навчанні філософії студенти всіх трьох спрямувань проявляють щодо розвитку навичок; набуття ж знань хоча теж викликає зацікавлення, однак у меншому ступені. По-третє, серед опитаних студентів кожного з трьох спрямувань найбільшу кількість голосів отримали такі навички, що можна розвивати протягом навчання предмету «Філософія», як: навички з критичного мислення, навички з аргументації власної позиції щодо етичних, соціальних, світоглядних питань та навички з побудови власної раціональної позиції щодо етичних, соціальних, світоглядних питань. По-четверте, опитані студенти всіх трьох груп не наділяють пріоритетом навчання концептам сучасних філософів порівняно із навчанням ідей філософів давнини. По-п'яте, студенти всіх трьох напрямків проявляють найменшу зацікавленість у вузькоспеціальних філософських знаннях та навичках, які складно використовувати за межами професійної філософської діяльності.

Що стосується відмінностей, по-перше, помітно менше студентів точних наук, ніж студентів гуманітарного та соціально-наукових спрямувань, вважають, що у їхній подальшій професійній діяльності їм знадобляться історико-філософські компоненти навчального матеріалу предмету «Філософія». По-друге, опитані студенти спрямування точних наук, проявляють більше зацікавленості у розвитку в процесі навчання філософії комунікативних навичок з вираження ідей, ніж опитані студенти гуманітарного спрямування.

Підсумуємо також, що наше дослідження потребує продовження у бік збільшення вибірки опитаних та охоплення студентів тих спеціальностей, які ще не були задіяні у наших опитуваннях.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Бичко І. Шляхи оновлення змісту філософських курсів у вищій школі сучасної України. *Філософія освіти*. 2006. № 2 (4). С. 235–241.

Кулик А. В. Ожидания студентов факультета прикладной математики относительно изучения философии. Материалы *Международной научно-практической конференции "Иннова-2018" (19–20 апреля, Казахстан)*. Костанай : Издательство КГУ имени А.Байтурсынова, 2018. С. 119–121.

Лисий І. Перспективи університетської філософії очима студентів НаУКМА. *Магістеріум*. 2002. Вип. 9. С. 99–103.

Максюта М. Є. До проблем викладання філософії: методи особистісно орієнтованого, активного навчання. Мультиверсум. *Філософський альманах*. 2007. Вип. 60. С. 239–244.

Пролеєв С. В., Шашкова Л. О., Карась А. Ф., Карпенко І. В., Менжулін В. І. Проект стандарту вищої освіти зі спеціальності «філософія» (ступінь вищої освіти – магістр). Київ, 2017. 13 с. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/naukovo-metodichna-rada-ministerstva-osviti-i-nauki-ukrayini/proekti-standartiv-vishoyi-osviti> (дата звернення: 22.08.2020)

Рижко В. Навчальна програма з філософії та філософська рефлексія. *Філософія освіти*. 2007. № 1 (6). С. 246–251.

Сорока Ю. Г. Оцінка українськими студентами якості, змісту та організації навчального процесу (на матеріалі емпіричного дослідження). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*. 2016. Вип. 36. С. 114–122.

Чиханцова О. А. Чинники ефективного оволодіння іноземними мовами студентами ВНЗ. *Актуальні проблеми психології*. 2015. № 9, Вип. 6. С. 102–109.

Ящук Т. «Європейський вибір» у викладанні філософії у вузі. *Філософія освіти*. 2005. № 1. С. 184–192.

American Philosophical Association. Statement on the Role of Philosophy Programs in Higher Education. 2008. URL: https://www.apaonline.org/page/role_of_phil (дата звернення: 22.08.2020).

Audi R. Philosophy. *Encyclopedia of Philosophy*, Second Edition / ed. D. M. Borchert. 2006. Vol. 7. Thomson Gale. P. 325–337.

Goucha M. (Ed.). Philosophy, a School of Freedom: Teaching Philosophy and Learning to Philosophize : Status and Prospects. Paris : UNESCO Publishing, 2007. 279 p.

Johnson R. B., Christensen L. Educational research: Quantitative, qualitative and mixed approaches. Thousand Oaks : Sage, 2014.

Poor N., Davidson R. The Ethics of Using Hacked Data: Patreon's Data Hack and Academic Data Standards. Council for Big Data, Ethics and Society. 2016. URL: <https://bdes.datasociety.net/wp-content/uploads/2016/10/Patreon-Case-Study.pdf> (дата звернення: 22.08.2020).

Rudisill J. The Transition from Studying Philosophy to Doing Philosophy. *Teaching Philosophy*. 2011. Vol. 34:3. P. 241–271. doi: 10.5840/teachphil201134332

The Quality Assurance Agency for Higher Education. Subject Benchmark Statement: Philosophy. Gloucester, 2015. 18 p. URL: http://www.qaa.ac.uk/docs/qaa/subject-benchmark-statements/sbs-philosophy-15.pdf?sfvrsn=6294f781_10 (дата звернення: 22.08.2020).

UNESCO. Teaching Philosophy in Europe and North America. Paris : UNESCO, 2011. 97 p.

REFERENCES

Bychko, I. (2006). Shljakhy onovlennja zmistu filofsjskykh kursiv u vyshhij shkoli suchasnoji Ukrajinjy [I. Ways to update the content of philosophical courses in higher education in modern Ukraine]. *Filosofija osvity – Philosophy of education*, 2 (4), 235–241 [in Ukrainian].

Kulyk, O. V. (2018). Ozhydanyja studentov fakulteta prykladnoj matematyky odnosyteljno yzuchenija fylsophyy [Expectations of students of the Faculty of Applied Mathematics regarding the study of philosophy]. *Materyaly Mezhdunarodnoj nauchno-praktycheskoj konferencyy "Ynnova-2018" (19–20 aprelja, Kazakhstan) – Proceedings of the International Scientific and Practical Conference "Innova-2018" (April 19–20, Kazakhstan)*. (pp. 119–121). Kstanaj: Yzdateljstvo KGhU ymeny A.Bajtursynova [in Russian].

Lysyj, I. (2002). Perspektyvy universytetskoji filosofiji ochyma studentiv NaUKMA [Perspectives of University Philosophy through the Eyes of NaUKMA Students]. *Magisterium – Magisterium*, 9, 99–103 [in Ukrainian].

Maksjuta, M. (2007). Do problem vykladannja filosofiji: metody osobystisno orijentovanogho, aktyvnogho navchannja [To the problems of teaching philosophy: methods of personality-oriented, active learning]. *Muljtyversum. Filofsjskyj aljmanakh – Multiverse. Philosophical Almanac*, 60, 239–244 [in Ukrainian].

Prolejev, S. V., Shashkova, L. O., Karasj, A. F., Karpenko, I. V., & Menzhulin, V. I. (2017). *Proekt standartu vyshhoji osvity zi specialnosti "filosofija" (stupinj vyshhoji osvity – magistr) [Draft standard of higher education in the specialty "philosophy" (degree of higher education - master)]*. Kyiv. Retrieved from <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/naukovo-metodichna-rada-ministerstva-osviti-i-nauki-ukrayini/proekti-standartiv-vishoyi-osviti> [in Ukrainian].

Ryzhko, V. (2007). Navchaljna prohrama z filosofiji ta filofsjska refleksija [Curriculum in philosophy and philosophical reflection]. *Filosofija osvity – Philosophy of education*, 1 (6), 246–251 [in Ukrainian].

Soroka, Ju. (2016). Ocinka ukrajinsjky my studentamy jakosti, zmistu ta orghanizaciji navchaljnogho procesu (na materialy empyrchnogho doslidzhennja) [Ukrainian students' assessment of the quality, content and organization of the educational process (based on empirical research)]. *Visnyk Kharkivskogho nacionalnogho universytetu imeni VN Karazina. Serija: Sociologichni doslidzhennja suchasnogho suspilstva: metodologija, teorija, metody – Bulletin of VN Karazin Kharkiv National University. Series: Sociological research of modern society: methodology, theory, methods*, 36, 114–122 [in Ukrainian].

Chyhancova, O. (2015). Chynnyky efektyvnogho ovodinnja inozemnymi movamy studentamy VNZ [Factors of effective mastering of foreign languages by university students]. *Aktualjni problemy psykholohiji – Current problems of psychology*, 9 (6), 102–109 [in Ukrainian].

- Jashhuk, T. (2005). "Jevropejskyj vybir" u vykladanni filosofiji u vuzy ["European Choice" in teaching philosophy at the university]. *Filosofija osvity – Philosophy of education*, 1, 184–192 [in Ukrainian].
- American Philosophical Association. (2008). *Statement on the Role of Philosophy Programs in Higher Education*. Retrieved from https://www.apaonline.org/page/role_of_phil.
- Audi, R. (2006). Philosophy. *Encyclopedia of Philosophy*. 2nd ed. D. M. Borchert (Ed.). (Vol. 7, pp. 325–337). Thomson Gale.
- Goucha, M. (Ed.). (2007). *Philosophy, a School of Freedom: Teaching Philosophy and Learning to Philosophize: Status and Prospects*. Paris: UNESCO Publishing.
- Johnson, R. B., & Christensen, L. (2014) *Educational research: Quantitative, qualitative and mixed approaches*. Thousand Oaks: Sage.
- Poor, N., & Davidson, R. (2016). The Ethics of Using Hacked Data: Patreon's Data Hack and Academic Data Standards. *Council for Big Data, Ethics and Society*. Retrieved from <https://bdes.datasociety.net/wp-content/uploads/2016/10/Patreon-Case-Study.pdf>.
- Rudisill, J. (2011). The Transition from Studying Philosophy to Doing Philosophy. *Teaching Philosophy*, 34:3, 241–271. doi: 10.5840/teachphil201134332
- The Quality Assurance Agency for Higher Education (2015). *Subject Benchmark Statement: Philosophy. Gloucester*. Retrieved from http://www.qaa.ac.uk/docs/qaa/subject-benchmark-statements/sbs-philosophy-15.pdf?sfvrsn=6294f781_10.
- UNESCO. (2011). *Teaching Philosophy in Europe and North America*. Paris: UNESCO.

Кулик Олександр

Доктор філософських наук, професор
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

Email: prof.kulyk@gmail.com

Kulyk Oleksandr

Doctor of Philosophical Science, Full Prof.
Oles Honchar Dnipro National University

ORCID: 0000-0001-5581-7040

Цитування: Кулик, О. (2020) Думки студентів щодо навчання предмету «Філософія». *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (6–7), 101–118. doi: 10.15421/172069

Citation: Kulyk, O. (2020). Dumky studentiv shchodo navchannia predmetu «Filosofia». [Students' Opinions on Philosophy Courses]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (6–7), 101–118. doi: 10.15421/172069

Стаття надійшла / Article arrived: 18.08.2020

Схвалено до друку / Accepted: 26.08.2020

РЕЦЕНЗІЯ

Динаміка добросусідського партнерства

Валентин Іваненко, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Dynamics of good neighborly partnership

Valentyn Ivanenko, Oles Honchar Dnipro National University

Рецензія на монографію: Мелекєсцев К. І., Бут О. М. Україна та Республіка Польща: еволюція від білатеральних відносин до євроатлантичної інтеграції. – Вінниця: «ТВОРИ», 2020. – 200 с.

Щойно вийшла друком цікава, добре збалансована структурно й насичена змістовно розмаїттям переважно маловідомої інформації монографічна праця науковців Донецького національного університету ім. Василя Стуса – молодого дослідника К. І. Мелекєсцева і маститого ученого О. М. Бута, присвячена суперактуальній проблемі – еволюції українсько-польських взаємин у постсоціалістичну добу. Адже цей досвід, окрім узагальнення традиційних складових співпраці двох країн-сусідів, вельми цінний для України передусім у контексті з'ясування і взяття на озброєння практичних кроків Польщі щодо вступу в Європейський Союз та НАТО, чим, судячи з усього, всерйоз опікується українське політичне керівництво, вибудовуючи й реалізуючи відповідну стратегію і шляхи прискорення нашої інтеграції в європейські та євроатлантичні структури. Така зовнішньополітична парадигма України сьогодні є злободенною як ніколи, особливо у світлі триваючої агресії з боку Російської Федерації на Донбасі.

Глибоко і всебічно опрацьовані авторами в окресленому ключі дослідницькі завдання й отримані при цьому результати у вигляді аргументованих узагальнень, висновків та рекомендацій можуть слугувати науково-методологічним підґрунтям для вироблення й упровадження нових, перспективних ідей і підходів подолання існуючої різноголосиці з обох сторін в оцінці щодо найбільш драматичних нашарувань зі спільного історичного минулого, розширення та зміцнення всієї палітри чинників конструктивної взаємодії між двома країнами на сучасному етапі, зокрема щодо динамізації української присутності на європейському континенті.

Отже, маємо констатувати виразно артикульовану актуальність і, що не менш важливо, своєчасність появи праці донецько-вінницьких істориків, яка, певно, не залишиться непоміченою в українському історіографічному дискурсі як добротний інтелектуальний продукт.

Привертає увагу продумана концептуальна і структурно-композиційна побудова роботи (5 розділів, 11 підрозділів), сучасний академічно-аналітичний стиль викладу матеріалу у поєднанні з його якісним, почасти навіть елегантним мовним супроводом, чітко вираженими, коректними думками та міркуваннями, бездоганна точність у прописуванні таких обов'язкових елементів наукового твору, як об'єкт, предмет, хронологія і географія дослідження, мета і завдання, методологічна основа і наукова новизна, кваліфіковане визначення стану наукової розробки проблеми, її джерелознавчого та теоретико-методологічного забезпечення тощо.

Примітний штрих, що вказує на достатньо високий теоретичний характер рецензованої роботи. Йдеться про те, що автори не просто назвали і певним чином проранжували задіяні ними дослідницькі методи (як це найчастіше буває), а й чітко показали, як вони конкретно «працюють» як інструменти міждисциплінарного пізнання, допомагаючи віднайти адекватні, максимально правдиві відповіді при з'ясуванні тих чи інших питань. І цей «інструментальний» фон виразно простежується по всій книзі, зайвий раз підтверджуючи, що перед нами – серйозна наукова праця.

Науковості додає їй і кваліфікований та розлогий історіографічний аналіз обраної проблеми, що включає практично повний науковий доробок українських і зарубіжних (передусім польських) дослідників, нараховуючи загалом 500 позицій різноманітних видань; виявлення, систематизація і зрештою залучення досить широкої і репрезентативної джерельної бази, зокрема, значних масивів опублікованих

і не оприлюднених архівних матеріалів, частина яких вперше введена у науковий обіг, документів вищих органів державної влади України і Республіки Польщі, промови, інтерв'ю їхніх високопосадовців, статистична довідкова інформація, публіцистика тощо.

Усе це дозволило, на наш погляд, підготувати якісну, дійсно новаторську монографічну працю, в якій з належною глибиною і повнотою досліджено весь спектр заявлених завдань, всебічно розкрито тему в цілому.

Наукова новизна одержаних у книзі результатів полягає насамперед у тому, що вперше у вітчизняній історіографії зроблена успішна спроба постановки і комплексного, системного розв'язання важливої наукової, політично та соціально значущої проблеми, що дало змогу масштабно й неупереджено відтворити загальні тенденції, специфічні моменти і динаміку трансформаційного постсоціалістичного сходження українсько-польських відносин від пересічного (традиційного) співробітництва до особливого партнерства в системі мультilaterальної співпраці, що склалася й домінує в межах європейської та євроатлантичної інтеграції.

Реалізації такого авторського задуму сприяло звернення до доктрини «нової східної політики» Є. Гедройця, котра неабияк вплинула на формування і проукраїнської позиції політикуму Польщі, і проєвропейського вектору розвитку обох країн. Відсутність же міцної «зв'язки» з Києвом розглядалася Варшавою, як потенційна загроза для обох держав з боку Росії. У монографії на значному фактологічному фундаменті, із залученням певного кола нових джерел висвітлюються практичні кроки польських властей щодо втілення у життя вказаних ідей упродовж 1990-х – першої половини 2000-х років, за часів президентства Л. Валенси та А. Квасневського. Новизною роботи є також розкриття прихованих донедавна реальних причин погіршення взаємин Польщі з Україною після 2008 року, побудоване на основі розсекречених у 2017 році «Тез про політику Польщі щодо Росії та України».

Не заглиблюючись у конкретику поставлених й розглянутих у розділах питань, наголосимо лише, що всі вони логічно і тематично збалансовані, взаємопов'язані, націлені на оптимальний кінцевий результат, тобто на суттєве прирощення нових знань у галузі осмислення, узагальнення та оприлюднення історичного досвіду і уроків становлення й поступу міждержавних відносин України та Республіки Польщі після розпаду СРСР і європейської соціалістичної співдружності (1991–2015 рр.). При цьому автори не уникали гострих, трагічних сторінок у стосунках українців і поляків у минулому, намагаючись виважено й незаангажовано інтерпретувати їх причинно-наслідковий зріз, прогнозувати тенденції та перспективи розвитку українсько-польського діалогу й добросусідства в інтересах обох країн і народів, стабільності у Центрально-східній Європі загалом.

Отже, маємо всі підстави стверджувати, що рецензована монографія написана в міждисциплінарному річизні мегаактуальної наукової і політичної проблеми, являє собою оригінальне, новаторське дослідження, виконане переважно на свіжих, малознаних, джерельних комплексах й сучасних теоретико-методологічних підходах, одним словом, на високому фаховому рівні, у дусі кращих надбань вітчизняної історичної науки сьогодення. У даному випадку не можна не погодитись із загальним й цілком вмотивованим висновком авторів про те, що проведене дослідження переконливо довело дієвість українсько-польського співробітництва, яке на межі XX–XXI ст. стало набувати рівня стратегічного партнерства (с. 141).

Думаю, не помилюсь, коли скажу: книга, окрім суто наукової компоненти, має й інший (на жаль, один з небагатьох) повчальний приклад об'єднання творчих зусиль аспіранта і науково-го наставника, вагомий концентрований наслідок сплаву молодості (К. Мелекесцев) і досвіду (О. Бута), від чого завжди тільки виграє наука.

Звичайно, рецензована робота не позбавлена деяких недоліків й упущень в частині теоретичного обґрунтування та науково-інструментального забезпечення аналітичної реконструкції обраної теми дослідження, при висвітленні окремих конкретно-історичних сегментів трансформаційної динаміки українсько-польського партнерства у 1991–2015 рр., проте вони, на наше переконання, не мають принципового характеру і можуть радше слугувати у вигляді побажань авторам у майбутніх наукових пошуках.

Зокрема, варто було б, мабуть, чіткіше класифікувати комплекс використаних у книзі історичних джерел. Дещо глибшого обґрунтування потребує хронологічний діапазон дослідження (нижньої й верхньої межі). Більше уваги, як на мене, доцільно було б приділити характеристиці позитивних впливів українсько-польського партнерства на процеси інтеграції до НАТО, практичної діяльності українських консульських установ у Польщі та польських в Україні, прогнозованих подальших кроків нашої держави по шляху поглибленої євроінтеграції, яким чином їй може реально сприяти Республіка Польща тощо.

Сподіваюсь, монографія обов'язково знайде свого читача не тільки у фахових колах науковців, політиків, дипломатів, а й серед широкого загалу громадськості, усіх, хто цікавиться історією зовнішньополітичних відносин Української незалежної держави.